คำนำ

คัมภีร์นี้รจนาโดยพระยสะ พระเถระชาวพม่าในสมัยพุกามราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คัมภีร์ปิตกัตต่อตะมาย (ข้อ ๓๙๘) กล่าวว่าพระยสะเป็นผู้รจนาเช่นเดียวกับที่กล่าวในที่อื่นๆ เข้าใจว่าคัมภีร์นี้แต่งหลังโมคคัลลานไวยากรณ์และคัมภีร์พาลาวตาร ทั้งนี้เพราะท่านแสดงกฎไวยากรณ์ตามมติของคัมภีร์นั้นไว้หลายแห่ง

คัมภีร์กัจจายนสาระนี้เป็นคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงคัมภีร์หนึ่ง ท่านผู้รจนากล่าวไว้ในตอนต้นของคัมภีร์นี้ว่า ท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์ชังฆทาสกะของภาษาสันสกฤต ยังไม่มีใครทราบรายละเอียดมากนักว่าคัมภีร์นี้มีเนื้อหาที่สมบูรณ์เป็นอย่างไร กัจจายนสารฏีกาใหม่อ้างคัมภีร์นี้ไว้บ่อยครั้ง และกล่าวว่าชื่อชังฆทาสกะเป็นชื่อผู้แต่ง ชื่อคัมภีร์นี้จริงๆ คือ สัมพันโธปเทศ ในกัจจายนสารโยชนากล่าวว่าชังฆทาสกะเป็นสถานที่ซึ่งผู้รจนาคัมภีร์นี้อยู่ที่สถานที่นั้น จึงเรียกว่าท่านชังฆทาสกะตามชื่อที่พำนัก หนังสือที่ท่านแต่งก็เรียกว่า ชังฆทาสกะ ตามชื่อผู้รจนาด้วย

ในเรื่องนี้ได้ตรวจสอบกับ Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. V: The Philosophy of the Grammarians, p. 519 หนังสือนี้กล่าวว่า ผู้แต่งชื่อว่า จังคทาสะ (จงฺคทาส), จกทาสะ (จกทาส) หรือ จารจาทาสะ (จารฺจาทาส) ท่านผู้นี้แต่งคัมภีร์ไว้ ๒ เล่ม คือ สมฺพนฺโธทฺเทศ หรือ สมฺพนฺโธปเทศ และ ไวยากรณชีวตุ หรือ จงฺคสูตฺร ต้นฉบับทั้งสองคัมภีร์เป็นใบลาน ยังไม่เคยมีใครตรวจสอบชำระพิมพ์มาก่อน

คัมภีร์กัจจายนสาระแต่งเป็นคาถาประเภทอนุฏฐุภาฉันท์ (คาถา ๘ พยางค์) จำนวน ๗๒ คาถา และมี ๖ ปริจเฉทที่ท่านเรียกว่า นิเทศ ดังนี้

๑. สามัญนิเทศ ว่าด้วยกฎไวยากรณ์ทั่วไป เริ่มตั้งแต่คาถา ๑-๑๙

๒. อาขยาตนิเทศ ว่าด้วยบทอาขยาต เริ่มตั้งแต่คาถา ๒๐-๓๒

๓. กิตนิเทศ ว่าด้วยบทกิต เริ่มตั้งแต่คาถา ๓๓-๔๖

๔. การกนิเทศ ว่าด้วยบทการก (นามศัพท์) เริ่มตั้งแต่คาถา ๔๗-๖๐

๕. สมาสนิเทศ ว่าด้วยบทสมาส เริ่มตั้งแต่คาถา ๖๑-๗๑

๖.ตัทธิตนิเทศ ว่าด้วยบทตัทธิต คือคาถา ๗๒

คัมภีร์นี้มีหนังสืออธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับดังนี้

๑. กัจจายนสารวรรณนา เป็นฏีกาฉบับแรก พม่าเรียกว่า กัจจายนสารปุราณฏีกา ผู้รจนาไม่ปรากฏชื่อ ยังไม่ทราบรายละเอียดว่าแต่งสมัยไหน

๒. สัมโมหนาสนี เป็นฏีกาฉบับที่สอง พม่าเรียกว่า กัจจายนสาราภินวฏีกา ผู้รจนาคือ

พระสิริสัทธรรมวิลาส (คำว่า สิริ เป็นคำนำหน้าชื่อ) ในนิคมคาถากล่าวว่า ท่านรจนาในรัชสมัยพระเจ้าเซี่ยนพะยูงาซีเฉี่ยน (พระเจ้าช้างเผือกห้าเชือก) ในสมัยอังวะ ท่านพำนักอยู่ที่วัดเซี่ยนพะยูงาซีเฉี่ยน (วัดพระเจ้าช้างเผือกห้าเชือก) ริมฝั่งแม่น้ำอิรวดี

๓. **กัจจายนสารอัตถโยชนา** พระกัลยาณสาระเป็นผู้รจนาในสมัยปินยะ (เมืองนี้เคยเป็นราชธานีของประเทศสหภาพพม่าก่อนกรุงอังวะ) ท่านพำนักอยู่ที่วัดใกล้หมู่บ้านปะวาภู

คัมภีร์นี้มีหนังสืออธิบายเป็นภาษาพม่าถึง ๑๘ คัมภีร์ตามรายชื่อที่มีอยู่ในคำนำของคัมภีร์กัจจายนสาระสรูปัตถทีปนี ส่วนใหญ่คัมภีร์ดังกล่าวยังไม่มีการตีพิมพ์ คัมภีร์ที่ตีพิมพ์แล้วเท่าที่ทราบมีดังนี้

๑. **กัจจายสารนิสสัยเก่า** ฉบับพากะยา พระธรรมาภินันทะเป็นผู้รจนา

๒. **กัจจายนสาระสรูปัตถทีปนี** พระเมธาลังการเป็นผู้รจนาแล้วเสร็จในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ พ.ศ. ๒๓๘๐ ท่านเกิดที่หมู่บ้างยองกัน จังหวัดอะโลง เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๓๓๑ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๖ พำนักอยู่ที่วัดมันดลาราม จังหวัดมันดเลย์ ท่านดำรงสมณศักดิ์ ๓ ตำแหน่งคือ เมธาลังการสีริธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ, เมธาลังการปรมธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ และเมธาภิวังสสัทธรรมธชมหาธรรมราชาธิราชคุรุ

๓. **กัจจายนสารวัลลรี** พระญาณธาระเป็นผู้รจนา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ท่านพำนักอยู่ที่วัดสุตองปะยิ (วัดพระเจ้าตั้งใจ) จังหวัดมินหละ

๔. **กัจจายนสารอนุทีปนี** พระชยันตาภิวงศ์เป็นผู้รจนา ท่านพำนักอยู่ที่วัดกันอู จังหวัดย่างกุ้ง เกิดเมื่อวันเพ็ญเดือนหก พ.ศ. ๒๔๓๑ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๔๗๙ ท่านดำรงสมณศักดิ์คือ อัครมหาบัณฑิต

๕. **กัจจายนสารภาษาฎีกา** พระชนกาภิวงศ์เป็นผู้รจนา ท่านพำนักอยู่ที่วัดมหาคันธาราม จังหวัดอมรปุระ เกิดเมื่อวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือนสาม พ.ศ. ๒๔๔๒ มรณภาพเมื่อพ.ศ. ๒๕๒๐ ท่านดำรงสมณศักดิ์คือ อัครมหาบัณฑิต

๖.**กัจจายนสารนิสสัย** ฉบับวัดเวฬุวัน พระอินทวังสาภิวงศ์เป็นผู้รจนาเมื่อพ.ศ. ๒๕๓๗ ท่านพำนักอยู่ที่วัดเวฬุวัน จังหวัดย่างกุ้ง

ผู้แปลอาศัยฎีกาเก่า, ฎีกาใหม่, โยชนา และนิสสัยฉบับต่างๆ ได้แปลและอธิบายกัจจายนสาระนี้เป็นพากย์ภาษาไทย โดยอาศัยคัมภีร์กัจจายนสาระสรูปัตถทีปนีที่อธิบายความได้ละเอียดชัดเจนเป็นหลัก นอกจากนี้ ผู้เขียนได้แปลสูตรในคัมภีร์กัจจายนะและโมคคัลลานไวยากรณ์ที่นำมาอ้างอิงไว้ หวังว่ากัจจายนสาระมัญชรีนี้คงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจภาษาบาลีและธำรงไว้ซึ่งความถูกต้องตามหลักภาษาสืบไป

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

๒๘ มิถุนายน ๒๕๔๒

กัจจายนสารมัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง

พระองค์นั้น

คันถารัมภะ

๑. มุนินฺทกฺโก ตมํ โมหํ หนฺตฺวา โพเธสิ ปงฺกชํ
ชนํ สทฺธมฺมรํสีหิ โส สมฺปาเลตุ มํ ชิโน.

พระอาทิตย์คือพระจอมมุนีพระองค์ใด ทรงทำลายความมืดคือโมหะ ทรงยังดอกบัวคือชนทั้งหลายให้บานด้วยพระรัศมีคือพระสัทธรรม ขอพระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดคุ้มครองข้าพระองค์

คันถารัมภะ คือ คำเริ่มแรกที่ท่านกล่าวไว้ก่อนที่จะรจนาคัมภีร์ ในที่นี้ท่านแสดงความปรารถนาเป็นเบื้องแรก คือ ขอให้พระพุทธเจ้าคุ้มครองผู้เขียน ในคัมภีร์กาวยาทรรศะของทัณฑินเรียกคันถารัมภะชนิดนี้ว่า **อาสีสปุพพกคันถารัมภะ** (การเริ่มคัมภีร์ที่มีความปรารถนาเป็นประธาน)

คันถารัมภะมี ๓ ประเภทดังนี้ คือ

๑. อาสีสปุพพกคันถารัมภะ คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีความปรารถนาเป็นประธาน กล่าวคือ แสดงความปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ต้นคัมภีร์ เช่น

มุนินฺทวทนมฺโพช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.

(สุโพธาลังการ คาถา ๑)

ขอพระสัทธรรมอันงามเพราะบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ผู้เป็นที่พึ่งแห่งปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้อิ่มเอิบ

๒. ปณามปุพพกคันถารัมภะ คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีการนอบน้อมเป็นประธาน กล่าวคือ แสดงการนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัย เช่น

พุทฺธํ ติธาภิวนฺทิตฺวา พุทฺธมฺพุชวิโลจนํ
พาลาวตารํ ภาสิสฺสํ พาลานํ พุทฺธิวุทฺธิยา.

(พาลาวตาร หน้า ๑)

ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้มีพระเนตร[งาม]ดุจบัวบานด้วยทวาร ๓ จักกล่าวคัมภีร์นามว่า พาลาวตาร เพื่อความเจริญแห่งความรู้ของเยาวชน

๓. วัตถุปุพพกคันถารัมภะ คือ การเริ่มคัมภีร์ที่มีท้องเรื่องหรือบุคคลเป็นประธาน กล่าวคือปรารภเรื่องราวหรือตัวบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

(สํ. สคาถ. ๑๕/๒๓/๑๖)

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญารู้แจ้ง ดำรงอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้

คำว่า **มุนินฺทกฺโก** สำเร็จรูปมาจาก มุนิ ศัพท์ + อินฺท ศัพท์ + อกฺก ศัพท์ ในฎีกาเก่าท่านแสดงวิเคราะห์ว่า มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท (จอมแห่งหมู่มุนี เรียกว่า มุนินทะ) หรือ มุนีสุ อินฺโท มุนินฺโท (จอมในหมู่มุนี เรียกว่า มุนินทะ), มุนินฺโท จ โส อกฺโก จาติ มุนินฺทกฺโก (พระอาทิตย์คือพระจอมมุนี เรียกว่า มุนินทักกะ) อกฺก ศัพท์ แปลว่า พระอาทิตย์ ในภาษาสันสกฤตใช้เป็นรูปว่า อรฺก

คำว่า **โพเธสิ** สำเร็จรูปมาจาก พุธฺ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อี อัชชตนีวิภัตติ ส่วนใหญ่ พุธ ธาตุปรากฏในอรรถว่า "รู้" (ญาณ) แต่ในที่นี้ พุธ ธาตุใช้ในอรรถว่า "บาน" (วิกสนะ) เพื่อให้เหมาะสมกับปริบท คัมภีร์มณิสารมัญชูสาฎีกา (หน้า ๗๙) ได้ประพันธ์อรรถของ พุธ ธาตุไว้เป็นคาถาว่า

ญาเณ วิกสเน เจว คมเน จาปิ ชาคเร
จตูเสฺวเตสุ อตฺเถสุ พุธธาตุ ปวตฺตติ.

พุธ ธาตุปรากฏใช้ในอรรถ ๔ อย่างคือ ในอรรถว่า "รู้", "แย้มบาน", "ไป" และ "ตื่น"

ปฏิญญา

๒. มาคธิกาย พาลานํ พุทฺธิยา พุทฺธสาสเน
วกฺขํ กจฺจายนสารํ นิสฺสาย ชงฺฆทาสกํ.

ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์ชังฆทาสกะ แล้วจักกล่าวคัมภีร์กัจจายนสาระด้วยภาษามคธ เพื่อความรู้ของเยาวชนในพระพุทธศาสนา

คาถานี้แสดงวัตถุประสงค์ในการรจนาด้วยบทว่า พาลานํ พุทฺธิยา พุทฺธสาสเน (เพื่อความรู้ของเยาวชนในพระพุทธศาสนา), แสดงคัมภีร์ที่ท่านอาศัยด้วยบทว่า นิสฺสาย ชงฺฆทาสกํ (อาศัยคัมภีร์ชังฆทาสกะ), แสดงชื่อของคัมภีร์ด้วยบทว่า กจฺจายนสารํ (คัมภีร์กัจจายนสาระ) และแสดงปฏิญญาด้วยบทว่า วกฺขํ (ข้าพเจ้าจักกล่าว)

ฎีกาใหม่กล่าวว่าชังฆทาสกะเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตที่อิงอาศัยคัมภีร์กาตันตระรจนา นักศึกษาใหม่ผู้ไม่รู้ภาษาสันสกฤตจึงไม่สามารถศึกษาได้ แม้กัจจายนไวยากรณ์ก็เป็นคัมภีร์ที่ประณีตลึกซึ้ง ดังนั้น พระยสเถระจึงรวบรวมกฎไวยากรณ์สันสกฤตบางอย่างที่ตรงกับไวยากรณ์มคธและประมวล

เนื้อหาสาระในกัจจายนไวยากรณ์มารจนาเป็นคัมภีร์นี้ขึ้น

คำว่า **วกฺขํ** สำเร็จรูปมาจาก วจฺ ธาตุ + สฺสํ วิภัตติ แปลง สฺส เป็น ข แล้วแปลง จฺ ที่สุดธาตุเป็น กฺ

คำว่า **มาคธิกา** สำเร็จรูปมาจาก มคธ ศัพท์ + ณิก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มคเธสุ ภวา มาคธิกา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธิกา)

สามัญนิเทศ

ให้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถวุตตะ

๓. กตฺตาโท ยตฺถ อาขฺยาตํ กิตฺ-สมาสสฺสุ ตทฺธิตํ
ส วุตฺโต ตตฺถ ปจมา อตฺถมตฺตวิวจฺฉยา.

บทอาขยาต, กิต, สมาส และตัทธิต เป็นไปในอรรถกัตตาเป็นต้นใด อรรถนั้นชื่อว่า วุตตะ (อรรถที่ถูกกล่าว) เมื่ออรรถนั้นถูก[บทอาขยาตเป็นต้นกล่าวแล้ว] จึงลงปฐมาวิภัตติเพื่อต้องการกล่าว[เพียง]อรรถทั่วไป

ในคำว่า “ในอรรถกัตตาเป็นต้นใด” (กตฺตาโท ยตฺถ) คำว่า เป็นต้น ท่านละอรรถ ๗ อย่างที่เหลือคือ กรรม, กรณะ, สัมปทาน, อปาทาน, สัมพันธะ, อธิกรณะ และภาวะ รวมความทุกอรรถที่มีปรากฏอยู่ ท่านจะอธิบายเป็นลำดับต่อไปทีละวาจก

คำว่า “เมื่ออรรถนั้นถูก[บทอาขยาตเป็นต้นกล่าวแล้ว]” (ส วุตฺโต) หมายความว่า เมื่อประธานถูกระบุด้วยบทอาขยาตเป็นต้น ก็ให้ลงปฐมาวิภัตติ เช่น คามํ คจฺฉามิ. (ไปหมู่บ้าน) บทว่า คจฺฉามิ เป็นกัตตุวาจก บ่งว่าผู้กระทำกริยาคือ อหํ (ท่านใช้สำนวนว่า คจฺฉามิ กล่าวอรรถ อหํ) บทว่า อหํ จึงเป็นอรรถที่ คจฺฉามิ กล่าว หรือตัวอย่างว่า คามํ คจฺฉาม. (ไปหมู่บ้าน) บทว่า คจฺฉาม เป็นกัตตุวาจก บ่งว่าผู้กระทำกริยาคือ มยํ บทว่า มยํ จึงเป็นอรรถที่ คจฺฉาม กล่าว

ในคำว่า “จึงลงปฐมาวิภัตติเพื่อต้องการกล่าว[เพียง]อรรถทั่วไป” (ปจมา อตฺถมตฺตวิวจฺฉยา) คำว่า อตฺถมตฺต (อรรถทั่วไป) หมายถึงอรรถของศัพท์ที่ใช้เป็นสามัญ ท่านอธิบายว่าศัพท์ทั่วไปนี้ประกอบด้วยอรรถ ๓ อย่างดังนี้

๑. สกัตถ์ คือ ความหมายของศัพท์

๒. ทัพพะ คือ สิ่งที่คำนั้นสื่อถึง

๓. ลิงคะ คือ เพศทางไวยากรณ์ของศัพท์

ตัวอย่างเช่น ศัพท์ว่า ปุริโส ประกอบด้วยสกัตถ์คือความหมายว่า “บุรุษ”, ทัพพะคือสัณฐานของบุรุษที่ศัพท์ว่า ปุริโส สื่อถึง และลิงคะคือปุงลิงค์ ส่วนศัพท์ว่า อิตฺถี ประกอบด้วยสกัตถ์คือความหมายว่า “สตรี”, ทัพพะคือสัณฐานของสตรีที่ศัพท์ว่า อิตฺถี สื่อถึง และลิงคะคืออิตถีลิงค์ ส่วนอรรถอื่นๆ

นอกจากอรรถ ๓ อย่างเหล่านี้ คือพจน์และการกมีกัตตาเป็นต้น มิใช่อรรถทั่วไป อรรถเหล่านี้มิใช่อรรถของศัพท์นั้นโดยตรง แต่เป็นอรรถที่ได้จากการประกอบรูปวิภัตติ ทั้งนี้เพราะวิภัตตินามมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นทำหน้าที่แสดงอรรถสังขยาและการกได้ ด้วยเหตุดังกล่าว พระกัจจายนะเถระจึงกล่าวว่า **ลิงฺคตฺเถ ปฐมา** ให้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถแห่งลิงค์ทั่วไป (กัจ. ๒๘๔) คือให้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถคือสกัตถ์, ทัพพะ และลิงค์ เพื่อกระทำอรรถของนามศัพท์นั้นให้ปรากฏชัดเจนขึ้น ตามปรกติถ้าไม่ประกอบวิภัตติ นามศัพท์นั้นก็ใช้ในประโยคไม่ได้ เพราะประโยคคือกลุ่มคำที่ลงวิภัตติแล้ว การประกอบปฐมาวิภัตตินี้ก็เพื่อให้ศัพท์นั้นใช้ในประโยคได้เท่านั้น ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ที่เป็นพจน์หรือการก

คาถานี้ท่านแสดงวาจกศัพท์ ๔ ประเภทที่กล่าวอรรถกัตตาเป็นต้นได้ คือ บทอาขยาต, กิต, สมาส และตัทธิต แล้วท่านจะแสดงอรรถที่วาจกศัพท์ข้างต้นกล่าวโดยละเอียดในคาถาถัดไป

ความของคาถานี้ก็คือ เมื่อกริยาเป็นกัตตุวาจก กริยาจะบ่งว่าผู้กระทำกิริยานั้นเป็นใคร (เป็นบุรุษสรรพนามใด) ท่านถือว่าสรรพนามเหล่านี้เป็นอรรถที่กริยากล่าว ท่านเรียกสรรพนามเหล่านี้ว่า วุตฺต (อรรถที่ถูกกล่าว) ไม่ว่าในประโยคนั้นจะปรากฏบทเหล่านี้หรือไม่ก็ตาม เราก็รู้ได้อยู่แล้วว่าใครเป็นผู้กระทำกริยา เช่นเมื่อกล่าวว่า คามํ คจฺฉามิ (ไปหมู่บ้าน) ผู้ฟังทราบว่าผู้ที่ไปหมู่บ้านคือ อหํ (เรา) เมื่อกล่าวว่า คามํ คจฺฉาม (ไปหมู่บ้าน) ผู้ฟังทราบว่าผู้ที่ไปหมู่บ้านคือ มยํ (พวกเรา) ฉะนั้น ปฐมาวิภัตติที่อยู่ท้าย อมฺห ศัพท์นี้จึงมิได้กล่าวอรรถกัตตุการก ทั้งนี้เพราะ คจฺฉามิ หรือ คจฺฉาม ได้กล่าวอรรถนั้นไว้แล้ว เมื่อกริยาเป็นกัตตุวาจกดังที่กล่าวมานี้ ให้ลงปฐมาวิภัตติที่ศัพท์แสดงบุรุษสรรพนาม หรือบทนามที่ประธานของประโยคนั้น แม้กิต, สมาส หรือตัทธิตก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกัน

การที่บทอาขยาต บทกิตก์ บทสมาส และบทตัทธิต ลงในอรรถกัตตาเป็นต้น คือการกระจายบทอาขยาตเป็นกัตตุวาจก บทกิตก์เป็นกัตตุสาธนะ บทสมาสเป็นกัตตุวาจก และบทตัทธิตเป็นกัตตุวาจก ฯลฯ คำว่า บทสมาสเป็นกัตตุวาจก หมายความว่า บทสมาสนั้นมีบทตั้งเป็นผู้กระทำกริยาในบทสมาสนั้น เช่น พุทฺโธ ชิตมาโร. (พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงชนะมาร) ถึงแม้ว่าบทว่า ชิตมาโร จะตั้งวิเคราะห์ให้ ชิต ศัพท์เป็นกรรมวาจกก็ตาม (ชิโต มาโร อเนนาติ ชิตมาโร, พุทฺโธ. (ตติยา. พหุพ.) ท่านก็ถือว่า ชิตมาโร ในที่นี้เป็นกัตตุวาจก เพราะหมายถึงกัตตาคือผู้ชนะมาร มิใช่หมายถึงกรรมคือมารที่ถูกชนะ เนื่องจากอนภิหิตกัตตาคือ อเนน เป็นประธานในการตั้งชื่อสมาส ส่วนบทสมาสที่เป็นกรรมวาจก เช่น อาราโม อาคตสมโณ. (อารามมีพระสมณะมาแล้ว) จะเห็นว่าบทตั้งคือ อาราโม เป็นกรรมของกริยาในบทสมาส ท่านจึงถือว่า อาคตสมโณ เป็นกรรมวาจก ถึงแม้ว่า บทว่า อาคตสมโณ จะตั้งวิเคราะห์ให้ อาคต ศัพท์เป็นกัตตุวาจกก็ตาม (อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามนฺติ อาคตสมโณ, สงฺฆาราโม. (ทุติยา. พหุพ.) ท่านก็ถือว่า อาคตสมโณ ในที่นี้เป็นกรรมวาจก เพราะหมายถึงกรรมคืออารามที่ถูกมาถึง มิใช่หมายถึงกัตตาคือสมณะผู้มา เนื่องจากอวุตตกรรมคือ อิมํ เป็นประธานในการตั้งชื่อสมาส ข้อความที่

ท่านกล่าวในที่นี้ ท่านมุ่งถึงรูปที่ท่านใช้ในประโยค มิได้มุ่งถึงกริยาคุมพากย์ในรูปวิเคราะห์สมาส

ข้อความในคาถานี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๙๕ ที่ว่า

สมาส-ตทฺธิตาขฺยาต- กิตกา ยตฺถ ชายเร

โส อตฺโถ กถิโต เตหิ อวุตฺโต ตทปโร ภเว.

บทสมาส, ตัทธิต, อาขยาต และกิต มีอยู่ในอรรถใด อรรถนั้นชื่อว่า วุตตะ (อรรถที่ถูกกล่าว) อรรถอื่นจากนั้นชื่อว่า อวุตตะ (อรรถที่ไม่ถูกกล่าว)

วุตฺเต กมฺมาทิสามิสฺมึ ลิงฺคตฺเถ ปจมา สิยา

อวุตฺเต ตุ ภวนฺตญฺญา ทุติยาที ยถารหํ.

ครั้นเมื่ออรรถกรรมเป็นต้นและสามีถูกกล่าวแล้ว ปฐมาวิภัตติพึงลงในอรรถแห่งลิงค์[ทั่วไป] แต่เมื่ออรรถนั้นไม่ถูกกล่าว ทุติยาวิภัตติเป็นต้นอื่นย่อมลงตามสมควร

ในคำว่า **อตฺถมตฺตวิวจฺฉยา** บทว่า วิวจฺฉยา เปลี่ยนรูปมาจาก วิวจฺฉาย ที่เป็นปัญจมีวิภัตติ รูปนี้ได้จากการสลับเสียงกัน ทั้งนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ศัพท์ว่า วิวจฺฉา (ความปรารถนาเพื่อกล่าว) สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + วจฺ ธาตุ + ฉ ปัจจัย + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺตุํ อิจฺฉา วิวจฺฉา (ความปรารถนาเพื่อกล่าว เรียกว่า วิวัจฉา)

คำว่า **อสฺสุ** สำเร็จรูปมาจาก อสฺ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยุํ วิภัตติ แปลง เอยฺยุํ กับ สฺ ที่สุดธาตุเป็น สฺสุ

กตฺตาโท = กตฺตุ + อาโท

กิตฺสมาสสฺสุ = กิตฺ + สมาสา + อสฺสุ

อรรถวุตตะในบทอาขยาตเป็นต้น

๔. กตฺตุกมฺมนิ อาขฺยาตํ ตทฺธิตํวธิวชฺชิเต
สามิวชฺเช กิตฺ สมาโส- ขิเล ชาติวิเสสเก.

[๑] บทอาขยาตเป็นไปในอรรถกัตตุวาจกและกรรมวาจก ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๒] บทตัทธิตเป็นไปในอรรถทั้งหลายยกเว้นอรรถอปาทาน ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๓] บทกิตเป็นไปในอรรถทั้งหลายยกเว้นอรรถสามี ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

[๔] บทสมาสเป็นไปในอรรถทั้งหมดทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ

ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า กตฺตุกมฺมนิ อาขฺยาตํ (บทอาขยาตเป็นไปในอรรถกัตตุวาจกและกรรมวาจก) หมายเฉพาะสกรรมกธาตุ แต่บทอาขยาตยังเป็นไปในอรรถภาววาจกอีกด้วยเมื่อลงท้ายสกรรมกธาตุ ฉะนั้น บทอาขยาตจึงกล่าวอรรถ ๓ อย่างดังนี้

๑. กัตตุวาจก เช่น สูโท โอทนํ ปจติ (พ่อครัวหุงข้าว)

๒. กรรมวาจก เช่น สูเทน โอทโน ปจฺจเต (ข้าวอันพ่อครัวหุง)

๓. ภาววาจก เช่น เทวทตฺเตน ภูยเต (อันเทวทัตมีอยู่[ในปัจจุบัน])

ในอุทาหรณ์เหล่านี้ บทว่า ปจติ กล่าวกัตตาคือ สูโท, บทว่า ปจฺจเต กล่าวกรรมคือ โอทโน ส่วนบทว่า ภูยเต เป็นภาววาจกที่ระบุกิริยาอาการ

บทตัทธิตกล่าวอรรถ ๗ อย่าง คือ

๑. กัตตา เช่น อภิธมฺมํ อธีเต อาภิธมฺมิโก (บุคคลใดสาธยายพระอภิธรรม บุคคลนั้น เรียกว่า อาภิธัมมิกะ) คำว่า อาภิธมฺมิก สำเร็จรูปจาก อภิธมฺม ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ในที่นี้ ณิก ปัจจัย กล่าวอรรถว่า อธีเต (สาธยาย) ที่เป็นกัตตุวาจก โดยกรณีนี้บทตัทธิตคือ อาภิธมฺมิโก จึงกล่าวอรรถ กัตตา อีกอุทาหรณ์หนึ่งคือ ทาเสน กตํ ทาสิกํ ([กรรม]อันทาสกระทำแล้ว เรียกว่า ทาสิกะ) คำว่า ทาสิก สำเร็จรูปมาจาก ทาส ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ในที่นี้ ณิก ปัจจัยกล่าวอรรถกัตตาคือตติยาวิภัตติ ในอนภิหิตกัตตาคือ ทาเสน โดยกรณีนี้บทตัทธิตคือ ทาสิโก จึงกล่าวอรรถกัตตา

นักไวยากรณ์ถือว่าตัทธิตปัจจัยมักแสดงอรรถ ๒ อย่างในบทสำเร็จ คือ อรรถของบทหน้า และบทหลังในรูปวิเคราะห์ อรรถของบทหน้าในรูปวิเคราะห์ได้แก่อรรถของวิภัตตินาม ถ้าบทหน้าลงทุติยาวิภัตติก็ถือว่าตัทธิตปัจจัยกล่าวอรรถกรรม ฯลฯ อรรถของบทหลังได้แก่อรรถของบทหลังที่เป็นกริยาหรือบทนาม เช่น อธีเต, กตํ เป็นต้น ท่านเปรียบตัทธิตปัจจัยนี้ว่าเปรียบเหมือนคานรองรับสาแหรกไว้ อรรถทั้ง ๒ อย่างข้างต้นเปรียบเหมือนสาแหรกทั้งสองด้านที่ถูกคานรองรับไว้

๒. กรรม เช่น ทาเสน กตํ ทาสิกํ ([กรรม]อันทาสกระทำแล้ว เรียกว่า ทาสิกะ), อภิธมฺมํ อธีเต อาภิธมฺมิโก (บุคคลใดสาธยายพระอภิธรรม เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า อาภิธัมมิกะ)

๓. กรณะ เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ (บุตรของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐะ) คำว่า อปจฺจ เป็นบทกิต กรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปตติ น ฉิชฺชติ วํโส เอเตนาติ อปจฺจํ (ตระกูลย่อมไม่ตกไปคือไม่ขาดสูญด้วยบุตรนี้ เหตุนั้น บุตรนี้ เรียกว่า อปัจจะ), กาเยน กตํ กายิกํ ([กรรม]เขากระทำแล้วทางกาย เรียกว่า กายิกะ)

๔. สัมปทาน เช่น ทกฺขิณํ อสฺส อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย (ทักษิณาควรแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า ทักขิเณยยะ), สคฺคาย สํวตฺตตีติ โสวคฺคิกํ (บุญใดเป็นไปเพื่อสวรรค์ เหตุนั้น บุญนั้น เรียกว่า โสวัคคิกะ)

๕. สัมพันธ์ เช่น วีณา อสฺส สิปฺปนฺติ เวณิโก (การดีดพิณเป็นศิลปะของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น เรียกว่า เวณิกะ), วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ (บุตรของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐะ)

๖.อธิกรณะ เช่น รุกฺโข เอตสฺมึ วิชฺชตีติ รุกฺขวา (ต้นไม้มีอยู่ในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ เรียกว่า รุกขวา), สรีเร สนฺนิธานา สารีริกา ([เวทนา]ที่ดำรงอยู่ในกาย เรียกว่า สารีริกา)

๗. ภาวะ เช่น โคสฺส ภาโว โคตฺตํ (ความเป็นแห่งโค เรียกว่า โคตตะ)

บทกิตกล่าวอรรถ ๗ อย่าง คือ

๑. กัตตุสาธนะ เช่น พุชฺฌตีติ พุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดทรงรู้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พุทธะ ผู้รู้)

๒. กรรมสาธนะ เช่น ปิยายิตพฺโพ ปิโย (บุคคลใดอันเขาพึงรัก เหตุนั้น บุคคลนั้นเรียกว่า ปิยะ เป็นที่รัก)

๓. กรณสาธนะ เช่น วิเนติ เอเตนาติ วินโย (พระพุทธเจ้าทรงฝึกฝน[เหล่าสัตว์]ด้วยหมู่สิกขาบทนี้ เหตุนั้นหมู่สิกขาบทนี้ เรียกว่า วินัย เครื่องฝึกฝน)

๔. สัมปทานสาธนะ เช่น ทาตพฺโพ อสฺสาติ ทานีโย ([ไทยธรรม]อันบุคคลพึงถวายแก่ภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นเรียกว่า ทานียะ ที่ถวาย)

๕. อปาทานสาธนะ เช่น ปภวนฺติ เอตสฺมาติ ปภโว ([แม่น้ำห้าสาย]ไหลจากภูเขานี้ เหตุนั้นภูเขานี้เรียกว่า ปภวะ แดนไหล, แดนเกิด)

๖.อธิกรณสาธนะ เช่น ติฏฺจติ เอตฺถาติ ฐานํ (บุคคลยืนในที่นี้ เหตุนั้น ที่นี้เรียกว่า ฐานะ ที่ยืน)

๗. ภาวสาธนะ เช่น ทียเต ทานํ (การให้ เรียกว่า ทาน การให้)

บทสมาสกล่าวอรรถ ๘ อย่าง คือ

๑. กัตตา เช่น ชิตานิ อินฺทฺริยานิ อเนน สมเณน โสยํ ชิตินฺทฺริโย (อินทรีย์อันสมณะนี้ชนะแล้ว [เหตุนั้น] สมณะนั้นเรียกว่า ชิตินทริยะ [สมณะ]ผู้ชนะอินทรีย์แล้ว)

๒. กรรม เช่น อาคตา สมณา อิมํ สงฺฆารามํ โสยํ อาคตสมโณ (สมณะมาสู่สังฆารามนี้แล้ว [เหตุนั้น] สังฆารามนั้นเรียกว่า อาคตสมณะ [สังฆาราม]เป็นที่สมณะมา)

๓. กรณะ เช่น ฉินฺโน รุกฺโข เยน ผรสุนา โสยํ ฉินฺนรุกฺโข (ต้นไม้อันเขาตัดแล้วด้วยขวานใด [เหตุนั้น] ขวานนั้นเรียกว่า ฉินนรุกขะ [ขวาน]เครื่องตัดต้นไม้)

๔. สัมปทาน เช่น ทินฺโน สุงฺโก ยสฺส รญฺโญ โสยํ ทินฺนสุงฺโก (ส่วยอันเขาทูลถวายแล้วแก่พระราชาใด [เหตุนั้น] พระราชานั้นเรียกว่า ทินนสุงกะ [พระราชา]เป็นที่ทูลถวาย)

๕. อปาทาน เช่น นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตชโน (ชนออกแล้วจากหมู่บ้านนั้น [เหตุนั้น] หมู่บ้านนั้นเรียกว่า นิคคตชนะ [หมู่บ้าน]เป็นแดนออกของชน)

๖.สัมพันธ์ เช่น ฉินฺโน หตฺโถ ยสฺส ปุริสสฺส โสยํ ฉินฺนหตฺโถ (มือขาดแล้วแห่งบุรุษใดมีอยู่ [เหตุนั้น] บุรุษนั้นเรียกว่า ฉินนหัตถะ [บุรุษ]เจ้าของมือขาด)

๗. ภาวะ เช่น ทรถานํ อภาโว นิทฺทรถํ (ความไม่มีแห่งความเร่าร้อน เรียกว่า นิททรถะ)

ในคำว่า ทั้งที่ไม่ชี้เฉพาะและชี้เฉพาะ (ชาติวิเสสเก) ศัพท์ว่า ชาติ เป็นศัพท์เฉพาะในไวยากรณ์หมายถึงวิเสสยะ คือคำนามที่ถูกคุณศัพท์ขยาย ส่วนวิเสสกะคือคุณศัพท์ที่มักเรียกว่า วิเสสนะ อย่างไรก็ตาม ตามมติของคัมภีร์กัจจายนสาระนี้ ท่านไม่จำกัดไว้เฉพาะคำนามและคุณศัพท์เท่านั้น แต่หมายรวมถึงคำตั้งและคำขยายในลักษณะอื่นๆ ด้วย เช่นประโยคว่า ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) คำว่า ปุริโส เป็นคำตั้งและคำว่า คจฺฉติ ทำหน้าที่ขยายให้ทราบชัดเจนว่า บุรุษเป็นผู้กระทำกิริยาไป มิใช่กระทำกิริยาอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน คำว่า ปุริโส ก็ขยาย คจฺฉติ ด้วยว่าหมายถึงกิริยาไปของบุรุษ มิใช่หมายถึงกิริยาไปของสิ่งอื่นตามนัยที่กล่าวนี้บททั้งสองนี้ต่างก็ทำหน้าที่วิเสสยะและวิเสสนะในเวลาเดียวกัน

ข้อความว่า ชาติวิเสสเก ในคาถานี้ หมายความว่า บทอาขยาตนั้นทำหน้าที่สองอย่างทั้งถูกบทนามขยายและทำหน้าที่ขยายบทนาม

อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า วิเสสยะ หมายถึงคำที่ไม่ชี้เฉพาะหรือไม่เจาะจง ส่วนวิเสสนะหมายถึงคำขยายที่ทำหน้าที่ชี้เฉพาะหรือเจาะจง ตามนัยนี้ ถ้าใช้คำว่า คจฺฉติ เพียงบทเดียว บทกริยานี้ก็เป็นบทวิเสสยะ คือเป็นบทตั้งที่ไม่ชี้เฉพาะลงไปว่ากิริยาการไปนี้เป็นกิริยาของใคร แต่เมื่อมีบทนามมาประกอบเป็น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป) บทกริยาว่า คจฺฉติ ก็เป็นบทที่ชี้เฉพาะว่าเป็นกิริยาการไปของบุรุษ มิใช่กิริยาของสิ่งอื่น ตามนัยที่กล่าวมานี้ บทว่า ชาติวิเสสเก ในคาถานี้จึงหมายถึงบทอาขยาตทั้งที่ไม่มีบทนามประกอบอยู่และที่มีบทนามประกอบอยู่ ซึ่งได้แปลไว้ข้างต้นว่า “ทั้งที่ชี้เฉพาะและไม่ชี้เฉพาะ”

ส่วนวาจกศัพท์อื่นๆ ก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกัน เช่นบทตัทธิตในตัวอย่างว่า อาภิธมฺมิโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้สาธยายอภิธรรม) บทว่า อาภิธมฺมิโก เป็นบทตัทธิต ถ้าบทนี้อยู่โดดๆ ก็ถือว่าที่ไม่ชี้เฉพาะ เพราะไม่ทราบว่าบุคคลที่มีลักษณะเช่นนั้นเป็นใคร แต่เมื่อมี ภิกฺขุ ศัพท์มาประกอบความก็ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่าบทวา อาภิธมฺมิโก ที่ประกอบกับบทว่า ภิกฺขุ นี้เป็นบทที่ชี้เฉพาะ

ตัวอย่างบทกิต เช่น ปาจโก สิสฺโส คำว่า ปาจโก เป็นบทกิตที่ชี้เฉพาะ ส่วนตัวอย่างบทสมาส เช่น อาคตสมโณ สงฺฆาราโม (สังฆารามมีสมณะมาแล้ว) ก็มีนัยเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว

ข้อความในคาถานี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๑๐๔ ที่ว่า

สมาโส โหติ สพฺพตฺถ กิตโก สามิวชฺชิเต
ตทฺธิโต ลพฺภเต ภิยฺโย กรณาวธิวชฺชิเต.

สมาสย่อมมีในอรรถทั้งปวง กิตย่อมมีในอรรถเว้นสามี ตัทธิตย่อมได้ในอรรถเว้นกรณะและอปาทานโดยมาก

อาขฺยาตํ กตฺตุ-กมฺเมสุ กรณาทีนํ ตฺวภาสิเต
สํสํวากฺยมุทาหาโร อิติ ตานฺยนุทาหฏา.

อาขยาตย่อมมีในอรรถกัตตาและกรรม ส่วนว่ารูปวิเคราะห์ของตนๆ เป็นอุทาหรณ์ในฐานะที่ไม่กล่าวอรรถกรณะเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ อรรถเหล่านั้นจึงไม่ถูกกล่าวแล้ว

คำว่า **กิตฺ** ในบาทที่ ๓ ว่า กิตฺ สมาโส เป็นศัพท์ที่ไม่กระจายวิภัตติ ทำหน้าที่เป็นวิภัตติที่หนึ่ง ลง สิ วิภัตติแล้วลบเสียด้วย จ ศัพท์ในสูตร **สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ** ลบวิภัตติทั้งหมดท้ายอาวุโส ศัพท์, อุปสรรค และนิบาตเป็นต้น (กัจ. ๒๒๑)

ตทฺธิตํวธิวชฺชิเต = ตทฺธิตํ + อวธิวชฺชิเต

สมาโสขิเล = สมาโส + อขิเล

กิตวาจกเป็นต้นเป็นคุณบท-อาขยาตวาจกตามพจน์ของประธาน

๕. กิตาที วาจกา นาม
วุตฺตสฺสาทิ ปรํ สงฺขฺยํ,
โคณา เต จ วิเสสนา
เสสา ลิงฺคาทิคาหิโน.

บททั้งหลายมีกิตเป็นต้น ชื่อว่า วาจก (บทที่กล่าว[อรรถกัตตาเป็นต้น]) ก็บทเหล่านั้นเป็นคุณบทซึ่ง[ทำหน้าที่]ขยาย[บทอื่น], [อาขยาตวาจก]บทแรก[ในวาจก ๔ อย่างนั้น]มีพจน์เกินกว่าอรรถที่ตนกล่าว, [วาจก]ที่เหลือมีลิงค์เป็นต้นได้

คำว่า “บททั้งหลายมีกิตเป็นต้น” (กิตาที) ในที่นี้หมายถึงบทตัทธิต, กิต และสมาส ไม่รวมถึงบทอาขยาตด้วยทั้งนี้เพราะอาขยาตเป็นวาจกที่รู้กันอยู่แล้ว คำที่ตามมาว่า โคณา (เป็นคุณบท) หมายถึงบททั้งสามที่กล่าวมานี้ (ไม่รวมอาขยาต) ทั้งนี้เพราะอาขยาตมิใช่คุณบท แต่เป็นคำหลักในประโยค

ตัวอย่างวาจกศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในประโยค เช่น

[บทกิต] ปาจโก ปจติ (ผู้หุงหุงอยู่), อภิวาทิย ภาสิสฺสํ (อภิวาทแล้วจักกล่าว), ปุริโส มคฺคํ คโต โหติ (บุรุษไปหนทาง)

[บทตัทธิต] อาภิธมฺมิโก อภิธมฺมํ ภาสติ (นักอภิธรรมกล่าวพระอภิธรรม)

[บทสมาส] ชิตมาโร ธมฺมํ เทเสติ (พระผู้ทรงชนะมารแสดงธรรม), อาคตสมโณ สงฺฆาราโม คงฺคาตีเร ติฏฺฐติ (อารามเป็นที่มาของสมณะดำรงอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา)

ท่านกล่าวไว้ในคาถาที่ ๔ แล้วว่า บทอาขยาตเป็นไปในอรรถกัตตุวาจกและกรรมวาจก [คำว่ากรรมวาจกในที่นี้หมายรวมภาววาจกด้วย] นั่นก็คือบทอาขยาตแสดงอรรถดังกล่าว ทั้งนี้เราสามารถสังเกตได้จากรูปศัพท์ของบทอาขยาตนั้น ถ้าบทอาขยาตประกอบกับวิกรณปัจจัยแสดงว่าเป็นกัตตุวาจก ถ้าประกอบกับ ย ปัจจัย[ของกรรมวาจก]แสดงว่าเป็นกรรมวาจก ท่านกล่าวเพิ่มเติมในคาถาที่ ๕ นี้ว่า บทอาขยาตนั้นยังสามารถแสดงพจน์ได้อีก กล่าวคือบทอาขยาตแสดงความเป็นเอกพจน์หรือพหูพจน์ของผู้กระทำกริยานั้นด้วย เช่น คจฺฉติ แสดงว่าผู้กระทำกิริยาเป็นเอกพจน์ คจฺฉนฺติ แสดงว่าผู้กระทำกริยาเป็นพหูพจน์

บทอาขยาตแสดงให้เราทราบความหมาย ๓ อย่างคือกัตตา, กรรม และภาวะ ดังที่กล่าวข้างต้น สิ่งที่บทอาขยาตมิได้แสดงคือ ลิงค์ กล่าวคือบทอาขยาตมิได้แสดงได้เราทราบว่า ประธานเป็นปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ ทั้งนี้เพราะว่าไม่ว่าประธานจะเป็นลิงค์อะไร บทอาขยาตก็มีรูปเหมือนกัน เช่น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), อิตฺถี คจฺฉติ (สตรีไป), กุลํ คจฺฉติ (สกุลไป) ประธานทั้งสามต่างลิงค์กันแต่บทอาขยาตมีรูปเหมือนกัน

นอกจากนี้ บทอาขยาตยังไม่เปลี่ยนแปลงรูปถึงแม้ว่าจะประกอบกับวิภัตติอะไร เช่น ปุริโส คจฺฉติ (บุรุษไป), คามํ คจฺฉติ (ไปหมู่บ้าน), ยาเนน คจฺฉติ (ไปด้วยยาน) บทอาขยาตก็ยังคงรูปอยู่อย่างนี้

ส่วนวาจกที่เหลือคือ กิต, สมาส และตัทธิต ต้องกระจายรูปตามลิงค์และพจน์ที่ตนแสดง นอกเหนือจากอรรถที่ตนแสดงอยู่แล้วนั้น

ในคำว่า **ลิงฺคาทิ** คำว่า อาทิ หมายถึงคำว่า สงฺขยา (พจน์) ดังที่แสดงมานี้ เช่นตัวอย่างว่า

[บทกิต] ปาจโก ปุริโส (บุรุษผู้หุง), ปาจกา ปุริสา (บุรุษท. ผู้หุง) ปาจิกา อิตฺถี (สตรีผู้หุง), ปาจิกาโย อิตฺถิโย (สตรีท. ผู้หุง) ปาจกํ กุลํ (สกุลผู้หุง), ปาจกานิ กุลานิ (สกุลท. ผู้หุง)

[บทสมาส] ภูมิคโต ปุริโส (บุรุษผู้ไปแผ่นดิน), ภูมิคตา อิตฺถี (สตรีผู้ไปแผ่นดิน), ภูมิคตํ กุลํ (สกุลผู้ไปแผ่นดิน)

[บทตัทธิต] ธมฺมิโก ปุริโส (บุรุษผู้ประพฤติธรรม), ธมฺมิกา อิตฺถี (สตรีผู้ประพฤติธรรม), ธมฺมิกํ กุลํ (สกุลผู้ประพฤติธรรม)

คำว่า **โคณา** เป็นบทตัทธิตที่มาจาก คุณ ศัพท์ (คุณ ธาตุ + อ ปัจจัย) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า คุเณนฺติ ทพฺพํ ปกาเสนฺตีติ คุณา (ศัพท์ที่แสดงทัพพะ ชื่อว่า คุณ), คุณาเยว โคณา (คุณนั่นเทียว ชื่อว่า โคณะ) ณ ปัจจัยในศัพท์นี้ลงในอรรถสกัตถ์

ในคำว่า **วุตฺตสฺสาทิ ปรํ สงฺขฺยํ** พึงโยคกิริยาคุมพากย์ว่า คณฺหาติ เพราะว่า คาหี เป็นบทที่จะต้องมีอุปบทอยู่ข้างหน้า จำต้องเปลี่ยนเป็นบทว่า คณฺหาติ ข้างต้น

วุตฺตสฺสาทิ = วุตฺตสฺส + อาทิ

ลิงฺคาทิคาหิโน = ลิงฺค + อาทิ + คาหิโน

ใช้กิริยาคุมพากย์เป็นเอกพจน์และพหูพจน์

๖. นามานญฺเจ จเย วากฺยํ โคณสงฺขฺยา จยงฺคสา.

ถ้าประกอบประโยคให้รวบรวมบทนามทั้งหลาย[เข้าด้วยกัน] พจน์ของ[บทอาขยาตซึ่งเป็น]คุณบท ย่อมคล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และคล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วน

ในกรณีที่ประโยคนั้นมีประธานหลายตัว และมี จ เชื่อมอยู่ เราสามารถกระจายพจน์ของบทอาขยาตได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ แล้วแต่ว่าจะกระจายพจน์ให้คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่หรือ

กระจายพจน์ให้คล้อยตามส่วนประกอบแต่ละส่วน เช่น

[เอกพจน์] สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ คจฺฉติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

[พหูพจน์] สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ คจฺฉนฺติ (สมณะและพราหมณ์ไป)

ตามตัวอย่างนี้ เมื่อกระจายพจน์ให้คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่ก็กระจายรูปเป็นเอกพจน์ได้รูปว่า คจฺฉติ แต่เมื่อกระจายรูปกริยาให้คล้อยตามองค์ประกอบแต่ละส่วนก็จะเป็นรูปพหูพจน์ว่า คจฺฉนฺติ ประโยคลักษณะเช่นนี้ ไวยากรณ์บาลีอนุญาตให้ใช้พจน์ได้ทั้งสองพจน์ อย่างไรก็ตาม ในวรรณกรรมบาลีพหูพจน์เป็นที่นิยมใช้มากกว่าเอกพจน์

มติที่กล่าวมานี้เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์รุ่นหลัง คือคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีที่รจนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ในคาถา ๗๙, ๘๐ ว่า

สมุจฺจเย กเต ทฺวนฺทํ **พหูนมฺปิ ปตียเต**
จยงฺคานุคตา สงฺขยา **วากฺเย ทฺวนฺทานุสารินา.**

เมื่อท่านกระทำการรวบรวมแล้ว บัณฑิตผู้รู้บทคู่ในวากยะ (วลีที่มิใช่สมาส) ย่อมรู้พจน์ที่คล้อยตามหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วนแม้แห่งเนื้อความเป็นอันมาก

สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ **ธมฺมํ เทเสติ เกวลํ**
เถโร จ ทหโร เจว **ปิณฺฑาย จรนฺตีติ จ.**

อุทาหรณ์ว่า สตฺถา สาริปุตฺโต จ เกวลํ ธมฺมํเทเสติ (พระศาสดาและพระสารีบุตรแสดงธรรมทั้งปวง), เถโร จ ทหโร เจว ปิณฺฑาย จรนฺติ (พระเถระและพระภิกษุหนุ่มเที่ยวบิณฑบาต)

จยงฺคสา = จย ศัพท์ + องฺค ศัพท์ + สิ ธาตุ + อ ปัจจัย (อาศัยหมู่ที่รวมกันอยู่และองค์ประกอบแต่ละส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า จโย จ องฺคํ จ จยงฺคานิ (หมู่และส่วน เรียกว่า จยังคะ), จยงฺเคสุ สยนฺติ อาสยนฺตีติ จยงฺคสา (พจน์ใดอาศัยในหมู่และส่วน เหตุนั้น พจน์นั้นเรียกว่า จยังคสา)

นามานญฺเจ = นามานํ + เจ

วาจกบทคล้อยตามพจน์ของปกติ

๗. ปกตี วีกตี จาปิ ยตฺร วุตฺตํ ทฺวยมฺปิ จ
วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติสฺสา ปธานโต.

ท่านกล่าวปกติกัตตา-ปกติกรรมและวิกติกัตตา-วิกติกรรมทั้งสองอย่างนั้นในประโยคใด วาจกบท[คืออาขยาตและกิต]ย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม เพราะ[ปกติกัตตา-ปกติกรรม]นั้นเป็นประธาน[ของประโยค]

ปกติกัตตา คือ กัตตาของประโยคที่มีวิกติกัตตาปรากฏรวมอยู่ด้วย ถ้าเป็นกัตตาในประโยคธรรมทั่วไป ไม่เรียกว่า ปกติกัตตา ในประโยคกัตตุวาจกใดที่ปรากฏทั้งปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้ง

สองอย่างนั้น ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตให้มีพจน์ตามปกติกัตตานั้น ทั้งนี้เพราะถือว่าปกติกัตตาเป็นประธานของประโยคกัตตุวาจก โดยทำนองเดียวกันนี้ ในประโยคกรรมวาจกใดปรากฏทั้งปกติกรรม (สนามหลวงเรียกว่า วุตตกรรม) และวิกติกรรม ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตให้มีพจน์ตามปกติกรรมนั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกรรมเป็นประธานของประโยคกรรมวาจก เช่น

[บทอาขยาต-กัตตุวาจก] ตนฺตโว ปโฏ ภวนฺติ (เส้นด้ายทั้งหลายย่อมกลายเป็นผ้า)

บทว่า ตนฺตโว เป็นปกติกัตตา คือ กัตตาที่เป็นสภาพเดิม ส่วนบทว่า ปโฏ เป็นวิกติกัตตา คือ กัตตาที่เปลี่ยนสภาพมา ลักษณะประโยคเช่นนี้ จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงสภาพเสมอ จึงจะเรียกว่า ปกติกัตตา-วิกติกัตตา ท่านให้กระจายบทอาขยาตให้มีพจน์ตามปกติกัตตานั้น

[บทกิต-กัตตุวาจก] ตนฺตโว ปโฏ ภูตา (เส้นด้ายทั้งหลายกลายเป็นผ้าแล้ว)

[บทอาขยาต-กรรมวาจก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กรียนฺเต (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหู)

บทว่า สุวณฺณานิ เป็นปกติกรรม ส่วนบทว่า กุณฺฑลํ เป็นวิกติกรรม บทอาขยาตต้องกระจายพจน์ตามปกติกรรมนั้น

[บทกิต-กรรมวาจก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กตานิ (ทองทั้งหลายถูกทำให้เป็นตุ้มหูแล้ว)

ขอให้สังเกตว่า เมื่อท่านกล่าวถึงปกติกรรมและวิกติกรรมนี้ ท่านหมายถึงปกติกรรมและวิกติกรรมในประโยคกรรมวาจกเท่านั้น มิได้หมายถึงปกติกรรมและวิกติกรรมในประโยคกัตตุวาจก เพราะในประโยคกัตตุวาจกเช่นนั้น ปกติกรรมและวิกติกรรมมิได้มีผลใดๆ ต่อบทอาขยาตนั้นเลย เช่น ตนฺตวาโย ตนฺตโว ปฏํ กโรติ (ช่างทอกระทำเส้นด้ายทั้งหลายให้เป็นผ้า)

คณฺหาติสฺสา = คณฺหาติ + อสฺสา (อสฺสา ปกติยา) คำว่า อสฺสา ปธานโต แปลว่า เพราะความที่แห่งปกติกัตตา-ปกติกรรมนั้นเป็นประธาน[ของประโยค] ในที่นี้ คำว่า ปธาน เป็นภาวโลปบท ท่านลบ ภาว ศัพท์ เวลาแปลให้แปลเหมือนมี ภาว ศัพท์

คำว่า **ปกตี, วิกตี** เป็นเอกพจน์ ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์

ทฺวยมฺปิ = ทฺวยํ + อปิ

วิเสสนะมีลิงค์เป็นต้นตามวิเสสยะ

๘. เภโท วิเสสนํ, เภทฺยํ วิเสสฺยํ, ตํ ทฺวยํ ยทิ
ตุลฺยตฺถํ เภทกํ ภิยฺโย เภทฺยลิงฺคาทิคาหกํ.

คำที่ขยาย[บทอื่น] ชื่อว่า วิเสสนะ, คำที่ถูกขยาย ชื่อว่า วิเสสยะ, ถ้าวิเสสนะและวิเสสยะทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายเสมอเหมือนกัน โดยมากคำที่ขยายจะมีลิงค์เป็นต้นคล้อยตามคำที่ถูกขยาย

คำที่ขยายบทอื่นในที่นี้หมายถึง คำคุณศัพท์เท่านั้น คำที่ถูกขยายคือ คำนามตั้ง ท่านว่าให้

กระจายคุณศัพท์นั้นให้มีวิภัตติ, ลิงค์ และพจน์ เหมือนกับคำนามนั้น ส่วนมากเป็นอย่างนี้ เช่น

[ปุงลิงค์] มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), มหนฺตา ปุริสา (บุรุษท. ผู้ประเสริฐ)

[อิตถีลิงค์] มหนฺตี อิตฺถี (สตรีผู้ประเสริฐ), มหนฺติโย อิตฺถิโย (สตรีท. ผู้ประเสริฐ)

[นปุงสกลิงค์] มหนฺตํ กุลํ (สกุลที่ประเสริฐ), มหนฺตานิ กุลานิ (สกุลท. ที่ประเสริฐ)

มีบางกรณีที่ไม่เป็นตามกฎนี้ เช่น

[ศัพท์ต่างลิงค์] คุโณ ปมาณํ (คุณเป็นประมาณ) คำว่า คุโณ เป็นปุงลิงค์ จึงไม่คล้อยตามคำว่า ปมาณํ ที่เป็นนปุงสกลิงค์

[ศัพท์ต่างพจน์] กุรูสุ ชนปเท (ในแคว้นนามว่ากุรุ) คำว่า กุรุ เป็นศัพท์ที่มีใช้ในรูปพหูพจน์ จึงไม่คล้อยตามคำว่า ชนปเท ที่เป็นเอกพจน์

[ศัพท์ต่างลิงค์-พจน์] วีสติ ปุริสา (บุรุษ ๒๐ คน), กฺริยาจิตฺตานิ วีสติ (กิริยาจิต ๒๐ ดวง), สตํ อิตฺถี (สตรีร้อยนาง) คำว่า วีสติ เป็นเอกพจน์ อิตถีลิงค์ ส่วนคำว่า สตํ เป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์ คำทั้งสองจึงไม่คล้อยตามลิงค์และพจน์ของบทวิเสสยะที่ต่างลิงค์กัน

ข้อความที่กล่าวมานี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๙๙ ที่กล่าวว่า

วิเสสฺเส ทิสฺสมานา ยา **ลิงฺค-สงฺขยา-วิภตฺติโย**

ตุลฺยาธิกรเณ ภิยฺโย **กตฺตพฺพา ตา วิเสสเน.**

ลิงค์, พจน์ และวิภัตติเหล่าใดปรากฏอยู่ในวิเสสยะ ลิงค์, พจน์ และวิภัตติเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงกระทำโดยมากในวิเสสนะที่มีความหมายเสมอเหมือนกัน

คำว่า "มีความหมายเสมอเหมือนกัน" (ตุลฺยตฺถํ) คือ บทวิเสสนะและบทนามนั้นสื่อความถึงสิ่งๆ เดียวกัน มิใช่คนละสิ่งที่ท่านเรียกว่า ภินฺนาธิกรณ เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระนาถทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร) คำว่า โคตฺเตน เป็นคุณศัพท์ที่ขยายคำว่า โคตโม แต่เป็นคนละสิ่งกัน ท่านจึงให้ลงตติยาวิภัตติท้าย โคตฺต ศัพท์

ในคำว่า **ลิงฺคาทิ** (ลิงค์เป็นต้น) คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงพจน์และวิภัตติ

คำว่า **ภิยฺโย** (โดยมาก) เป็นโอการันตนิบาต

เภทฺยลิงฺคาทิคาหกํ = เภทฺย + ลิงฺค + อาทิ + คาหกํ

อุปมานะและอุปไมยมีวิภัตติเหมือนกัน

๙. สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ- มสิทฺธสฺโสปมานกํ

อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ ทฺวยเมกวิภตฺติกํ.

สิ่งที่รู้จักกันดีแล้ว ซึ่งยังสิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จักให้เป็นที่รู้จักโดยความมีสภาพเหมือนกัน[ด้วยการเปรียบเทียบ] ชื่อว่า อุปมานะ, สิ่งที่ไม่รู้จักกันดี ชื่อว่า อุปไมย, [บทอุปมานะและบท

อุปไมย]ทั้งสองนั้นต้องมีวิภัตติเดียวกัน

อุปมานะคือคำที่นำมาเปรียบ ส่วนอุปไมยคือคำที่ถูกเปรียบ เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ท่านเรียกบทตั้งว่า **อุปเมยฺย** เพราะเป็นบทที่ถูกเปรียบ บทนี้ไม่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป ในคาถานี้จึงใช้คำว่า อสิทฺธสฺส (สิ่งที่ไม่เป็นที่รู้จัก) ส่วนบทที่นำมาเปรียบเรียกว่า **อุปมาน** เป็นบทที่รู้จักกันดีอยู่ทั่วไป ในคาถานี้จึงใช้คำว่า สิทฺธํ (สิ่งที่รู้จักกันดี)

ตัวอย่างเช่น เกสรสีโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น

ท่านแสดงไว้ในคาถานี้ว่า บทอุปมานะและบทอุปไมยจะต้องมีวิภัตติเดียวกันเสมอ ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไปก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เดียวกับบทอุปไมยนั้น เช่นคำว่า พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะคือ พุทฺธํ เป็นปุงลิงค์, เอกพจน์ และลงทุติยาวิภัตติเหมือนบทอุปไมยคือ ภวนฺตํ

ฎีกาใหม่แสดงอุทาหรณ์เป็นวิภัตติทั้ง ๗ หมวดดังต่อไปนี้

[ปฐมา] จนฺโท วิย ตวานนํ รุจิรํ โหติ (พระพักตร์ของพระองค์งามดั่งพระจันทร์)

[ทุติยา] พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ตติยา] พุทฺเธน วิย ภวตา ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว)

[จตุตถี] พุทฺธสฺส วิย ภวโต ทานํ ททาติ (ถวายทานแด่ท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี] ปพฺพตา วิย ปาสาทา อวโรหติ (ลงจากปราสาทเหมือนดั่งภูเขา)

[ฉัฏฐี] ปิตุสฺส วิย ปุตฺตสฺส มุขํ โหติ (หน้าของบุตรเหมือนดั่งบิดา)

[สัตตมี] อตฺตโน เคเห วิย รญฺโญ นิเวสเน นิสีทติ (นั่งในราชนิเวศน์เหมือนเรือนของตน)

ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ที่มีลิงค์เฉพาะเป็นของตนเองแน่นอนอยู่แล้ว (นิจฺจลิงฺค) ก็ให้กระจายลิงค์เดิมของตนเอง ไม่ต้องกระจายให้อยู่ในรูปเดียวกับลิงค์ของบทอุปไมย ส่วนพจน์นั้นถ้าให้เป็นพจน์เดียวกันได้ก็ดี แต่บางครั้งก็อาจมีพจน์ต่างกันได้ ขึ้นอยู่กับพจน์ของอุปไมยเป็นสำคัญ เช่น

[อุปมาต่างลิงค์] มตฺตมาตงฺโค อิว วนิตา วิหรติ (หญิงสาวอยู่เหมือนช้างตกมัน) บทอุปมานะว่า มาตงฺค เป็นปุงลิงค์เสมอ มีความหมายทั้งช้างตัวผู้และช้างตัวเมีย จึงไม่เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์ตามบทอุปไมยคือ วนิตา

[อุปมาต่างพจน์] สีโห วิย อิเม ปุริสา สูรตรา (บุรุษเหล่านี้อาจหาญดั่งราชสีห์)

[อุปมาต่างลิงค์-พจน์] ตุรงฺโค วิย อิมา อิตฺถิโย ธาวนฺติ (สตรีเหล่านี้วิ่งเหมือนม้า)

สาธมฺมสาธนํ = สาธมฺม + สาธนํ (สาธมฺม = สธมฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน ธมฺโม ยสฺสาติ สธมฺโม (สิ่งที่มีสภาพอันเหมือนกัน เรียกว่า สธัมมะ), สธมฺมสฺส ภาโว สาธมฺมํ (ความที่มีสภาพอันเหมือนกัน เรียกว่า สาธัมมะ), สาธมฺมสฺส สาธนํ สาธมฺมสาธนํ (การยังความที่มีสภาพอันเหมือนกันให้สำเร็จ เรียกว่า สาธัมมสาธนะ)

สิทฺธมสิทฺธสฺโสปมานกํ = สิทฺธํ + อสิทฺธสฺส + อุปมานกํ

อุปมานกํ = อุปมาน + ก (ลง ก ปัจจัยเพื่อรักษาฉันท์)

อุปเมยฺยมสิทฺธํ = อุปเมยฺยํ + อสิทฺธํ

ทฺวยเมกวิภตฺติกํ = ทฺวยํ + เอกวิภตฺติกํ

การลงวิภัตติในบุรุษทั้ง ๓

๑๐. ปยุตฺเต คมฺยมาเน วา วุตฺเต ตุมฺหมฺหิ มชฺฌิโม
ตถุตฺตโม ภเวมฺหมฺหิ เสสมฺหิ ปฐโม ภเว.

เมื่อ ตุมฺห ศัพท์ที่ถูก[บทอาขยาต]กล่าวแล้ว ประกอบไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม ให้ลงวิภัตติมัชฌิมบุรุษ[ที่กริยานั้น], ทำนองเดียวกัน เมื่อ อมฺห ศัพท์[ที่ถูกบทอาขยาตกล่าวแล้ว ประกอบไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม] ให้ลงวิภัตติอุตตมบุรุษ, เมื่อนามศัพท์ที่เหลือ[ที่ถูกบทอาขยาตกล่าวแล้ว ประกอบไว้หรือรู้กันอยู่ก็ตาม] ให้ลงวิภัตติปฐมบุรุษ

ข้อความว่า “ประกอบไว้” (ปยุตฺเต) คือที่ท่านกล่าวโดยตรงในประโยค

ข้อความว่า “ที่รู้กันอยู่” (คมฺยมาเน) คือที่คาดคะเนเอาได้ กล่าวคือท่านมิได้ประกอบไว้ในประโยคนั่นเอง

คาถานี้ท่านแสดงการลงวิภัตติทั้ง ๓ บุรุษ คือ

๑. **ปฐมบุรุษ** (บุรุษแรก) คำนามที่กล่าวถึงบุรุษสตรีเป็นต้นนอกเหนือจากผู้พูดและผู้ฟัง

๒. **มัชฌิมบุรุษ** (บุรุษกลาง) คำนามที่กล่าวถึงผู้ฟัง คือท่าน

๓. **อุตตมบุรุษ** (บุรุษเลิศ) คำนามที่กล่าวถึงผู้พูด คือฉัน

พึงทราบอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

[ปยุตฺต-ตุมฺห] ตฺวํ ปจสิ (ท่านหุง), ตุมฺเห ปจถ (พวกท่านหุง), ตฺวํ ปจฺจเส (ท่านถูกหุง), ตุมฺเห ปจฺจวฺเห (พวกท่านถูกหุง)

[คมฺยมาน-ตุมฺห] ปจสิ (ท่านหุง), ปจถ (พวกท่านหุง), ปจฺจเส (ท่านถูกหุง), ปจฺจวฺเห (พวกท่านถูกหุง)

[ปยุตฺต-อมฺห] อหํ ปจามิ (เราหุง), มยํ ปจาม (พวกเราหุง), อหํ ปจฺเจ (เราถูกหุง), มยํ ปจฺจมฺเห (พวกเราถูกหุง)

[คมฺยมาน-อมฺห] ปจามิ (เราหุง), ปจาม (พวกเราหุง), ปจฺเจ (เราถูกหุง), ปจฺจมฺเห (พวกเราถูกหุง)

[ปยุตฺต-นาม] ปุริโส ปจติ (บุรุษหุง), ปุริสา ปจนฺติ (บุรุษท. หุง), อิตฺถี ปจติ (สตรีหุง), อิตฺถิโย ปจนฺติ (สตรีท. หุง), กุลํ ปจติ (สกุลหุง), กุลานิ ปจนฺติ (สกุลท. หุง), ปจฺจเต โอทโน (ข้าวถูกหุง), ปจฺจนฺเต โอทนา (ข้าวท. ถูกหุง)

[คมฺยมาน-นาม] ปจติ, ปจนฺติ, ปจฺจเต, ปจฺจนฺเต

เมื่อกล่าวว่า ปจสิ ผู้ฟังทราบว่าคนหุงคือ ตฺวํ เพราะ สิ วิภัตติเป็นมัชฌิมบุรุษ หรือเมื่อกล่าวว่า ปจามิ ผู้ฟังก็ทราบว่าคนหุงคือ อหํ เพราะ มิ วิภัตติเป็นอุตตมบุรุษ ในกรณีเดียวกัน เมื่อกล่าวว่า ปจติ ผู้ฟังทราบว่าคนหุงคือบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่นอกจากมัชฌิมบุรุษ "ท่าน" และอุตตมบุรุษ "เรา" อาจเป็นบุรุษหรือสตรีเป็นต้นที่สามารถหุงได้

ความในคาถานี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ที่ว่า **นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม** เมื่อนามศัพท์ถูกประกอบไว้หรือไม่ประกอบไว้ก็ตาม ให้ลงวิภัตติปฐมบุรุษ (กัจ. ๔๑๐), **ตุมฺเห มชฺฌิโม** เมื่อ ตุมฺห ศัพท์ถูกประกอบไว้หรือไม่ประกอบไว้ก็ตาม ให้ลงวิภัตติมัชฌิมบุรุษ (กัจ. ๔๓๓), **อมฺเห อุตฺตโม** เมื่อ อมฺห ศัพท์ถูกประกอบไว้หรือไม่ประกอบไว้ก็ตาม ให้ลงวิภัตติอุตตมบุรุษ (กัจ. ๔๑๒)

ตถุตฺตโม = ตถา + อุตฺตโม

ภเวมฺหมฺหิ = ภเว + อมฺหมฺหิ

ปโรบุรุษ

๑๑. เอกกาลาภิธานมฺหิ วุตฺเตสุ นามอาทิสุ
ปโรว ปุริโส โหติ ธาตุโต ปฐมาทิสุ.

เมื่อบทนามเป็นต้นถูก[วาจกบทคืออาขยาตและกิต]กล่าวแล้วในที่แสดงกาล[และกิริยา]เดียวกัน ในบรรดาวิภัตติทั้งหลายมีปฐมบุรุษเป็นต้น [วิภัตติของ]บุรุษหลังเท่านั้นย่อมลงท้ายธาตุ

คาถานี้ท่านแสดงว่า ในกรณีที่มีประธานหลายตัวต่างบุรุษกัน ผู้กล่าวต้องการใช้บุรุษสรรพนามแทนคำนามหลายๆ ตัวที่กระทำกิริยาเดียวกัน และคำนามเหล่านั้นมีบุรุษสรรพนามรวมอยู่ด้วย ให้กระจายรูปกริยาตามวิภัตติที่อยู่ข้างท้าย ท่านให้ใช้สรรพนามตัวหลังตามลำดับที่เรียงไว้ว่า ปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และอุตตมบุรุษ คือ ถ้ามีประธานเป็นบุรุษที่ ๑ กับ ๒ ให้กระจายกริยาเป็นบุรุษที่ ๒ หรือถ้ามีประธานเป็นบุรุษที่ ๒ กับ ๓ ให้กระจายกริยาเป็นบุรุษที่ ๓ ส่วนพจน์เป็นพหูพจน์ตามสภาพที่เป็นจริง ท่านเรียกสรรพนามตัวหลังนี้ว่า **ปโรบุรุษ** (บุรุษหลัง) เช่น ปุริโส จ ปจติ (บุรุษก็หุงอยู่), อิตฺถี

จ ปจติ (สตรีก็หุงอยู่), ตฺวํ จ ปจสิ (ท่านก็หุงอยู่) ประโยคเหล่านี้ถ้าใช้สรรพนามกล่าวรวมกันต้องเขียนประโยคว่า ตุมฺเห ปจถ (พวกท่านหุงอยู่)

ขอยกอุทาหรณ์จากพระบาลี (ขุ. จริยา. ๓๓/๖๑/๖๐๗) ดังต่อไปนี้

อหญฺจ มทฺทิเทวี จ **ชาลี กณฺหาชินา จุโภ**

อญฺญมญฺญํ โสกนุทา **วสาม อสฺสเม ตทา.**

ในกาลนั้น เราและพระนางมัทรี พร้อมด้วยชาลีและกัณหา ต่างปลอบประโลมความเศร้าโศกของกันและกัน อาศัยอยู่ในอาศรม

ประโยคนี้มีลำดับบทว่า อหญฺจ มทฺทิเทวี จ อุโภ ชาลี กณฺหาชินา จ วสาม (เรา, พระนางมัทรี พร้อมด้วยชาลีและกัณหา อาศัยอยู่) ขอให้สังเกตว่ากริยาคือ วสาม กระจายรูปตามบุรุษสรรพนามตัวหลัง คือ อหํ

อนึ่ง ในรูปประโยคจริงๆ จะวางสรรพนามตัวไหนไว้ต้น, กลาง หรือท้ายก็ได้ แต่ให้กระจายรูปกริยาคุมพากย์ตามลำดับวิภัตติตัวหลังเท่านั้น

ในคำว่า **เอกกาล** (กาลเดียวกันและกริยาเดียวกัน) กาล ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่างดังที่แปลไว้นี้ หมายความว่า รูปประโยคดังที่กล่าวมานี้ กริยาต้องเป็นกาลเดียวกัน เช่นถ้าเป็นวัตตมานาก็ต้องเป็นวัตตมานาเหมือนกันทุกบท จะเป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้างไม่ได้ ตัวอย่างเช่น โส จ ปจติ, ตฺวญฺจ ปจิสฺสสิ, อหํ ปจึ (เขาก็หุงอยู่ ท่านก็จักหุง ข้าพเจ้าได้หุงแล้ว) ในตัวอย่างนี้ไม่สามารถรวบเป็นเดียวกันว่า มยํ ปจิมฺหา (พวกเราหุงแล้ว) เพราะกาลเวลาต่างกัน ฉะนั้น เมื่อต้องการจะกล่าวประธานของประโยคด้วยกริยาที่ต่างกาลกันแล้ว จะรวบเป็นประโยคเดียวกันดังที่กล่าวมาข้างต้นไม่ได้

เอกกาลาภิธานมฺหิ = เอกกาล + อภิธานมฺหิ

ให้ลงปฐมบุรุษเมื่อลง จี ปัจจัย-ลักษณะของวิเสสนะและวิเสสยะ

๑๒. จฺยตฺถนิทฺทิฏฺเจ ตุมฺหมฺเห น สกา ปุริสา สิยุํ,

อุปาโยปาทิย เหยฺโย อุเปยฺยํ เตน สาธิยํ.

เมื่อ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์อันท่านแสดงไว้ในอรรถของ จี ปัจจัยแล้ว ไม่ลงวิภัตติ[ตาม]บุรุษของตน[คือมัชฌิมบุรุษและอุตตมบุรุษ], ศัพท์อันบุคคลเข้าใจก่อน แล้วละ[ไปถือเอาความหมายของนาม] เรียกว่า อุปาย (คุณศัพท์, วิเสสนะ), ศัพท์ที่ถูกคุณศัพท์นั้นแผ่ความหมายไปถึงเรียกว่า อุเปยฺย (วิเสสยะ)

จี ปัจจัยใช้ลงท้ายคำนามเพื่อให้นามนั้นลงท้ายด้วย อี เมื่ออยู่หน้า ภู ธาตุ, อส ธาตุ และ กร ธาตุ เป็นปัจจัยในโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **อภูตตพฺภาเว กราส-ภูโยเค วิการา จี** ในการประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีความหมายเปลี่ยนแปลง[จากภาวะเดิม] ใน

อรรถภาวะใหม่จากภาวะที่ไม่เคยเป็นมาก่อน (โมค. ๔/๑๑๙)

ครึ่งแรกของคาถานี้ ท่านแสดงกฎไวยากรณ์ว่า เมื่อลง จี ปัจจัยท้าย ตุมฺห ศัพท์และ อมฺห ศัพท์ แล้วนำไปเป็นบทหน้าประกอบกับ ภู ธาตุ, อส ธาตุ และ กร ธาตุ ท่านให้กระจายรูปกริยานั้นเป็นปฐมบุรุษ มิให้กระจายเป็นมัชฌิมบุรุษหรืออุตตมบุรุษ เช่น

[โส] ตุมฺหีภวติ (เขาเป็นท่าน)

[โส] อมฺหีภวติ (เขาเป็นข้าพเจ้า)

ตามตัวอย่างทั้งสองนี้ ภู ธาตุลงวิภัตติปฐมบุรุษ เพื่อรับกับ โส ถึงแม้ว่าบางครั้งไม่ใส่ โส หรือคำนามใดๆ ไว้ก็ตาม (ตัวอย่างทั้งสองนี้นำมาจากคัมภีร์อัตถพยาขยาน)

ตามนัยนี้ประโยคลักษณะอื่นที่คล้ายคลึงกันนี้ เช่น อตวํ ตวํ ภวติ (ผู้ที่มิใช่ท่านเป็นท่าน), อนหํ อหํ ภวติ (ผู้ที่มิใช่เราเป็นเรา) ก็ประกอบรูปกริยาโดยนัยเดียวกัน (ตัวอย่างทั้งสองนี้นำมาจากฎีกาใหม่ เข้าใจว่าท่านนำมาจากคัมภีร์สัมพันโธปเทศของท่านชังฆทาสะ)

ครึ่งหลังของคาถานี้แสดงชื่ออีกอย่างหนึ่งของคุณศัพท์และนามที่คุณศัพท์ขยาย ท่านเรียกคุณศัพท์ว่า อุปาโย แปลว่า สิ่งที่แผ่ความหมายไป และเรียกนามตั้งว่า อุเปยฺย แปลว่า สิ่งที่ถูกความหมายแผ่ไปถึง อธิบายตามตัวอย่างว่า นีลํ อุปฺปลํ (ดอกอุบลเขียว) ตามปรกติในภาษาท่านวางคุณศัพท์ไว้หน้า วางคำนามไว้หลังดังตัวอย่างข้างต้นนี้ เมื่อคนอ่านอ่านคุณศัพท์เป็นคำแรก ก็จะรับรู้ความหมายสีเขียวก่อน (โดยที่ยังไม่ทราบว่าเป็นสีเขียวของอะไร) เมื่อทราบความหมายเช่นนี้แล้ว แล้วอ่านคำต่อไป ก็ทำให้ทราบความชัดเจนว่าเป็นสีเขียวของดอกอุบล จะเห็นว่าความหมายว่า “เขียว” ที่ได้จากคุณศัพท์แผ่ไปถึงคำนามว่า อุปฺปลํ (ดอกอุบล) ท่านจึงเรียกคำนามตั้งนี้ว่า อุเปยฺย ซึ่งแปลว่า คำที่คุณศัพท์แผ่ความหมายไปถึง

คำว่า **อุปาโยปาทิย เหยฺโย** = อุปาโย + อุปาทิย เหยฺโย (ศัพท์อันบุคคลเข้าใจก่อน แล้วละ[ไปถือเอาความหมายของนาม]) หมายความว่า เข้าใจความหมายของคุณศัพท์ก่อน แล้วจึงไปเข้าใจความหมายของนาม ตามลำดับที่ท่านเรียงคำไว้ในประโยค

คำว่า **อุปาย** เป็นคำไวพจน์ของวิเสสนะ ส่วนคำว่า **อุเปยฺย** ก็เป็นคำไวพจน์ของวิเสสยะ อันที่จริง ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า วิเสสนะ มี ๘ ศัพท์ คือ คุณ, วิเสสน, เภท, วิเสส, อนุวาท, อปธาน, อุปาย และ สกตฺถ ส่วนศัพท์ที่แสดงความหมายว่า วิเสสยะ มี ๘ ศัพท์เช่นกันคือ คุณี, วิเสสฺย (วิเสสิตพฺพ), เภทฺย, สามญฺญ, วิธิ, ปธาน, อุเปยฺย และ ทพฺพ

ฎีกาใหม่ได้ประพันธ์เป็นคาถาสำหรับท่องจำว่า

คุโณ วิเสสนํ เภโท **วิเสโส อนุวาทโก**
อปฺปธานมุปาโย จ **สกตฺโถติ จิเม สมา.**

คุณี วิเสสิตพฺพญฺจ **เภทฺยํ สามญฺญวิธิโน**

ปธานญฺจ อุเปยฺโย จ **ทพฺพํ เญยฺยา สมานตา.**

ศัพท์เหล่านี้คือ คุณ, วิเสสน, เภท, วิเสส, อนุวาท, อปฺปธาน, อุปาย, สกตฺถ มีความหมายเหมือนกัน ความมีความหมายเหมือนกันแห่งศัพท์ว่า คุณี, วิเสสิตพฺพ, เภทฺย, สามญฺญ, วิธิ, ปธาน, อุเปยฺย, ทพฺพ อันบัณฑิตพึงทราบ

จฺยตฺถนิทฺทิฏฺเฐ = จี + อตฺถ + นิทฺทิฏฺเฐ

ตุมฺหมฺเห = ตุมฺห + อมฺเห

อุปาโยปาทิย = อุปาโย + อุปาทิย

เหยฺโย = หา ธาตุ + ณฺย ปัจจัย

การิตกรรมที่ลงทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติ

๑๓. คติ-พุทฺธยาสน-สทฺทา- กมฺมกานญฺจ การิเต

ภชฺชาทีนญฺจ โย กตฺตา กมฺมสญฺโญ ส ธาตุนํ

หรกฺ-กราภิวาทีนํ ทิสชฺโฌหรติสฺส วา.

(๑) กัตตาของธาตุ[ที่มีอรรถว่า]ไป, รู้, กิน, ส่งเสียง, อกรรมกธาตุ และธาตุมี ภชฺช เป็นต้น เมื่อประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานั้นมีชื่อว่า กรรม

(๒) กัตตาของ หร, กร และ อภิวาทิ ธาตุ เป็นต้น และกัตตาของ ทิส ธาตุและ หร ธาตุที่มี อธิ และ อว เป็นบทหน้าย่อมมีชื่อว่า กรรม บ้าง

ข้อความนี้ท่านแสดงกฎไวยากรณ์ว่า ผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตุวาจก ที่มีกริยาเหตุกัตตุวาจกสร้างจากธาตุที่มีความหมายว่า ไป, รู้, กิน, ส่งเสียง (สาธยาย); อกรรมกธาตุ (ธาตุที่ไม่ต้องการกรรม) และ ภชฺช ธาตุ เป็นต้น ต้องกระจายรูปผู้กระทำกริยานั้นเป็นวิภัตติที่ ๒ เช่น

[คตฺยตฺถ ธาตุ] สามิโก ทาสํ คามํ คมยติ (นายยังคนใช้ให้ไปหมู่บ้าน)

[พุธฺยตฺถ ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ ธมฺมํ โพธยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรมะ)

[อสนตฺถ ธาตุ] มาตา ปุตฺตํ โอทนํ อาสยติ (แม่ยังบุตรให้กินข้าว)

[สทฺทตฺถ ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ เวทํ อชฺฌาปยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้สาธยายพระเวท)

[อกรรมกธาตุ] หตฺถาโรโห หตฺถึ สยาเปติ (ควาญช้างยังช้างให้นอน)

[ภชฺช ธาตุ] ปุริโส ชนํ ตณฺฑุลํ ภชฺชาเปติ (บุรุษยังชนให้คนข้าว[ในหม้อ])

ธาตุดังกล่าวข้างต้น ท่านให้ประกอบรูปนามผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตุวาจกเป็นวิภัตติที่ ๒ ตามคัมภีร์กัจจายนสาระนี้ ท่านไม่ได้ระบุว่ากระจายเป็นวิภัตติอื่น คือวิภัตติที่ ๓ ได้ เข้าใจว่าท่านถือเอามติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่บัญญัติให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๒ เท่านั้น (ดู โมค

คัลลานไวยากรณ์ ปริจเฉท ๒ สูตร ๔) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๐) ท่านว่ากระจายเป็นวิภัตติที่ ๓ ก็ได้

ประโยคเหตุกัตตุวาจกที่ประกอบ หร ธาตุเป็นต้นตามกรณีที่สอง ท่านให้ลงวิภัตติที่ ๒ และที่ ๓ ได้ เช่น

[หร ธาตุ] ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) ภารํ หาเรติ (ยัญทัตยังเทวทัตให้นำสิ่งของไป)

[กร ธาตุ] สามิโก ทาสํ (ทาเสน วา) กมฺมํ กาเรติ (นายยังคนใช้ให้ทำงาน)

[อภิวาทิ ธาตุ] อาจริโย สิสฺสํ (สิสฺเสน วา) คุรุํ อภิวาทยติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้ไหว้ครู)

[ทิส ธาตุ] สามิโก เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) ยญฺญทตฺตํ ทสฺเสติ (นายยังเทวทัตให้เห็นยัญทัต) [คือนายชี้เทวทัตให้ดูยัญทัต]

[อธิ + โอ + หร ธาตุ]ยญฺญทตฺโต เทวทตฺตํ (เทวทตฺเตน วา) โอทนํ อชฺโฌหราเปติ (ยัญทัตยังเทวทัตให้กินข้าว)

ตัวอย่างข้างต้นนี้เป็นธาตุอีกกลุ่มหนึ่ง เฉพาะธาตุกลุ่มนี้ท่านว่า สามารถกระจายผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเหตุกัตตุวาจกเป็นวิภัตติอื่นได้บ้าง มตินี้ตรงกับกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๐)

คำว่า **อภิวาทิ** เป็นกริยานามธาตุ ท่านให้ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า **ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ** ให้ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถแห่งธาตุ (โมค. ๕/๑๒) อิ ปัจจัยในที่นี้มีความหมายว่า “กระทำ” บทกริยามีรูปว่า อภิวาเทติ (กระทำการไหว้) บางคัมภีร์ว่าเป็น วท ธาตุ จุราทิคณะ

คติพุธฺยาสนสทฺทากมฺมกานญฺจ = คติ + พุธิ + อสน + สทฺท + อกมฺมกานํ + จ ([ที่มีอรรถว่า]ไป, รู้, กิน, ส่งเสียง และอกรรมกธาตุ)

ภชฺชาทีนญฺจ = ภชฺช + อาทีนํ + จ

หรกฺกราภิวาทีนํ = หร + กร + อภิวาทีนํ

ทิสชฺโฌหริตสฺส = ทิส + อชฺโฌหริตสฺส (อธิ + โอ + หริตสฺส)

การิตกรรมที่ลงตติยาวิภัตติเท่านั้น

๑๔. นี-ขาทาวฺหาท-สทฺทาย- กนฺทานํ สมฺภเว น สา
วหานิยนฺตุเหตุมฺหิ ภกฺขิสฺสาหึสเนปิ จ.

(๑) [กัตตา]ของธาตุคือ นี (นำไป), ขาท (เคี้ยว), อา[บทหน้า]วฺเห (ร้องเรียก), อท (กิน), สทฺทาย (ส่งเสียง) และ กนฺท ธาตุ (คร่ำครวญ) เมื่อประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานั้นไม่[กระจายให้]มีชื่อว่ากรรม

(๒) เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วห ธาตุ และเมื่อไม่มีการเบียดเบียนของ ภกฺข ธาตุ เมื่อ

ประกอบกับการิตปัจจัย กัตตานั้นไม่[กระจายให้]มีชื่อว่ากรรม

ท่านบัญญัติว่าเฉพาะธาตุดังที่กล่าวนี้ เมื่อประกอบรูปเป็นเหตุกัตตุวาจกแล้ว ไม่ต้องกระจายรูปผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเป็นกรรมดังที่กล่าวมาในคาถาก่อนแต่ให้กระจายเป็นวิภัตติที่ ๓ แทน เช่น

[นี ธาตุ] ยญฺญทตฺโต เทวทตฺเตน อชํ คามํ นยาปยติ (ยัญทัตใช้เทวทัตให้นำแพะไปหมู่บ้าน)

[ขาท ธาตุ] มาตา โปเตน กทลึ ขาทยติ (มารดายังบุตรให้กินกล้วย)

[อา บทหน้า วฺเห ธาตุ] ยญฺญทตฺโต เทวทตฺเตน ทารกํ อวฺหาเปติ (ยัญทัตใช้เทวทัตให้เรียกเด็ก) รูปว่า อวฺหาเปติ นี้ ท่านรัสสะ อา เพราะอยู่หน้าพยัญชนะสังโยค)

[อท ธาตุ] ปิตา กุมาเรน คุฬํ อทยติ (บิดายังเด็กให้กินน้ำอ้อย)

[สทฺทาย ธาตุ] วาโต กิงฺกณิกาย สทฺทายติ (ลมยังกระดิ่งให้ดัง)

[กนฺท ธาตุ] ทารโก พาเลน กนฺทาปยติ (เด็กทำเด็กให้ร้องไห้)

ข้อความว่า เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วห ธาตุ (วหานิยนฺตุเหตุมฺหิ) มีตัวอย่างว่า

พลีพทฺโท ภารํ คามํ วหติ (วัวนำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ประโยคนี้ถึงแม้ว่าเป็นประโยคกัตตุวาจก บทว่า พลีพทฺโท เป็นผู้กระทำกริยา วหติ ก็ตาม แต่ตามสภาพความเป็นจริง วัวไม่สามารถนำสิ่งของไปได้ด้วยตนเอง ต้องมีคนบังคับไป ประโยคเช่นนี้ท่านอธิบายว่าเป็นประโยคที่ต้องมีผู้ใช้ประธานของประโยคทำกริยา (นิยนฺตุเหตุ เหตุซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา) เมื่อจะแปลงประโยคเช่นนี้เป็นประโยคเหตุกัตตุวาจก ต้องกระจาย พลีพทฺท เป็นวิภัตติที่ ๒ ได้รูปว่า สากฏิโก พลีพทฺทํ ภารํ คามํ วาหาเปติ (คนขับเกวียนบังคับโคให้นำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ในทางตรงกันข้าม ประโยคว่า เทวทตฺโต ภารํ คามํ วหติ (เทวทัตนำสิ่งของไปหมู่บ้าน) ประโยคกัตตุวาจกลักษณะเช่นนี้ เทวทัตเป็นผู้กระทำกริยา วหติ จริงๆ ไม่มีผู้ใช้ให้กระทำ ท่านว่าประโยคเช่นนี้เป็นประโยคที่ไม่มีผู้ใช้ให้ประธานในประโยคทำกริยานั้น ท่านเรียกว่า อนิยนฺตุเหตุ (ไม่มีเหตุซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา) ประโยคเช่นว่านี้ เมื่อแปลงเป็นประโยคเหตุกัตตุวาจก ให้กระจายผู้กระทำกริยาที่แท้จริงในประโยคเป็นวิภัตติที่ ๓ ซึ่งจะได้ว่า ยญฺญทตฺโต เทวทตฺเตน ภารํ คามํ วาหาเปติ (ยัญทัตใช้เทวทัตให้นำสิ่งของไปหมู่บ้าน)

ถ้า ภกฺข ธาตุแสดงความหมายว่าเป็นการเบียดเบียนสิ่งมีชีวิต เช่น พลีพทฺโท ติณํ ภกฺขติ (โคกินหญ้า) หญ้าเป็นสิ่งมีชีวิต โคกินหญ้าจึงถือว่าโคเป็นผู้เบียดเบียนหญ้า ประโยคลักษณะเช่นนี้เมื่อประกอบรูปเป็นประโยคเหตุกัตตุวาจก จะได้รูปว่า เทวทตฺโต พลีพทฺทํ ติณํ ภกฺขยติ (เทวทัตยังโคให้กินหญ้า) แต่ถ้า ภกฺข ธาตุมีกรรมเป็นสิ่งไม่มีชีวิต ท่านถือว่า ภกฺข ธาตุมิได้แสดงการเบียดเบียน เช่น

ประโยคว่า เทวทตฺโต โมทกํ ภกฺขติ (เทวทัตกินขนม) เทวทัตมิใช่ผู้เบียดเบียนขนม ประโยคเช่นนี้เมื่อประกอบรูปเป็นประโยคเหตุกัตตุวาจก จะกระจาย เทวทตฺต ศัพท์เป็นวิภัตติที่ ๒ ไม่ได้ ต้องกระจายเป็นวิภัตติที่ ๓ ซึ่งจะได้รูปว่า ยญฺญทตฺโต เทวทตฺเตน โมทกํ ภกฺขยติ (ยัญทัตยังเทวทัตให้กินขนม)

นีขาทาวฺหาทสทฺทายกนฺทานํ = นี + ขาท + อาวฺเห + อท + สทฺทาย + กนฺทานํ คำว่า สทฺทาย เป็นกริยานามธาตุที่มาจาก สทฺท + อาย มีความหมายว่า กระทำเสียง โดยลง อาย ปัจจัยในอรรถว่า “กระทำ” เหมือนคำว่า ปพฺพตาย = ปพฺพต + อาย “ประพฤติดั่งภูเขา”

วหานิยนฺตุเหตุมฺหิ = วห + อนิยนฺตุ + เหตุมฺหิ (เมื่อไม่มีผู้ใช้ให้กระทำกริยา วห ธาตุ)

อนิยนฺตุเหตุ = อ + นิ + ยมฺ + ตุ (ซึ่งไม่มีเหตุที่เป็นผู้ใช้ให้กระทำกริยา)

ภกฺขิสฺสาหึสเนปิ = ภกฺขิสฺส + อหึสเน + อปิ

วุตตกรรมในประโยคเหตุกรรมวาจก

๑๕. ปธานํ นี-วหาทีนํ, อปฺปธานํ ทุหาทินํ,
การิตานํ สกํ กมฺมํ วาจฺจํ, กตฺตา ปโยชโก.

(๑) ประธานกรรมของ นี ธาตุและ วห ธาตุเป็นต้น เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๒) อประธานกรรมของ ทุห ธาตุ (รีดนม) เป็นต้น เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๓) [การิต]กรรมของ[บทกริยาที่ประกอบกับ]การิตปัจจัย เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

(๔) กัตตาซึ่งเป็นผู้ใช้ให้กระทำ[ในประโยคเหตุกัตตุวาจก] เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว

คำว่า “กรรมของตน” (สกํ กมฺมํ) คือ กรรมของกริยาเหตุวาจก ท่านเรียกว่า การิตกรรม การิตกรรมนี้ก็คือผู้ที่ถูกใช้ให้กระทำกริยาในประโยคเหตุกัตตุวาจกและเหตุกรรมวาจก

ในคำว่า “ของ[บทกริยาที่ประกอบกับ]การิตปัจจัย” (การิตานํ) บทกริยาในที่นี้หมายถึง บทอาขยาตและบทกริยากิต

คำว่า “เป็นบท[ซึ่งถูกบทกริยา]กล่าว” (วาจฺจํ) มีความหมายว่า ให้กระจายบทนั้นเป็นประธานของประโยค คือเป็นวิภัตติที่ ๑ นั่นเอง คำว่ากริยาในที่นี้หมายถึงบทอาขยาตและบทกริยากิต

ข้อความนี้กล่าว ๔ ประเด็นด้วยกัน คือ ๓ ประเด็นแรกต้องโยกคำว่า กมฺมํ เป็นประธาน และใส่คำว่า วาจฺจํ เป็นวิกติกัตตา ได้รูปประโยคว่า นี-วหาทีนํ ปธานํ กมฺมํ วาจฺจํ, ทุหาทีนํ อปฺปธานํ กมฺมํ วาจฺจํ, การิตานํ สกํ กมฺมํ วาจฺจํ ส่วนประเด็นสุดท้ายโยกคำว่า วาจฺโจ เป็นวิกติกัตตา ได้รูปประโยคว่า กตฺตา ปโยชโก วาจฺโจ ประโยคเหล่านี้มีความหมายดังนี้

(๑) ประธานกรรม คือกรรมของกริยาโดยตรง เช่น อชปาโล อชํ คามํ เนติ (นายอชบาลนำแพะไปสู่หมู่บ้าน) บทว่า อชํ เป็นประธานกรรม ส่วนบทว่า คามํ เป็นอประธานกรรม (กรรมที่มิใช่ประธาน) ประโยคนี้เมื่อเป็นกรรมวาจกได้รูปว่า อชปาเลน อโช คามํ นียเต (แพะอันนายอชบาลนำ

ไปสู่หมู่บ้าน) ในประโยคนี้ท่านให้นำประธานกรรม คือ อชํ ในประโยคกัตตุวาจกมากลับเป็นประธานของประโยคกรรม (ชื่อประธานกรรมและอประธานกรรมใช้เรียกกรรมทั้ง ๒ ของกริยาที่มีกรรม ๒ ตัว คือทวิกรรมกธาตุ ประธานกรรมเป็นกรรมหลักที่กัตตาต้องการ ส่วนอประธานกรรมเป็นกรรมรองที่ขยายความประโยคให้ชัดเจนขึ้น)

(๒) ประโยคที่มีอประธานกรรมของ ทุห ธาตุ เช่น โคปาโล คาวึ ขีรํ ทุหติ (คนเลี้ยงโครีดนมแม่โค) คำว่า คาวึ เป็นอประธานกรรม ขีรํ เป็นประธานกรรม ประโยคนี้เมื่อเปลี่ยนเป็นกรรมวาจกท่านให้นำอประธานกรรมนั้นกลับมาเป็นประธานของประโยค ได้รูปว่า โคปาเลน คาวี ขีรํ ทุยฺหเต (แม่โคอันคนเลี้ยงโครีดนมอยู่)

(๓) ประโยคเหตุกัตตุวาจก เช่น สามิโก สูทํ โอทนํ ปาเจติ (เจ้านายยังพ่อครัวให้หุงข้าว) บทว่า สูทํ เป็นกรรมของบทว่า ปาเจติ ซึ่งเป็นบทที่ประกอบกับการิตปัจจัย ท่านว่าเมื่อกลับประโยคนี้เป็นกรรมวาจก (เหตุกรรมวาจก) ให้นำบทว่า สูทํ นี้กระจายรูปเป็นประธานของประโยค ได้รูปว่า สามิเกน สูโท โอทนํ ปาจียเต (พ่อครัวอันเจ้านายยังให้หุงข้าว)

(๔) ประโยคเหตุกัตตุวาจกต้องประจายผู้ใช้ให้กระทำ (ปโยชกกัตตา, เหตุกัตตา) เป็นประธานของประโยคดังที่รู้กันอยู่แล้ว ท่านกล่าวไว้ในคาถานี้ให้ครบพยางค์เท่านั้นเอง เช่น สามิโก สูทํ โอทนํ ปาเจติ (เจ้านายยังพ่อครัวให้หุงข้าว) ในประโยคนี้บทว่า สามิโก เป็นผู้ใช้ให้กระทำ เรียกว่า เหตุกัตตา, ปโยชกกัตตา

นีวหาทีนํ = นี + วห + อาทีนํ

กรรมพิเศษในประโยคกรรมวาจก

๑๖. อภาวา อภิเธยฺยสฺส　　　　อญฺญทปฺยาห กมฺมโช
กาลทฺธภาวเทเส ตุ　　　　นาภิธาตฺยญฺญสมฺภเว.

[บทกริยา]กรรมวาจกกล่าวกรรมอื่นได้ เพราะไม่ปรากฏอประธานกรรมที่ควรกล่าว[ในประโยคนั้น], เมื่อปรากฏ[กรรมอื่น] [บทกริยากรรมวาจกนั้น]ย่อมไม่กล่าว[บทที่แสดง]กาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่

คำว่า “กล่าว[กรรม]อื่น” (อญฺญทปฺยาห) หมายความว่า ประโยคกรรมวาจกนั้นยกกรรมอื่นนอกเหนือจากที่ท่านบัญญัติไว้ในคาถาที่แล้วขึ้นเป็นประธานของประโยค (กระจายวิภัตติที่ ๑)

คำว่า “อาขยาตวิภัตติและกิตปัจจัยที่ปรากฏในอรรถกรรมวาจก” (กมฺมโช) คือ บทกริยาที่กระจายรูปเป็นกรรมวาจก (คำว่าบทกริยาในที่นี้หมายถึง กริยาอาขยาตและกริยากิต)

ประโยคกรรมวาจกที่ไม่มีกรรมที่ควรยกขึ้นเป็นประธานของประโยค (ตามที่กล่าวในคาถาที่ ๑๔) ปรากฏรูปเป็นวิภัตติที่ ๑ อยู่ในประโยคนั้น ท่านให้ยกกรรมอื่นขึ้นเป็นประธานของประโยคนั้นได้ดังนี้

ในกรณีของ ทุห ธาตุเป็นต้น ให้กระจายประธานกรรมเป็นประธานของประโยค (วิภัตติที่ ๑) แทนอประธานกรรมได้ แล้วกระจายอประธานกรรมเป็นวิภัตติที่ ๕, ๖ หรือ ๗ แทน เช่น

ประโยคกรรมวาจกปรกติ: โคปาเลน คาวี ขีรํ ทุยฺหเต (แม่โคอันโคบาลรีดนมอยู่)

ประโยคกรรมวาจกที่นำอประธานกรรมเป็นประธานของประโยค:

[วิภัตติที่ ๕] โคปาเลน คาวิยา ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมอันนายโคบาลรีดจากแม่โค)

[วิภัตติที่ ๖] โคปาเลน คาวิยา ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมของแม่โคอันโคบาลรีดอยู่)

[วิภัตติที่ ๗] โคปาเลน คาวิยํ ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมอันโคบาลรีดที่แม่โค)

ประโยคทั้ง ๓ นี้ กระจายรูป คาวี ศัพท์เป็นรูปเอกพจน์ซึ่งมีรูปวิภัตติที่ ๕, ๖ และ ๗ คล้ายคลึงกัน ถ้าจะให้เห็นชัดต้องกระจายเป็นพหูพจน์ว่า

[วิภัตติที่ ๕] โคปาเลน โคภิ ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมอันโคบาลรีดจากแม่โคท.)

[วิภัตติที่ ๖] โคปาเลน คุนฺนํ ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมของแม่โคท.อันโคบาลรีดอยู่)

[วิภัตติที่ ๗] โคปาเลน โคสุ ขีรํ ทุยฺหเต (น้ำนมอันโคบาลรีดที่แม่โคท.)

ในกรณีของ นี ธาตุและ วห ธาตุเป็นต้น ไม่สามารถกลับเอาอประธานกรรมเป็นประธานของประโยคได้ เพราะอประธานกรรมนั้นเป็นบทที่แสดงสถานที่ดังที่ท่านแสดงเป็นข้อยกเว้นไว้ว่า จะใช้บทที่แสดงกาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ และบทที่แสดงสถานที่ มาเป็นประธาน (วิภัตติที่ ๑) ของประโยคไม่ได้ บทเหล่านี้ต้องกระจายเป็นวิภัตติที่ ๒ เท่านั้นเช่น

[บทแสดงกาล] สิสฺเสน มาสํ เวโท อธียเต (พระเวทอันศิษย์สาธยายแล้วตลอดเดือนหนึ่ง)

[บทแสดงระยะทาง] ลุทฺทเกน โกสํ มิโค วิชฺฌเต (กวางถูกนายพรานยิงอยู่ห่าง ๑ โกสะ) [๑ โกสะคือระยะ ๕๐๐ ชั่วธนูยิง]

[คำนามภาวสาธนะ] คายเกน โอทนปากํ คีตํ คายเต (เพลงอันนักร้องร้องอยู่ตลอดการหุงข้าว)

[คำแสดงสถานที่] ปิปาสาย มคธํ ปถิโก สํปีฬียเต (คนเดินทางอันความกระหายบีบคั้นอยู่ตลอดแคว้นมคธ) [แคว้นมคธแห้งแล้งมาก คนเดินทางผ่านแคว้นนั้น หาน้ำบริโภคไม่ค่อยได้]

กาลทฺธภาวเทเส = กาล + อทฺธ + ภาว + เทเส

อญฺญทปฺยาห = อญฺญํ + อปิ + อาห

นาภิธาตฺยญฺญสมฺภเว = น + อภิธาติ + อญฺญ + สมฺภเว

วุตตกรรมของอกรรมกธาตุพิเศษ

๑๗. กาลทฺธภาวเทสานํ กมฺมตากมฺมเกหิ เว

อนฺตภูตกฺริยาญฺเญหิ โยเค สมฺโภติ ธาตุหิ.

เมื่อประกอบกริยากรรมกธาตุซึ่งมีความหมายอื่นนอกเหนือจาก[แสดง]อาการเดิม[ของตน], [บทที่แสดง]กาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ, [และบทที่แสดง]สถานที่ ย่อมเป็น[วุตต]กรรมได้นั่นเทียว

ข้อความนี้เป็นประโยคที่มีประโยคลักขณะแทรกอยู่ดังนี้ อนฺตภูตกฺริยาญฺเญหิ อกมฺมเกหิ ธาตุหิ โยเค สติ, กาล-อทฺธ-ภาว-เทสานํ กมฺมตา เว สมฺโภติ.

คำว่า ซึ่งมีความหมายอื่นนอกเหนือจาก[แสดง]อาการเดิม[ของตน] (อนฺตภูตกฺริยาญฺเญหิ) ตามรูปศัพท์ต้องแปลว่า อันมีกริยาอื่นอยู่ภายใน[อรรถของธาตุ] หมายความว่า อกรรมกธาตุนั้นมีความหมายพิเศษนอกเหนือจากความหมายทั่วๆ ไปที่ทราบกันอยู่ ความหมายพิเศษที่เพิ่มเข้ามานี้ ทำให้อกรรมกธาตุนี้มีสภาพเป็นสกรรมกธาตุได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงนำบทที่แสดงกาลและระยะทางเป็นต้นนั้นขึ้นเป็นประธานของประโยค (วิภัตติที่ ๑) ได้

ตามปรกติบทที่แสดงกาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่ เป็นประธานของประโยคกรรมวาจกไม่ได้ ดังที่ท่านได้แสดงไว้ในคาถาที่ ๑๖ แต่ในคาถานี้ ท่านแสดงข้อยกเว้นไว้ว่า ในกรณีที่ประธานของประโยคเป็นอกรรมกธาตุและธาตุนั้นมีความหมายเป็นพิเศษ คือ มีความหมายว่า “กระทำให้เป็น...” เพิ่มเติมเข้ามาเพื่อเปลี่ยนให้ธาตุนั้นเป็นสกรรมกธาตุแล้ว เราก็สามารถกระจายบทที่แสดงกาล, ระยะทาง; คำนามภาวสาธนะ [และบทที่แสดง]สถานที่นั้นเป็นประธานของประโยคได้ เช่น

[บทแสดงกาล] นารายเณน จตฺตาโร มาสา สียนฺเต (เวลา ๔ เดือนอันพระนารายณ์กระทำให้เป็นเวลาบรรทม [คือพระนารายณ์บรรทมเป็นเวลา ๔ เดือน]

[บทแสดงระยะทาง] สาลีหิ โกโส ภูยเต (๑ โกสะอันข้าวสาลีกระทำให้ปรากฏ) [คือนาข้าวสาลีกว้าง ๑ โกสะ]

[คำนามภาวสาธนะ] ภวตา โอทนปาโก สุปฺปเต (การหุงข้าวอันท่านผู้เจริญกระทำให้เป็นเวลานอน) [คือท่านผู้เจริญนอนเวลาหุงข้าว]

[บทที่แสดงสถานที่] ภวตา มคโธ สียเต (แคว้นมคธอันท่านผู้เจริญกระทำให้เป็นสถานที่นอน) [คือคนเดินทางนอนไปตลอดทางที่ผ่านแคว้นมคธ]

ความหมายพิเศษของธาตุที่เกินมาจากความหมายเดิม เรียกว่า **อัตถาติสยโยคนัย** คือนัยที่มีความหมายเกินจากเดิม ท่านใช้นัยนี้ในกรณีที่ต้องการจะเพิ่มความหมายใหม่เหมือนในที่นี้ หรือเมื่อเปลี่ยนความหมายเดิมของธาตุ เช่น รุ ธาตุมีความหมายว่า “ไป” (รุ คติมฺหิ) แต่ในบางที่ก็มีความหมายว่า “ร้อง” เช่นในคำว่า มหิยํ รวตีติ มยูโร (สัตว์ใดย่อมร้องบนแผ่นดิน เหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า

มยูระ)

กาลทฺธภาวเทสานํ = กาล + อทฺธ + ภาว + เทสานํ

กมฺมตากมฺมเกหิ = กมฺมตา + อกมฺมเกหิ

บทกริยาแทรกมีรูปคล้ายกับแสดงกัตตุการกได้

๑๘. กิตาขฺยาตวิเสสฺเยหิ ยํ วุตฺตํ, ตํ ปกาสติ
วิเสสนานุตฺตมปิ วุตฺตํวาทพฺพเภทโต.

[กัตตุการกและกรรมการก]ใด ถูกบทกริยาคือกริยากิตหรือกริยาอาขยาตกล่าวไว้แล้ว ท่านกล่าวว่า [กัตตุการกและกรรมการก]ที่ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้นั้น เป็นเหมือนบทที่ถูก[บทกริยาแทรก]กล่าว เพราะความไม่ต่างกันแห่งความหมาย

ในคำว่า ถูกบทกริยาคือกริยากิตหรือกริยาอาขยาต (กิตาขฺยาตวิเสสฺเยหิ) คำว่า วิเสสฺย ในที่นี้หมายถึงบทที่ถูกขยาย อธิบายว่า ในประโยคที่มีกริยาแทรก ท่านว่ากริยาเหล่านั้นเป็นบทที่มาขยายกริยาคุมพากย์ให้ชัดเจนขึ้น ท่านเรียกกริยาในระหว่างนั้นว่า บทขยาย (วิเสสนะ) และเรียกบทกริยาคุมพากย์ว่า บทตั้ง (วิเสสฺย) เช่น เทวทตฺโต ภุตฺวา คจฺฉติ (เทวทัตบริโภคแล้วไป) คำว่า ภุตฺวา เป็นวิเสสนะ คำว่า คจฺฉติ เป็น วิเสสยะ

ในคำว่า "[กัตตุการก]ที่ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้" (วิเสสนานุตฺตํ) วิเสสนะคือกริยาแทรกดังที่กล่าวข้างบนนี้

คำว่า "เพราะความไม่แตกต่างกันของทัพพะ" (อทพฺพเภทโต) มีความหมายว่า สื่อถึงกัตตุการกตัวเดียวกัน

ในประโยคที่มีกริยาแทรกเข้ามา ท่านว่ากริยาแทรกนั้นทำหน้าที่ขยายกริยาคุมพากย์ให้ได้ความชัดเจนขึ้น ท่านเรียกกริยาแทรกนั้นว่า บทขยาย (วิเสสนะ) และเรียกกริยาคุมพากย์ว่า บทตั้ง (วิเสสยะ = บทที่ถูกขยาย) เช่น เทวทตฺโต ภุตฺวา คจฺฉติ (เทวทัตบริโภคแล้วไป) คำว่า ภุตฺวา เป็นวิเสสนะ คำว่า คจฺฉติ เป็น วิเสสยะ นอกจากนี้อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือ เรียกกริยาคุมพากย์ว่า ประธานกริยา และเรียกกริยาแทรกว่า อประธานกริยา พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[บทอาขยาต-กัตตุวาจก] เทวทตฺโต ภุตฺวา คจฺฉติ (เทวทัตบริโภคแล้วไป), ธมฺมิโก ทาตุํ ปจติ (ผู้ทรงธรรมประกอบ[อาหาร]เพื่อให้)

[บทกิต-กัตตุวาจก] เทวทตฺโต ภุตฺวา คโต (เทวทัตบริโภคแล้วไปแล้ว)

ตามตัวอย่างเหล่านี้ บทว่า ภุตฺวา, ทาตุํ เป็นบทวิเสสนะ ส่วนบทว่า คจฺฉติ, ปจติ และ คโต เป็นบทวิเสสยะ ตามมติของคัมภีร์นี้ท่านมิได้ถือว่า กริยาแทรกเป็นบทกริยาที่กล่าวประธานของประโยค กล่าวคือท่านถือรูปทางไวยากรณ์เป็นสำคัญ รูปกริยาแทรกเหล่านี้มิได้แสดงให้รู้ว่า ประธานของ

ประโยคเป็นบุรุษอะไร พจน์อะไรเป็นต้น เหมือนดังที่กริยาคุมพากย์แสดง อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ากริยาแทรกจะมิได้แสดงสิ่งดังกล่าว ซึ่งท่านใช้สำนวนว่า “ไม่ถูกบทกริยาแทรกกล่าวไว้” ท่านก็ว่าให้ถือว่าประธานเป็นเหมือนถูกบทกริยาแทรกกล่าวนั่นเอง เพราะบทว่า ภุตฺวา, ทาตุํ เป็นวุตตกัตตาของ คจฺฉติ, คโต และ ปจติ เหมือนกัน ท่านใช้สำนวนว่า เพราะความไม่ต่างกันแห่งทัพพะ (อทพฺพเภทโต) คือกัตตาผู้กระทำกริยาแทรกเป็นคนเดียวกับผู้ทำกริยาคุมพากย์

[บทอาขยาต-กรรมวาจก] สิสฺเสน ครุ อานีย ปูชียเต (ครูอันศิษย์พามา บูชาอยู่)

[บทกิต-กรรมวาจก] สิสฺเสน ครุ อานีย ปูชิโต (ครูอันศิษย์พามา บูชาแล้ว)

ประโยคนี้เป็นประโยคกรรมวาจก แต่มีนัยเป็นอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว กล่าวคือบทว่า อานีย มิได้กล่าวถึงบทว่า ครุ แต่ท่านก็ให้ถือเหมือนกับว่ากล่าวบทว่า ครุ ด้วย เพราะว่าบทว่า ครุ เป็นวุตตกรรมของ อานีย และ ปูชียเต หรือ ปูชิโต เหมือนกัน

ท่านกล่าวคาถานี้ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ถือว่า ตฺวา และ ตุํ ปัจจัยเป็นกัตตุสาธนะ จึงถือว่าบทกริยาแทรกได้กล่าวประธานดังเช่นกริยาคุมพากย์กล่าว แต่ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ที่เห็นว่าปัจจัยเหล่านั้นเป็นภาวสาธนะ บทกริยาแทรกนั้นจะกล่าวประธานไม่ได้

วิเสสนานุตฺตมปิ = วิเสสน + อนุตฺตํ + อปิ

วุตฺตํวาทพฺพเภทโต = วุตฺตํ + อิว + อทพฺพเภทโต

การลงวิภัตตินามในประโยคกัตตุวาจก-กรรมวาจก

๑๙. วุตฺตํปิ วุตฺตตํ ยาติ ปทนฺตเรหฺยนุตฺตตํ
กฺวจานุตฺตํ ปนานุตฺตํ วุตฺตญฺจาปิ ปทนฺตเร.

(๑) [กัตตุการก]ที่ถูก[กริยาคุมพากย์]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ถูกบทอื่น[คือบทวิเสสนะ]กล่าวด้วย

(๒) [การกอื่นนอกเหนือจากกัตตุการก]ที่ถูก[บทวิเสสนะ]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ไม่ถูกบทอื่น[กริยาคุมพากย์]กล่าวด้วย

(๓) [การกอื่นนอกเหนือจากกัตตุการก]ที่ไม่ถูก[กริยาคุมพากย์]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ไม่ถูกบทอื่น[กริยาแทรก]กล่าวด้วย

(๔) [วุตตกรรม]ที่ไม่ถูก[กริยาแทรก]กล่าวไว้แล้ว ย่อมถึงความเป็นบทที่ถูกบทอื่น[คือกริยาคุมพากย์]กล่าวด้วย

คาถานี้ท่านกล่าวตามสำนวนบาลี ทำให้อ่านเข้าใจยาก แต่เนื้อหาที่ท่านกล่าวนี้เป็นเรื่องที่นักเรียนบาลีทุกคนทราบกันดีอยู่แล้ว อธิบายตามตัวอย่างได้ดังนี้

(๑) ปาจโก เทวทตฺโต คจฺฉติ (คโต) (เทวทัตผู้หุงไปอยู่) บทว่า เทวทตฺโต เป็นกัตตุการกที่

ถูกบทกริยาคุมพากย์กล่าว อธิบายว่า กริยาคุมพากย์ว่า คจฺฉติ ก็ดี คโต ก็ดี กระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า เทวทตฺโต ในกรณีเช่นนี้ท่านว่า บทว่า เทวทตฺโต นี้ย่อมเป็นบทที่ถูกบทวิเสสนะกล่าวด้วยเช่นเดียวกัน นั่นคือบทวิเสสนะจะต้องกระจายรูปทางไวยากรณ์ให้ตรงกับบทว่า เทวทตฺโต ด้วย ในที่นี้บทว่า ปาจโก เป็นบทวิเสสนะ ต้องกระจายวิภัตติ, เพศ และพจน์ ตรงกับบทว่า เทวทตฺโต

(๒) ปาจกํ เทวทตฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นเทวทัตผู้หุง) ในตัวอย่างนี้ บทว่า เทวทตฺตํ เป็นบทที่ถูกบทวิเสสนะกล่าว อธิบายว่า บทว่า ปาจกํ กระจายรูปทางไวยากรณ์ตรงกับคำว่า เทวทตฺตํ (บทว่า เทวทตฺตํ บังคับให้บทว่า ปาจกํ กระจายรูปอย่างนี้) ในกรณีเช่นนี้ ท่านว่าบทว่า เทวทตฺตํ เป็นบทที่ไม่ถูกกริยาคุมพากย์กล่าว อธิบายว่า กริยาคุมพากย์มิได้บังคับให้คำว่า เทวทตฺตํ มีรูปทางไวยากรณ์เหมือนรูปของตน คือบทว่า เทวทตฺตํ เป็นกรรมการกของ ปสฺสามิ ดังนั้น จึงไม่มีรูปทางไวยากรณ์รับกับกริยาคุมพากย์ (กริยาคุมพากย์มิได้กระจายรูปตามวิภัตติที่ ๒ หรือวิภัตติอื่นๆ แต่จะกระจายรูปตามวิภัตติที่ ๑ เท่านั้น)

(๓) โอทนํ ปจิตฺวา ภุญฺชติ (เขาหุงข้าวแล้วกิน) ตัวอย่างนี้ก็เช่นเดียวกัน บทว่า โอทนํ มิได้ถูกบทว่า ภุญฺชติ กล่าว ย่อมเป็นบทที่ไม่ถูกกริยาแทรก คือ ปจิตฺวา กล่าวด้วยเช่นเดียวกัน อธิบายว่า โอทนํ มิได้กระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภุญฺชติ แม้บทว่า ปจิตฺวา ซึ่งเป็นกริยาแทรกก็มิได้กระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภุญฺชติ ด้วยเช่นเดียวกัน

(๔) โอทโน ปจิตฺวา ภุชฺชเต (ข้าวอันเขาหุงแล้ว กินอยู่) บทว่า โอทโน เป็นบทที่มิได้ถูกกริยาแทรกคือ ปจิตฺวา กล่าว อธิบายว่า โอทโน มิได้กระจายรูปตามบทว่า ปจิตฺวา แต่บทว่า โอทโน เป็นบทที่ถูกกริยาคุมพากย์ คือบทว่า ภุชฺชเต กล่าว จึงกระจายรูปทางไวยากรณ์ตามบทว่า ภุชฺชเต

คำว่า **ปทนฺตเร** (ปท + อนฺตเร) สำเร็จรูปมาจากคำว่า ปทนฺตเรหิ ลบ หิ วิภัตติเพื่อรักษาคณะฉันท์

ปทนฺตเรหฺยนุตฺตตํ = ปทนฺตเรหิ + อนุตฺตตํ

กฺวจานุตฺตํ = กฺวจิ + อนุตฺตํ (น + อุตฺตํ)

ปนานุตฺตํ = ปน + อนุตฺตํ

จบสามัญนิเทศ

อาขยาตนิเทศ

วาจกในวิภัตติอาขยาต-อรรถของวิกรณปัจจัย

๒๐. ปรสฺส กตฺตริเยว, อตฺตโน ปน ตีสุปิ,
วิกรณา ตุ สพฺเพปิ กตฺวตฺเถ สพฺพธาตุเก.

[วิภัตติ]ปรัสสบทย่อมลงในกัตตุวาจกเท่านั้น ส่วน[วิภัตติ]อัตตโนบทย่อมลงในวาจกทั้ง ๓

[กัตตุวาจก กรรมวาจก และภาววาจก], วิกรณปัจจัยทั้งหมดย่อมลงในอรรถกัตตุวาจก ใน เพราะสรรพธาตุกวิภัตติเบื้องหลัง

ความที่ท่านกล่าวในคาถานี้ มีดังนี้ คือ

(๑) วิภัตติปรัสสบทลงในกัตตุวาจก ท่านว่าลงในอรรถนี้เพียงอรรถเดียวเท่านั้น คำกล่าวนี้ท่านกล่าวตามความของกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **กตฺตริ ปรสฺสปทํ** ลงปรัสสบทวิภัตติในกัตตุวาจก (กัจ. ๔๕๖) อย่างไรก็ตาม เราจะพบรูปวิภัตติปรัสสบทที่เป็นบทกรรมวาจก เช่น ปจฺจติ, คมฺมติ แต่ตัวอย่างเหล่านี้ตามมติของท่าน ท่านว่ามิได้เป็นปรัสสบท แต่เป็นอัตตโนบทที่แปลงเป็นปรัสสบท โดยแปลงด้วยกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ** วิภัตติอัตตโนบทย่อมถึงความเป็นวิภัตติปรัสสบท (กัจ. ๕๑๘)

(๒) อัตตโนบทลงในวาจกทั้ง ๓ คือ กัตตุวาจก, กรรมวาจก และภาววาจก ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้ว

(๓) วิกรณปัจจัยลงในกัตตุวาจก หน้าสรรพธาตุกวิภัตติ คือ วิภัตติ ๔ หมวด ได้แก่ วัตตมานวิภัตติ, ปัญจมีวิภัตติ, สัตตมีวิภัตติ และหิยยัตตนีวิภัตติ ข้อความนี้ตรงตามปทรูปสิทธิปกรณ์ในสูตร ๔๓๓ ที่ว่า

สพฺพธาตุกมฺหิเยวายมิสฺสเต

อ ปัจจัยนี้อันท่านปรารถนาในสรรพธาตุกวิภัตติเท่านั้น

แม้วิกรณปัจจัยอื่นๆ จาก อ ปัจจัยก็มีนัยเดียวกันนี้โดยส่วนมาก (ท่านจะแสดงข้อยกเว้นในบางที่ในคาถาต่อไป)

คำว่า **ปรสฺส** และ **อตฺตโน** เป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ ท่านตัดมาจากบทเต็มว่า ปรสฺสปทํ และ อตฺตโนปทํ บทเช่นนี้เรียกว่า เอกเทสฺยูปจาร คือสำนวนที่กล่าวถึงส่วนใดส่วนหนึ่งแต่หมายถึงส่วนรวมทั้งหมด ในที่นี้ท่านกล่าวเพียงส่วนหนึ่งคือ ปรสฺส, อตฺตโน แต่หมายถึงส่วนรวมคือบทว่า ปรสฺสปทํ, อตฺตโนปทํ ดังฎีกาเก่ากล่าวว่า

ปรสฺสาติ อตฺร เอกเทโสจฺจารเณนาปิ สมุทาโย ปฏิปาทียเต.

ในบทว่า ปรสฺส นี้ ท่านรู้หมู่[บทว่า ปรสฺสปทํ, อตฺตโนปทํ] แม้ด้วยการกล่าวส่วนหนึ่ง[คือ ปรสฺส, อตฺตโน]

กตฺตริเยว = กตฺตริ + เอว

กตฺวตฺเถ = กตฺตุ + อตฺเถ

ให้ลงวิกรณปัจจัยท้ายอสรรพธาตุกวิภัตติ-กาลในวิภัตติอาขยาต

๒๑. อสพฺพธาตุเกปฺเยสุ　　　　กิญฺจิ อิจฺฉนฺติ ปจฺจยํ,

ปจฺจุปนฺนาทิกาเลสุ วตฺตมานาทโย กมา.

ในบรรดาวิกรณปัจจัยเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย]ให้ลงวิกรณปัจจัยบางตัวในหน้าอสรรพธาตุกวิภัตติได้, วัตตมานาวิภัตติเป็นต้นย่อมลงในปัจจุบันกาลเป็นต้นตามลำดับ

อสรรพธาตุกวิภัตติ คือ วิภัตติที่เหลือจาก ๔ หมวดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แก่ ปโรกขา, อัชชตนี, ภวิสสันติ และกาลาติปัตติ วิกรณปัจจัยบางตัวลงหน้าอสรรพธาตุกวิภัตติเหล่านี้ได้ เช่น รุนฺธิสฺสติ, พุชฺฌิสฺสติ, สุณิสฺสติ, คณฺหิสฺสติ เป็นต้น ในตัวอย่างเหล่านี้ท่านอนุญาตให้ลงวิกรณปัจจัยคือ อ, ย, ณา และ ณฺหา หน้าอสรรพธาตุกวิภัตติคือภวิสสันติวิภัตติ

วิภัตติ ๘ หมวดลงในปัจจุบันกาลเป็นต้นตามลำดับ คือ วัตตมานาวิภัตติลงในปัจจุบันกาล (ดู คาถา ๒๒), ปัญจมีและสัตตมีวิภัตติลงในอนามัฏฐกาลคือกาลที่ไม่เจาะจง (ดู คาถา ๒๗), ปโรกขา, หิยยัตตนี และอัชชตนีวิภัตติลงในอดีตกาล, ภวิสสันติวิภัตติลงในอนาคตกาล และกาลาติปัตติวิภัตติลงในอดีตกาลและอนาคตกาล (ดู คาถา ๒๖)

คำว่า **ปจฺจยํ** ในบาทคาถาที่สอง หมายถึงวิกรณปัจจัย

อสพฺพธาตุเกเปฺยสุ = อสพฺพธาตุเก + อปิ + เอสุ คำว่า เอสุ สำเร็จรูปมาจาก อิม ศัพท์ + สุ วิภัตติ แปลง อิม เป็น เอ

ปัจจุบัน-อดีต-อนาคต

๒๒. อารทฺธานิฏฺฐิโต ภาโว ปจฺจุปฺปนฺโน สุนิฏฺฐิโต

อตีตานาคตุปฺปาท- มปฺปตฺตาภิมุขา กฺริยา.

กิริยาที่เกิดขึ้นแล้ว [แต่]ยังไม่เสร็จสิ้น เรียกว่า ปัจจุบัน, กิริยาที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว ชื่อว่า อดีต [ส่วน]กิริยาที่ยังมิได้ถึงความเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า อนาคต

ท่านอธิบายว่า กิริยาที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ยังไม่เสร็จสิ้น คือกำลังดำเนินไปอยู่ เรียกว่า ปัจจุบัน ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า **ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺโน ปจฺจุปฺปนฺโน** (กิริยาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุนั้นๆ ชื่อว่า ปัจจุบัน) กิริยาที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว คือผ่านพ้นจากช่วงปัจจุบันไปแล้ว เรียกว่า อดีต ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า **อติกฺกมฺม อิโตติ อตีโต** (กิริยาที่ล่วงไปแล้ว ชื่อว่า อดีต) กิริยาที่จะเกิดในอนาคตต่อไป เรียกว่า อนาคต ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า **น อาคโต อนาคโต** (กิริยาที่มิได้มาแล้ว ชื่อว่า อนาคต)

คำว่า **ภาโว** (กิริยา) มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า ความมี, ความเป็น ก็คือกิริยาอาการนั่นเอง บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนํ ภาโว (ความเป็น เรียกว่า ภาวะ)

อารทฺธานิฏฺฐิโต = อารทฺธ + อนิฏฺฐิโต

อตีตานาคตุปฺปาทมปฺปตฺตาภิมุขา = อตีต + อนาคต + อุปฺปาทํ + อปฺปตฺต + อภิมุขา

หลักการใช้ปโรกขาวิภัตติ ๓ อย่าง

๒๓. กตสฺสาสรเณ กตฺตุ, อจฺจนฺตจฺฉาทเนปิ จ,
ทิฏฺฐาทีนมภาเว จ, ตีสุ เณยฺยา ปโรกฺขตา.

พึงทราบว่า ปโรกขาวิภัตติใช้ใน ๓ กรณีคือ เมื่อผู้กระทำ[กิริยา]จำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ได้ ๑, เมื่อพูดถึงสิ่งที่ปกปิดไว้อย่างมิดชิด ๑ และเมื่อ[ผู้พูด]ไม่ได้เห็น[เหตุการณ์นั้น]เป็นต้น ๑

ท่านบัญญัติการใช้ปโรกขาวิภัตติใน ๓ กรณี ดังนี้

๑. เมื่อพูดถึงเหตุการณ์ที่ตนจำไม่ได้[ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร] เช่น สุปิเน อาห กิล (ได้ยินว่าเขาพูดในความฝัน) ข้อความนี้ผู้พูดไม่ทราบชัดว่า เขาพูดเมื่อไร จึงพูดเลี่ยงว่าเขาพูดในความฝัน ผู้พูดจึงต้องใช้ปโรกขาวิภัตติ (ตัวอย่างนี้ฎีกาว่านำมาสันสกฤต)

๒. เมื่อพูดถึงสิ่งที่ผู้พูดต้องการปกปิดไว้ เช่น นาหํ กลิงฺเค ชคมํ (ข้าพเจ้าไม่เคยไปแคว้นกลิงคะเลย) ตัวอย่างนี้ฎีกาอธิบายว่า คัมภีร์ธรรมศาสตร์ห้ามไม่ให้ชาวฮินดูไปแคว้นกลิงคะด้วยธุระอื่นนอกจากพิธีกรรมทางศาสนา ถ้าฝ่าฝืนกฎข้อนี้จะถือว่าความเป็นวรรณะพราหมณ์ได้วิบัติไป จำต้องทำพิธีชำระบาปเพื่อให้กลับคืนสู่วรรณะพราหมณ์เหมือนเดิม ผู้พูดเคยไปแคว้นนั้นมาก่อน แต่ต้องการปกปิดความนั้นไว้ จึงปฏิเสธโดยพูดประโยคนี้ขึ้น

๓. เมื่อผู้พูดไม่ได้เห็นเหตุการณ์นั้น เรื่องที่พูดเป็นสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมาเท่านั้น เช่น เอวํ กิล โปราณา อาหุ (ได้ยินว่า พระโบราณาจารย์กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า...)

คำว่า **กตสฺส อสรเณ กตฺตุ** (เมื่อจำไม่ได้ซึ่งสิ่งที่ตนทำแล้วของผู้กระทำ) หมายความว่า ผู้พูดพูดถึงสิ่งที่ตนเองจำไม่ได้

กตสฺสาสรเณ = กตสฺส + อสรเณ

อจฺจนฺตจฺฉาทเน = อจฺจนฺต + อจฺฉาทเน

ทิฏฺฐาทีนมภาเว = ทิฏฺฐาทีนํ + อภาเว

ความหมายของ อชฺช (วันนี้)

๒๔. อตีตรตฺติยา ยาโม ปจฺฉิโมฑฺฒมมุสฺส วา
ภาวินิยาทิปฺปหาโร ตทฑฺฒํ วาชฺช เตหยฺโห.

ยามท้ายของราตรีที่ล่วงไปแล้วก็ดี ครึ่งของ[ยามท้าย]นั้นก็ดี [ยาม]แรก[ของราตรีที่กำลังจะมาถึง]ก็ดี, ครึ่งของ[ยามแรก]นั้นก็ดี เวลากลางวันพร้อมด้วยยามเหล่านั้น ชื่อว่า อชฺช (วันนี้)

ตามมติของคัมภีร์นี้ คืนหนึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ยาม ยามละประมาณ ๓ ชั่วโมง ยามหนึ่งคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐-๒๑.๐๐ น. ยามสองคือเวลาประมาณ ๒๑.๐๐-๒๔.๐๐ น. ยามสามคือเวลาประมาณ

๒๔.๐๐-๓.๐๐ น. ส่วนยามสี่คือเวลาประมาณ ๓.๐๐-๖.๐๐ น.

ท่านแสดงความหมายของ อชฺช (วันนี้) โดยกล่าวว่าเวลาของวันหนึ่งเริ่มจากยามท้ายคือเวลาใกล้รุ่งประมาณ ๖.๐๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๘.๐๐ น. อีกนัยหนึ่ง เวลาของวันหนึ่งเริ่มจากกึ่งของยามท้ายคือเวลาประมาณ ๔.๓๐ น. แล้วไปสิ้นสุดวันในกึ่งของยามต้นคือเวลาประมาณ ๑๙.๓๐ น.

จะเห็นว่าท่านกำหนดระยะเวลาของวันตามกิจกรรมของมนุษย์ที่ทำในวันหนึ่งๆ ตามปรกติคนเราตื่นเมื่อใกล้รุ่งและนอนเมื่อค่ำ สิ่งที่ทำในช่วงดังกล่าว ชื่อว่า กระทำในวันเดียวกัน

คำว่า **ปหาโร** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ยาโม (ยาม) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๒) กล่าวว่า ปหาโร ยามสญฺญิโต (ปหาระมีชื่อว่ายาม)

ภาวินิยา = ภู ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินี ปัจจัยอิตถีลิงค์ คำว่า ราตรีที่กำลังจะมาถึง (ภาวินิยา) คือราตรีของวันต่อมา

ปจฺฉิโมฑฺฒมมุสฺส = ปจฺฉิโม + อฑฺฒํ + อมุสฺส

ภาวินิยาทิปฺปหาโร = ภาวินิยา + อาทิปฺปหาโร

ตทฑฺฒํ = ตํ + อฑฺฒํ

วาชฺช = วา + อชฺช

เตหฺยโห = เตหิ + อโห

ความหมายของกริยาติปันนะ

๒๕. วิรุทฺธเหตุโยคา วา　　เหตุเวกลฺลโตปิ วา
กฺริยานมภาโวว　　กฺริยาติปนฺนมีริตํ.

ความไม่สืบเนื่องแห่งกิริยาเพราะมีเหตุมาขัดขวางก็ดี เพราะเหตุบกพร่องไปก็ดี ท่านเรียกว่า กริยาติปันนะ (กริยาที่ล่วงไปแล้ว)

ท่านแสดงความหมายของคำว่า กฺริยาติปนฺน ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **กฺริยาติปนฺเนตีเตกาลาติปตฺติ** ให้ลงกาลาติปัตติวิภัตติในกริยาที่ล่วงไปแล้วอันเป็นอดีต (กัจ. ๔๒๒) ความหมายก็คือ ความไม่สืบเนื่องแห่งกิริยาที่ควรจะเกิดขึ้น เรียกว่า กฺริยาติปนฺน (กริยาที่ล่วงไปแล้ว)

เหตุแห่งความไม่สืบเนื่องของกิริยานี้มี ๒ อย่าง คือ

๑. มีเหตุมาขัดขวาง เช่น ถ้าเศรษฐีบุตรชื่อมหาธนะได้บรรพชาในปฐมวัย เขาจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ แต่เขาไม่ได้บรรพชาเพราะมีเหตุมาขัดขวางซึ่งได้แก่การดื่มสุราเมรัย จึงมีอุทาหรณ์ที่ลงกาลาติปัตติวิภัตติว่า สเจ โส ปฐมวเย ปพฺพชฺชํ อลภิสฺสา, อรหา อภวิสฺสา. (ถ้าเขาจักได้การบรรพชาในปฐมวัย เขาจักได้เป็นพระอรหันต์) หรือถ้าพระเจ้าอชาตศัตรูมิได้ทรงปลงพระชนม์

พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา ก็จะได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันในขณะที่ทรงสดับสามัญญผลสูตร จึงมีอุทาหรณ์ที่ลงกาลาติปัตติวิภัตติว่า สจายํ ภิกฺขเว ราชา ปิตรํ ธมฺมิกํ ธมฺมราชานํ ชีวิตา น โวโรเปสฺสถ, อิมสฺมึเยวสฺส อาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุปฺปชฺชิสฺสถ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากพระราชานี้จักมิได้ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้เป็นธรรมราชาทรงธรรม ธรรมจักษุอันปราศจาก[กิเลส]ธุลีปราศจากมลทิน จักได้บังเกิดแก่พระองค์ในอาสนะนี้นั่นเอง)

๒. เหตุบกพร่องไป เช่น ถ้าเขาหายานได้ทันเวลาก็จะไปได้ แต่เมื่อเหตุบกพร่องคือไม่มียานเขาก็ไปไม่ได้ จึงมีอุทาหรณ์ที่ลงกาลาติปัตติวิภัตติว่า โส เจ ตํ ยานํ อลภิสฺส, อคจฺฉิสฺสา (ถ้าเขาจักได้ยานนั้น เขาจักได้ไป)

เหตุเวกลฺลโต = วิกลสฺส ภาโว เวกลฺลํ (วิกล + ณฺย), เหตุโน เวกลฺลํ เหตุเวกลฺลํ (ฉ. ตัป.)

กฺริยานมภาโวว = กฺริยานํ + อภาโว + เอว

กฺริยาติปนฺนมีริตํ = กฺริยาติปนฺนํ + อีริตํ

กริยาติปันนะ ๒ ประเภท

๒๖. ตญฺจ ทฺวิธา ภูตํ ภาวิ, ภูตํ สมฺปุณฺณการณา
ภาวิ ภาวาติปนฺนนฺตุ กุโตจิ ลิงฺคทสฺสนา.

อนึ่ง กริยาติปันนะนั้นมี ๒ อย่างคือ อดีตและอนาคต กริยาติปันนะที่เป็นอดีตมีเพราะความบริบูรณ์แห่งเหตุ (วิรุทธเหตุ, เหตุเวกัลละ) ส่วนกริยาติปันนะที่เป็นอนาคตมีเพราะเห็นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

กริยาติปันนะที่กล่าวมาแล้วมี ๒ ประเภท คือ กริยาติปันนะที่เป็นอดีตหรือเป็นอนาคต กาลาติปัตติวิภัตติที่แสดงกริยาติปันนะนั้นจึงลงในอดีตกาลและอนาคตกาลทั้ง ๒ อย่าง วิภัตตินี้ต่างจากวิภัตติอื่นๆ ที่ลงในปัจจุบันกาล, อดีตกาล หรืออนาคตกาลเท่านั้น

กริยาติปันนะที่เป็นอดีตเกิดมีเพราะประกอบด้วยเหตุที่มาขัดขวางหรือเหตุบกพร่องไป พึงทราบตัวอย่างในเรื่องนี้ในคาถา ๒๕ ที่กล่าวมาแล้ว ส่วนกริยาติปันนะที่เป็นอนาคตเกิดมีเพราะเห็นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเกิดในอนาคตอันใกล้ เหตุดังกล่าวนี้ไม่ใช่เหตุที่มาขัดขวางหรือบกพร่องไปเหมือนกริยาติปันนะที่เป็นอดีต เช่น สจาหํ นาคมิสฺสํ, มหาชานิโย โส อภวิสฺสา (หากเราจักไม่ได้ไป, องคุลีมาลนั้นจักได้เป็นผู้มีความเสื่อมอันใหญ่หลวง) หมายความว่า ถ้าพระพุทธเจ้ามิได้เสด็จไปโปรดองคุลีมาล เขาก็จักกระทำมาตุฆาตแล้วตกนรกอเวจี บทว่า อคมิสฺสํ, อภวิสฺสา จึงเป็นกริยาติปันนะที่เป็นอนาคต มาตุฆาตกกรรมและอุปนิสัยในการเป็นพระอรหันต์ขององคุลีมาล เป็นเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรด

ในตัวอย่างว่า จิรมฺหิ ภกฺโข อภวิสฺส, สเจ โน น วิวทามเส (ปลาตะเพียนจักได้เป็นอาหาร

แม้ตลอดกาลนาน ถ้าพวกเราไม่ถกเถียงกัน) คือ ถ้าแมวน้ำ ๒ ตัวไม่ถกเถียงกันแย่งปลาตะเพียน ปลาตัวนี้ก็จะเป็นอาหารได้นานวัน แต่เมื่อพวกมันถกเถียงกัน สุนัขจิ้งจอกที่มาตัดสินความจึงแบ่งส่วนหัวและส่วนหางให้พวกมัน แล้วเอาส่วนกลางไปกินเป็นค่าตัดสินคดีนี้ บทว่า อภวิสฺส จึงเป็นกริยาติปันนะที่เป็นอนาคต ความคิดว่าถ้าพวกมันไม่ถกเถียงกันก็จะไม่สูญเสียปลาตะเพียนเป็นเหตุในการลงกาลาติปัตติวิภัตติในบทว่า อภวิสฺส

กาลและอรรถของปัญจมี-สัตตมีวิภัตติ

๒๗. กาลเภทมนิสฺสาย ปญฺจมี สตฺตมี สิยุํ
ปตฺถนา-วิธิ-สมฺปุจฺฉา- วิสยา ปริกิตฺติตา.

ปัญจมีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติพึงมีไม่อาศัยประเภทแห่งกาล ท่านกล่าวสัตตมีวิภัตติและปัญจมีวิภัตติเหล่านั้นว่า มีฐานะคืออรรถปรารถนา, เชื้อเชิญ และถาม

ครึ่งคาถาแรกท่านแสดงว่า ปัญจมีและสัตตมีวิภัตติเป็นวิภัตติที่ไม่ระบุกาลว่าเป็นปัจจุบัน, อดีตหรืออนาคต จึงลงในอนามัฏฐกาล (กาลทั่วไปไม่เจาะจง) เช่นคำว่า กุสลํ กโรตุ (จงทำกุศล), กุสลํ กเรยฺย (พึงทำกุศล) ข้อความนี้ไม่ระบุว่าผู้กล่าวแนะนำให้กระทำกุศลในขณะนี้หรือในอนาคตข้างหน้า บทว่า กโรตุ (กร + อ + ตุ) และบทว่า กเรยฺย (กร + อ + เอยฺย) จึงเป็นบทที่ลงปัญจมีหรือสัตตมีวิภัตติในอรรถอนามัฏฐกาลนั้น ข้อความที่ท่านกล่าวมานี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อาณตฺยาสิฏฺเฐนุตฺตกาเล ปญฺจมี** ให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่า ใช้และปรารถนา ในกาลที่ไม่เจาะจง (กัจ. ๔๑๕), **อนุมติ-ปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี** ให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถว่า อนุญาตและดำริ ในกาลที่ไม่เจาะจง (กัจ. ๔๑๖)

ส่วนในครึ่งคาถาหลังแสดงว่าปัญจมีและสัตตมีวิภัตติเหล่านั้นมีอรรถ ๓ อย่างคือ ปรารถนา (ปตฺถนา), เชื้อเชิญ (วิธิ) และถาม (สัมปุจฺฉา) ความจริงวิภัตติเหล่านั้นยังมีอรรถอื่นๆ อีกมาก แต่ท่านกล่าวเพียงอรรถ ๓ อย่างไว้เพราะอรรถอื่นๆ นอกจากนี้นับเนื่องอยู่ในอรรถว่า วิธิ (ท่านจะอธิบายความหมายของคำว่า ปตฺถนา เป็นต้นในคาถาถัดจากนี้ไป)

เภทมนิสฺสาย = กาลเภทํ + นิสฺสาย

ปตฺถนา-วิธิ-สมฺปุจฺฉา

๒๘. ปตฺถนาสีสนํ เตสุ นิโยโค วิธิ โส ทฺวิธา
สาทรานาทรา ปุจฺฉา กิเมวํ สมฺปธารณํ.

ในบรรดาอรรถเหล่านั้น ความปรารถนา ชื่อว่า ปัตถนา การเชื้อเชิญ ชื่อว่า วิธิ การเชื้อเชิญนั้นมี ๒ ประการ คือ โดยความเคารพและไม่เคารพ การถามว่า อย่างไรเล่า อย่างนี้หรือ ชื่อว่า สัมปุจฉา

อรรถว่า ปัตถนา เป็นต้นเหล่านี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ปญฺห-ปตฺถนา-วิธีสุ** ให้

ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่า ถาม, ปรารถนา และเชื้อเชิญ (โมค. ๖/๙) ในโมคคัลลานปัญจิกาได้อธิบายว่า **ปตฺถนา ยาจนํ อิฏฺฐาสีสนญฺจ** (การขอและความปรารถนาผลที่ต้องการ ชื่อว่า ปัตถนา) อรรถว่าปัตถนา จึงมีความหมาย ๒ อย่างคือ การขอและความปรารถนา เช่น

[ยาจน] ลเภยฺยาหํ ภนฺเต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, ลเภยฺยํ อุปสมฺปทํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์โปรดได้รับบรรพชา ได้รับอุปสมบทในสำนักของพระองค์)

[อิฏฺฐาสีสน] ปสฺเสยฺยํ ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (เราพึงเห็นพระองค์เป็นผู้ไม่มีโรคตลอดร้อยปี), อยํ สุมนมาลาว ปิยา โหมิ ภวาภเว (ข้าพเจ้าขอจงเป็นที่รักในทุกๆ ชาติดั่งดอกมะลินี้)

วิธิ คือ การเชื้อเชิญโดยความเคารพและไม่เคารพ การเชื้อเชิญโดยความเคารพคือการที่ผู้น้อยเชื้อเชิญผู้ใหญ่ ส่วนการเชื้อเชิญโดยความไม่เคารพก็คือการที่ผู้ใหญ่ใช้หรือสั่งให้ผู้น้อยทำ ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานปัญจิกาที่อธิบายว่า **วิธิ วิธานํ นิโยชนํ กฺริยาสุ พฺยาปารณา** (การจัดการ คือการเชื้อเชิญ กล่าวคือ การให้ประกอบในกิริยา ชื่อว่า วิธิ) เช่น

[สาทรนิโยค] เทเสตุ ภนฺเต ภควา ธมฺมํ, เทเสตุ สุคโต ธมฺมํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรม พระสุคตโปรดแสดงธรรม)

[อนาทรนิโยค] เอวํ ปุญฺญํ กโรตุ (จงทำบุญอย่างนี้)

สัมปุจฉา คือการถามว่า กึ (อย่างไรเล่า), เอวํ (อย่างนี้หรือ) เช่น กึ กโรมิ (เราจะทำอะไร), ธมฺมํ วา สุโณมิ อุทาหุ วินยํ (เราจะสดับธรรมหรือวินัย)

ปตฺถนาสีสนํ = ปตฺถนา + อาสีสนํ

สาทรานาทรา = สาทรา + อนาทรา

อาขยาตวิภัตติแสดงกาลอื่นจากกาลเดิมได้

๒๙. กฺริยากาลวิวจฺฉายํ วตฺตมานาทโยขิลา
ยถาสกาลมุปฺปนฺนา สทฺทนฺตรสมาคมา.

๓๐. ปจฺฉา กาลนฺตรํ พฺรูเต ปทสงฺขารกาลโต
ปุรา ทิพฺพตฺยสทฺธมฺโม อิตฺยาทิกมิทํ มตํ.

เมื่อมีความปรารถนากล่าวกาลของกริยา วิภัตติมีวัตตมานาเป็นต้นทั้งหมดเกิดขึ้นตามสมควรแก่กาลของตน ย่อมกล่าวกาลอื่น[จากกาลเดิม] เพราะการประกอบกับศัพท์ในภายหลังจากเวลาที่ประกอบรูปบทเสร็จแล้ว เช่นตัวอย่างว่า ปุรา ทิพฺพติ อสทฺธมฺโม (ก่อนที่อสัทธรรมจะรุ่งเรือง)

วัตตมานาวิภัตติเป็นต้นมีกาลเฉพาะของตนตามที่กล่าวไว้แล้วในคาถา ๒๑ อย่างไรก็ตาม วิภัตติเหล่านี้เปลี่ยนจากกาลเดิมของตนได้เมื่อประกอบกับศัพท์ที่แสดงอนาคตกาล เช่น ปุรา (ก่อน), ปุเร (ก่อน),

ยาว (เพียงใด) เป็นต้นในประโยค

คำว่า ปุรา ทิพฺพติ อสทฺธมฺโม (ก่อนที่อสัทธรรมจะรุ่งเรือง) นี้ท่านแปลงมาจากพระบาลี (วิ. จูฬ. ๗/๔๓๗/๒๗๕) ว่า ปุเร อธมฺโม ทิปฺปติ ในพระบาลีบางฉบับมีปาฐะว่า ปุรา อธมฺโม ทิพฺพติ (คำว่า ทิพฺพติ สำเร็จรูปมาจาก ทิวุ ธาตุ "รุ่งเรือง" + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ ส่วนคำว่า ทิปฺปติ สำเร็จรูปมาจาก ทีป ธาตุ "รุ่งเรือง" + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ) ตามปรกติ คำว่า ทิพฺพติ ที่เป็นวัตตมานาวิภัตติจะแสดงปัจจุบันกาล แต่เมื่อประกอบกับ ปุเร ศัพท์แล้วจะมีความหมายเป็นอนาคต ตัวอย่างอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้

[วัตตมานาที่มีอรรถอนาคต] ปุรา วสฺสติ เทโว (ก่อนฝนจะตก), เอยฺยาสิ ภนฺเต, ปุราหํ หญฺญามิ (ท่านผู้เจริญ ก่อนข้าพเจ้าจะถูกฆ่า ท่านพึงมา), ยาว ภุญฺชติ (จะบริโภคในกาลใด), กทา คจฺฉสิ (จะไปในกาลไหน), กรหิ คจฺฉติ (จะไปในที่ไหน), โก ภวตํ ภิกฺขํ ททาติ (ใครจะถวายภิกษาแก่พวกท่าน), กึ ลภติ (จะได้อะไร)

เมื่อประกอบด้วยนิบาตคือ ปุเร, ยาว และ ปุรา ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอนาคตกาล แต่เมื่อประกอบด้วยศัพท์ว่า กรหิ, กทา และ กึ ศัพท์ที่ประกอบกับ ลภ ธาตุ ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในอนาคตกาลได้บ้าง ดังฎีกาเก่าได้อ้างสาธกว่า

ปุเร-ยาว-ปุราโยเค นิจฺจํ วา กรหิ-กทา
ลจฺฉายมหิ กึวุตฺเต วตฺตมานา ภวิสฺสติ.

ในการประกอบด้วยนิบาต คือ ปุเร, ยาว และ ปุรา วัตตมานาวิภัตติย่อมลงในอนาคตกาลอย่างแน่นอน [ในการประกอบกับ]ศัพท์ว่า กรหิ, กทา และศัพท์ที่ท่านกล่าวด้วย กึ ศัพท์ในการประกอบกับ ลภ ธาตุ วัตตมานาวิภัตติย่อมลงในอนาคตกาลได้บ้าง

[วัตตมานาที่มีอรรถอดีต] ทหติ สมฺมติ (เผาแล้วย่อมดับลง), อกาสิ กฏํ เทวทตฺต, นนุ กโรมิ โภ (เทวทัต เธอสานเสื่อแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมสานแล้วมิใช่หรือ), อกาสิ กฏํ เทวทตฺต, น กโรมิ โภ (เทวทัต เธอสานเสื่อแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมยังมิได้สานแล้ว), อกาสิ กฏํ เทวทตฺต, กโรมิ นุ โภ (เทวทัต เธอสานเสื่อแล้วหรือ? ท่านผู้เจริญ ผมคงสานแล้ว)

ฎีกาใหม่แสดงสาธกคาถาในเรื่องนี้ว่า

สมสทฺทสฺส ปโยเค นนุ-น-นูหิ วา ยุเต
วิภตฺติ วตฺตมานา ตุ มตา ภูตตฺถสํสินี.

บัณฑิตทราบว่าวัตตมานาวิภัตติแสดงอรรถอดีตกาล ในการประกอบแห่ง สม ศัพท์[คือ สมุ ธาตุ] หรือประกอบด้วยนิบาตคือ นนุ, น และ นุ

โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า **นาเม ครหา-วิมฺหเยสุ** เมื่อ นาม ศัพท์มีอยู่ เมื่ออรรถว่าตำหนิและอัศจรรย์อันท่านรู้อยู่ ให้ลง สฺสติ วิภัตติเป็นต้น (โมค. ๖/๓) หมายความว่า เมื่อท่านประกอบ นาม

ศัพท์ที่มีอรรถว่าตำหนิหรืออัศจรรย์ในประโยค ให้ลงภวิสสันติวิภัตติในอดีตกาลและปัจจุบันกาลได้ด้วยอำนาจของ นาม ศัพท์นั้น เช่น

[ครหา] อิเม หิ นาม กลฺยาณธมฺมา ปฏิชานิสฺสนฺติ (สมณะเหล่านี้เทียวปฏิญาณแล้วว่าเป็นผู้มีกัลยาณธรรม), ยตฺร หิ นาม ตถาคโต อนุสฺสริสฺสติ (พระตถาคตพระองค์ใดเทียวทรงระลึกแล้ว), กถญฺหิ นาม ตฺวํ โมฆปุริส เอวํ สฺวากฺขาเต ธมฺมวินเย อุทรสฺส การณา ปพฺพชิสฺสติ (ดูกรโมฆบุรุษเพราะเหตุไรเทียว เธอบวชแล้วในธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้เพราะเหตุคือ[การเลี้ยง]ท้อง)

ในบางที่ก็ลงภวิสสันติวิภัตติในปัจจุบันกาลได้บ้าง เช่น อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสสิ (พ่อสุทิน [ทรัพย์]มีอยู่ เจ้าบริโภคข้าวกุมมาสบูดอยู่[ทำไม]

อนึ่ง นาม ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า ครหา (ตำหนิ) มิใช่มีอรรถว่า สญฺญา (ชื่อ) จึงไม่ควรแปลว่า "ชื่อว่า" เหมือนในที่อื่นๆ

[วิมฺหย] อจฺฉริยํ, อนฺโธ นาม ปพฺพตํ อาโรหิสฺสติ (น่าอัศจรรย์ คนบอดขึ้นภูเขาอยู่), พธิโร นาม สทฺทํ โสสฺสติ (คนหูหนวกได้ยินเสียงอยู่)

อรรถใหม่ไม่คัดค้านอรรถเดิม

๓๑. ปทนฺตเรน โย ญาโต น โสตฺโถ พาธโก ภเว
ปทสงฺขารภาวิสฺส อตฺถสฺส พาหิรงฺคโต.

อรรถใดอันท่านรู้แล้วเพราะบทอื่น อรรถนั้นไม่คัดค้านอรรถที่มีในกาลที่ประกอบรูปบท เพราะเป็นส่วนภายนอก

ในตัวอย่างว่า ปุรา ทิพฺพติ อสทฺธมฺโม (ก่อนที่อสัทธรรมจะรุ่งเรือง) บทว่า ทิพฺพติ ที่ยังไม่ประกอบกับ ปุรา ศัพท์มีอรรถปัจจุบันกาล อรรถดังกล่าวนี้เป็นอรรถภายในบทว่า ทิพฺพติ แต่เมื่อประกอบกับ ปุรา ศัพท์แล้ว อรรถอนาคตที่เกิดในภายหลังจัดว่าเป็นอรรถภายนอก อรรถภายนอกนี้ไม่อาจคัดค้านอรรถภายในได้ ฉะนั้น วัตตมานาวิภัตติในบทว่า ทิพฺพติ แม้จะมีอรรถอนาคตเพราะประกอบกับ ปุรา ศัพท์ ก็ลงได้ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน** ให้ลงวัตตมานาวิภัตติในปัจจุบันกาล (กัจ. ๔๑๔)

โสตฺโถ = โส + อตฺโถ

ปทสงฺขารภาวี = ปทสฺส สงฺขาโร ปทสงฺขาโร (ฉ. ตัป.), ปทสงฺขาเร ภวติ สีเลนาติ ปทสงฺขารภาวี (กัต.)

พาหิรงฺค = พาหิรสฺส องฺคํ พาหิรงฺคํ (ฉ. ตัป.)

รู้อรรถตามความประสงค์-รู้ความประสงค์ตามอุทาหรณ์

๓๒. ยถาวิวจฺฉเมวายํ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺจิติ

สิทฺธลกฺขยานุสาเรน วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต.

การดำรงอยู่แห่งความหมายของศัพท์ทั้งหมดนี้ย่อมมีโดยคล้อยตามความประสงค์ของผู้กล่าวเทียว แม้ความประสงค์ของผู้กล่าวอันบุคคลย่อมรู้ตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏ

ท่านกล่าวคาถานี้ตามปริภาษา (กฎครอบคลุม) ที่มีปรากฏในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า **วตฺติจฺฉานุปุพฺพิกา สทฺทปฺปฏิปตฺติ** (ความเป็นไปแห่งศัพท์มีลำดับคือความประสงค์ของผู้กล่าว) หมายความว่า การกำหนดความหมายของศัพท์นี้ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของผู้กล่าว เมื่อผู้กล่าวต้องการแสดงอรรถอนาคตในบทว่า ทิพฺพติ ที่ประกอบกับ ปุรา ศัพท์ บทว่า ทิพฺพติ ก็แสดงอรรถอนาคตได้

แม้กระนั้นก็ตาม ความประสงค์ของผู้กล่าวพึงคล้อยตามอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถา หมายความว่า ผู้ฟังหรือผู้อ่านพึงอนุมานรู้ความประสงค์ของผู้กล่าวว่าท่านหมายถึงความหมายเช่นนี้ๆ จากการอิงอาศัยอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถา มิใช่ใช้อัตโนมติเป็นเครื่องตัดสิน อนึ่ง คำว่า ผู้กล่าว ในที่นี้ หมายถึงนักไวยากรณ์ผู้เชี่ยวชาญพระบาลีและอรรถกถาเท่านั้น เพราะบุคคลเช่นนั้นสามารถใช้ศัพท์ตามอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีและอรรถกถาได้

ยถาวิวจฺฉเมวายํ = ยถาวิวจฺฉํ + เอว + อยํ

วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต = วิวจฺฉา + อปิ + อนุคมฺยเต

ยถาวิวจฺฉ = วตฺตุโน อิจฺฉา วิวจฺฉา (ฉ. ตัป.), วิวจฺฉาย อนุรูปํ ยถาวิวจฺฉํ (อัพ.)

สิทฺธลกฺขยานุสาร = สิทฺธํ จ ตํ ลกฺขยํ จาติ สิทฺธลกฺขยํ (กัม.), สิทฺธลกฺขยสฺส อนุสาโร สิทฺธลกฺขยานุสาโร (ฉ. ตัป.)

จบอาขยาตนิเทศ

กิตนิเทศ

อรรถของกิจจะ-ขัตถะ-ยุ ปัจจัย

๓๓. ภาเว กมฺมนิ กิจฺจาหุ ขตฺถาปิ ปจฺจยา ตถา
อญฺญตฺถาปิ กฺวจิ กิจฺจา ยุ ตุ สพฺพมฺหิ สาธเน.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่ากิจจปัจจัยย่อมลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ แม้ปัจจัยที่มีอรรถของ ข ปัจจัยก็เหมือนอย่างนั้น ในบางที่กิจจปัจจัยย่อมลงแม้ในอรรถอื่น ส่วน ยุ ปัจจัยย่อมลงในสาธนะทั้งหมด

ความที่ท่านกล่าวในคาถานี้มีดังนี้

๑. กิจจปัจจัย ๕ ตัว คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย, ริจฺจ ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา** ให้ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๐), **โณฺย จ** ให้ลง ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ

ด้วย (กัจ. ๕๔๑), **กรมฺหา ริจฺจ** ให้ลง ริจฺจ ปัจจัยท้าย กร ธาตุ (กัจ. ๕๔๒) ส่วน เตยฺย ปัจจัยลงด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า **โณฺย จ** เช่น

[ภาวสาธนะ] ภวิตพฺพํ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ภวนียํ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ภพฺพํ ภวตา (อันท่านพึงเป็น), ญาเตยฺยํ ภวตา (อันท่านพึงรู้), กิจฺจํ ภวตา (อันท่านพึงกระทำ)

[กรรมสาธนะ] กโฏ ภวตา กาตพฺโพ (เสื่ออันท่านพึงกระทำ), กโฏ ภวตา กรณีโย (เสื่ออันท่านพึงกระทำ), ธมฺโม ภวตา เนยฺโย (ธรรมอันท่านพึงรู้), ธมฺโม ภวตา ญาเตยฺโย (ธรรมอันท่านพึงรู้), กมฺมํ ภวตา กิจฺจํ (กรรมอันท่านพึงกระทำ)

เมื่อเป็นภาวสาธนะบทกิตที่ลงปัจจัยทั้ง ๕ ตัวเหล่านี้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ หรือเมื่อเป็นภาวสาธนะบทกิตเหล่านั้นก็มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสามตามบทกรรมที่เป็นประธาน ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๔๕) กล่าวว่า

อกมฺมเกหิ ธาตูหิ **ภาเว กิจฺจา ภวนฺติ เต**
สกมฺมเกหิ กมฺมตฺเถ **อรห-สกฺกตฺถทีปกา**

กิจจปัจจัยเหล่านั้นแสดงความหมายว่า สมควร และสามารถ ย่อมลงท้ายอกรรมกธาตุในภาวสาธนะ และลงท้ายสกรรมกธาตุในกรรมสาธนะ

๒. ปัจจัยที่มีอรรถของ ข ปัจจัย คือ ข ปัจจัยและ อ ปัจจัยที่ใช้เหมือน ข ปัจจัย คือลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ปัจจัยทั้ง ๒ เหล่านี้ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะเหมือนกิจจปัจจัยที่กล่าวมาแล้ว ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อีสํ-ทุ-สูหิ ข** ให้ลง ข ปัจจัยท้าย อีสํ, ทุ และ สุ ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๖๐), **สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวาวี วา** ให้ลง ณฺวุ, ตุ, อาวี และ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงได้บ้าง (กัจ. ๕๒๗) เช่น

[ภาวสาธนะ-ข ปัจจัย] อีสสฺสโย (การนอนเล็กน้อย), ทุสฺสโย (การนอนไม่ดี), สุสฺสโย (การนอนดี)

[กรรมสาธนะ-ข ปัจจัย] กโฏ ภวตา อีสกฺกโร (เสื่ออันท่านกระทำเล็กน้อย), สุกรํ สาธุนา สาธุ (ความดีอันคนดีทำได้ง่าย), สาธุ ปาเปน ทุกฺกรํ (ความดีอันคนชั่วทำได้ยาก), สุทสฺสํ วชฺชมญฺเญสํ (โทษของผู้อื่นอันบุคคลเห็นได้ง่าย), อตฺตโน ปน ทุทฺทสํ (แต่โทษของตนอันบุคคลเห็นได้ยาก), ทุรนุโพโธ ธมฺโม (ธรรมอันบุคคลรู้ได้ยาก), สุโพธํ กมฺมํ (กรรมอันบุคคลรู้ได้ง่าย), สุภโร ปุคฺคโล (บุคคลผู้อันคนอื่นเลี้ยงได้ง่าย), ทุพฺภโร ปุคฺคโล (บุคคลผู้อันคนอื่นเลี้ยงได้ยาก)

[ภาวสาธนะ-อ ปัจจัย] กิญฺจสฺสโย (การนอนเล็กน้อย)

[กรรมสาธนะ-อ ปัจจัย] กโฏ ภวตา กิญฺจิกโร (เสื่ออันท่านกระทำเล็กน้อย)

ท่านไม่กล่าวระบุเพียง ข ปัจจัย แต่ยังรวบรวมถึง อ ปัจจัยอีกด้วย ทั้งนี้เพราะ ข ปัจจัยมี

ขอบเขตแคบกว่า อ ปัจจัยเนื่องจาก ข ปัจจัยใช้ลงท้ายศัพท์ว่า อีสํ ทุ และ สุ เท่านั้น แต่ อ ปัจจัยไม่มีจำกัดขอบเขตในการลง

๓. กิจจปัจจัยลงในอรรถอื่นจากภาวสาธนะและกรรมสาธนะได้ในบางที่ คือลงในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ, สัมปทานสาธนะ, อปาทานสาธนะ และอธิกรณสาธนะ เพราะท่านอนุญาตให้ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยในอรรถเหล่านั้นด้วยโยควิภาค (การแบ่งสูตร) ในสูตรว่า **ภาว-กมฺเมสุ ตพฺพานียา** ที่กล่าวมาแล้ว ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๔๕) กล่าวว่า **โยควิภาเคน อญฺญตฺถาปิ** (ด้วยโยควิภาค[ว่า ตพฺพานียา] ให้ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยแม้ในอรรถอื่น) เช่น

[กัตตุสาธนะ] ภพฺโพ (ผู้ควรเป็น), ปวจนีโย (ผู้ควรว่ากล่าว), อุปฏฺฐานีโย (ผู้ควรปรนนิบัติ)

[กรณสาธนะ] สินานียํ จุณฺณํ (ผงเครื่องอาบ)

[สัมปทานสาธนะ] ทานีโย (ผู้เป็นแดนให้, ผู้รับ), สิลาฆนีโย (ผู้เป็นแดนสรรเสริญ, ผู้รับการสรรเสริญ)

[อปาทานสาธนะ] สมฺมาปวตฺตนีโย (ผู้เป็นแดนเกิด[ศิลปะ]โดยชอบ, ครู)

[อธิกรณสาธนะ] อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา (ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ)

๔. ยุ ปัจจัยลงในสาธนะทั้งหมด ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **นนฺทาทีหิ ยุ** ให้ลง ยุ ปัจจัยท้าย นนฺท ธาตุเป็นต้น ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗), **กตฺตุ-กรณ-ปเทเสสุ จ** ให้ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ และสัมปทานสาธนะ (กัจ. ๕๔๘) นอกจากนั้น ท่านได้อนุญาตให้ลง ยุ ปัจจัยในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า **กตฺตุ-กรณ-ปเทเสสุ จ** นั้น ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๗) กล่าวว่า **จสทฺเทน สมฺปทานปาทาเนสุปิ (**ด้วย จ ศัพท์ให้ลง ยุ ปัจจัยแม้ในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะ) เช่น

[กัตตุสาธนะ] รโชหรณํ โตยํ (น้ำที่กำจัดธุลี), วิญฺญาณํ (ธาตุรู้)

[กรรมสาธนะ]โภชนํ (อาหารที่ถูกบริโภค), นนฺทนํ วนํ (ป่าเป็นที่รื่นรมย์)

[กรณสาธนะ] กรณํ (เครื่องกระทำ)

[สัมปทานสาธนะ] สมฺปทานํ (ที่ให้ด้วยดี)

[อปาทานสาธนะ] อปาทานํ (แดนหลีกออก)

[อธิกรณสาธนะ] ฐานํ (ที่ยืน)

[ภาวสาธนะ] คมนํ (การไป), นนฺทนํ (ความยินดี)

กิจฺจาหุ = กิจฺจา + อาหุ

ฐานะแห่งการลง ยุ-ณี-ตุ-อาวี ปัจจัย

๓๔. สทฺทตฺถ-โรจตาทีหิ สีลาทีสฺวปิ กตฺตริ

ณี ตุ อาวี จ สพฺเพหิ สีลาทีสฺวปิ กตฺตริ.

(๑) เมื่ออรรถว่า ปรกติ เป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ยุ ปัจจัยย่อมลงท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ส่งเสียง และ รุจ ธาตุ เป็นต้นในกัตตุสาธนะ

(๒) เมื่ออรรถว่า ปรกติ เป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยย่อมลงท้ายธาตุแม้ทั้งปวงในกัตตุสาธนะ

ท่านกล่าวความพิเศษของปัจจัย ๔ ตัว คือ ยุ, ณี ตุ และ อาวี ว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงในกัตตุสาธนะเท่านั้น ในฐานะที่มีความหมายว่า สีละ (ปรกติ), ธัมมะ (สภาพ) และสาธุการี (กระทำด้วยดี) ปัจจัยเหล่านี้มีวิธีใช้ต่างกันตามธาตุ คือ ยุ ปัจจัยลงท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ส่งเสียง และ รุจ ธาตุเป็นต้น ส่วน ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยลงท้ายธาตุทั้งหมดได้

ข้อความข้างต้นนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **สทฺท-กุธ-จล-มณฺฑตฺถ-รุจาทีหิ ยุ** ให้ลง ยุ ปัจจัยท้ายธาตุที่มีความหมายว่า ส่งเสียง, โกรธ, หวั่นไหว, ประดับ และท้าย รุจ ธาตุ เป็นต้น (กัจ. ๕๓๓), **ตสฺสีลาทีสุ ณี-ตฺวาวี จ** เมื่ออรรถว่า ตัสสีละ เป็นต้นอันท่านรู้อยู่ ให้ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยด้วย (กัจ. ๕๓๒) เช่น

[ยุ ปัจจัย] โฆสโน (ผู้มีปรกติป่าวประกาศ), ภาสโน (ผู้มีปรกติกล่าว), โกธโน, โทสโน, โรสโน (ผู้มีปรกติโกรธ), จลโน, กมฺปโน, ผนฺทโน (ผู้มีปรกติหวั่นไหว), มณฺฑโน, ภูสโน (ผู้มีปรกติประดับ), โรจโน (ผู้มีปรกติรุ่งโรจน์), โชตโน (ผู้มีปรกติสว่างไสว)

[ณี ปัจจัย] ปิยปฺปสํสี ราชา (พระราชาผู้มีปรกติชมเชยผู้เป็นที่โปรดปราน), พฺรหฺมจารี (ผู้มีปรกติประพฤติวัตรอันประเสริฐ), ปาปการี (ผู้มีปรกติกระทำบาป), สีฆยายี (ผู้มีปรกติไปเร็ว)

[ตุ ปัจจัย] ปสยฺหปวตฺตา (ผู้มีปรกติพูดข่ม), เวทยิตา (ผู้มีปรกติเสวย), มณฺฑยิตา (ผู้มีปรกติประดับ)

[อาวี ปัจจัย] ภยทสฺสาวี (ผู้มีปรกติเห็นภัย), อาทีนวทสฺสาวี(ผู้มีปรกติเห็นโทษ)

อรรถของ ต ปัจจัย

๓๕. ภาเว กมฺมนิ ภูเต โต จาสา วสารุหา ชรา

สิ-ชนี-สิลิสารมฺภา กตฺตริ จ อกมฺมกา.

(๑) ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล ในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ

(๒) ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล ในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ท้าย[ธาตุเหล่านี้คือ] จา, อาส, วส, รุห ที่มี อา บทหน้า, ชร, สี, ชนี, สิลิส และธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ

ท่านกล่าวว่า ต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาล มี ๒ ประเภท คือ

(๑) ต ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ ต ปัจจัยชนิดนี้มีขอบเขตกว้างขวางไม่จำกัดธาตุที่ลง

(๒) ต ปัจจัยที่ลงในกัตตุสาธนะ, กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ต ปัจจัยชนิดนี้มีขอบเขตแคบกว่าปัจจัยตัวก่อน ท่านจำกัดธาตุ ๙ จำพวก คือ จา, อาส, วส, รุห ที่มี อา บทหน้า, ชร, สี, ชนี, สิลิส และธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ

ความในคาถานี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **กฺโต ภาวกมฺเมสุ** ให้ลง กฺต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (โมค. ๕/๕๖), **กตฺตริ จารมฺเภ** เมื่ออรรถว่าเริ่มทำมีอยู่ ให้ลง กฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ (โมค. ๕/๕๗), **จาส-วส-สิลิส-สี-รุห-ชร-ชนีหิ** ให้ลง กฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ท้าย[ธาตุคือ] จา, อาส, วส, สิลิส, สี, รุห, ชร และชนี (โมค. ๕/๕๘) กฺต ปัจจัยที่กล่าวถึงในโมคคัลลานไวยากรณ์นี้ ก็คือ ต ปัจจัยตามมติของกัจจายนไวยากรณ์นั่นเอง พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[จา ธาตุ] อุปฏฺฐิโต ภวํ คุรุํ (ท่านอุปัฏฐากครูแล้ว) [กัตตุสาธนะ], อุปฏฺฐิโต คุรุ โภตา (ครูอันท่านอุปัฏฐากแล้ว) [กรรมสาธนะ]

[อาส ธาตุ] อุปาสิโต คุรุํ ภวํ (ท่านเข้าใกล้ครูแล้ว), อุปาสิโต คุรุ โภตา (ครูอันท่านเข้าใกล้แล้ว)

[วส ธาตุ] อนุวุสิโต คุรุํ ภวํ (ท่านอยู่ตามสมควรแล้วซึ่งครู), อนุวุสิโต คุรุ โภตา (ครูอันท่านอยู่ตามสมควรแล้ว)

[อา บทหน้า รุห ธาตุ] อารูฬฺโห รุกฺขํ ภวํ (ท่านขึ้นสู่ต้นไม้แล้ว), อารูฬฺโห รุกฺโข โภตา (ต้นไม้อันท่านขึ้นแล้ว)

[ชร ธาตุ] อนุชิณฺโณ วสลึ เทวทตฺโต (เทวทัตคล้อยตามหญิงถ่อยเสื่อมแล้ว), อนุชิณฺณา วสลี เทวทตฺเตน (หญิงถ่อยอันเทวทัตคล้อยตามเสื่อมแล้ว)

[สี ธาตุ] อธิสฺสีโต ภวํ ขโฏปิกํ (ท่านนอนทับเตียงแล้ว), อธิสฺสีตา ขโฏปิกา ภวตา (เตียงอันท่านนอนทับแล้ว)

[ชนี ธาตุ] อนุชาโต มาณวิกํ มาณวโก (มาณพคล้อยตามมาณวิกาแล้ว), อนุชาตา มาณวิกา มาณเวน (มาณวิกาอันมาณพคล้อยตามแล้ว)

[สิลิส ธาตุ] อาสิลิฏฺโจ คุรุํ ภวํ (ท่านอาศัยครูแล้ว), อาสิลิฏฺโจ คุรุ โภตา (ครูอันท่านอาศัยแล้ว)

[ธาตุที่มีอรรถว่า เริ่มทำ] ปกโต กฏํ ภวํ (ท่านเริ่มทำเสื่อแล้ว), ปกโต กโฏ ภวตา (เสื่ออันท่านเริ่มทำแล้ว), ปสุตฺโต ภวํ (ท่านเริ่มนอนแล้ว) ปสุตฺตํ ภวตา (อันท่านเริ่มนอนแล้ว) [ภาวสาธนะ]

ป อุปสรรคในคำว่า ปกโต, ปสุตฺโต, ปสุตฺตํ มีอรรถว่า อาทิกมฺม (เริ่มทำ)

คำว่า อกมฺมกา ในบาทที่ ๔ มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับคาถาถัดไป จึงไม่แปลคำนี้ในคาถานี้ แต่จะแปลร่วมกับคาถาถัดไปนั้น

อรรถอื่นของ ต ปัจจัย-การลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ

๓๖. คมนตฺถา ตถาธาเร อาหารตฺถา จ ธาตุโต,
ภาวมตฺเต ตุ ธาตุมฺหา อวิวจฺฉิตกมฺมกา.

[ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล] ในอรรถเหมือนอย่างนั้น[คือกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ] และในอธิกรณสาธนะ ท้ายอกรรมกธาตุ, ธาตุที่มีอรรถว่า ไป และธาตุที่มีอรรถว่า กลืนกิน ส่วนในเบื้องหลังจากธาตุที่ไม่ประสงค์จะกล่าวกรรม ต ปัจจัยย่อมลงในอดีตกาล ในอรรถสักว่าภาวสาธนะ

ต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาล มีอรรถ ๔ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ในกรณีที่ลงท้ายธาตุ ๓ จำพวก คือ

๑. อกรรมกธาตุ เช่น อาส (อยู่), ฐา (ยืน)
๒. ธาตุที่มีอรรถว่าไป เช่น ยา (ไป), คมุ (ไป)
๓. ธาตุที่มีอรรถว่ากลืนกิน เช่น ภุช (กิน), ปา (ดื่ม)

พึงทราบตัวอย่างดังต่อไปนี้

[อกรรมกธาตุ]อิห เต อาสิตา (พวกเขาอยู่แล้วในที่นี้) [กัตตุสาธนะ], อิห เตหิ อาสิตํ (อันพวกเขาอยู่แล้วในที่นี้) [ภาวสาธนะ], อิทํ เตสํ อาสิตํ (นี้เป็นที่อยู่แล้วของพวกเขา) [อธิกรณสาธนะ] ในที่นี้ไม่มีตัวอย่างกรรมรูปเพราะเป็นอกรรมกธาตุ

[ธาตุที่มีอรรถว่า ไป] อิห เต ยาตา (พวกเขาไปแล้วในที่นี้), อิห เตหิ ยาตํ (อันพวกไปแล้วที่นี้), อยํ เตหิ ยาโต (ที่นี้อันพวกเขาไปแล้ว), อิทํ เตสํ ยาตํ (ที่นี้เป็นที่ไปแล้วของพวกเขา)

[ธาตุที่มีอรรถว่า กลืนกิน] อิห เต ภุตฺตา (พวกเขาบริโภคแล้วในที่นี้), อิห เตหิ ภุตฺตํ (อันพวกเขาบริโภคแล้วในที่นี้), อยํ เตหิ ภุตฺโต (ข้าวนี้อันพวกเขาบริโภคแล้ว), อิทํ เตสิ ภุตฺตํ (ที่นี้เป็นที่บริโภคแล้วของพวกเขา)

ความที่กล่าวมานี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **คมนตฺถากมฺมกาธาเร จ** ให้ลง กฺต ปัจจัยในอดีตกาลในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ท้ายธาตุที่มีอรรถว่า ไป และอกรรมกธาตุ (โมค. ๕/๕๙), **อาหารตฺถา** ให้ลง กฺต ปัจจัยในอดีตกาลในกัตตุสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรรมสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ท้ายธาตุที่มีอรรถว่า กลืนกิน (โมค. ๕/๖๐)

โดยปรกติสกรรมกธาตุจะมีรูปเป็นกัตตุวาจก เช่น ปุริโส โอทนํ ปจติ (บุรุษหุงข้าว) หรือมี

รูปเป็นกรรมวาจก เช่น ปุริเสน โอทโน ปจฺจเต (ข้าวอันบุรุษหุงอยู่) แต่ในกรณีที่ผู้กล่าวไม่ประสงค์จะเน้นกรรมโดยเน้นเพียงกิริยาอาการที่จัดว่าเป็นภาวะ ก็สามารถผูกประโยคเป็นภาววาจกได้ว่า ปุริเสน ปจฺจเต (อันบุรุษหุงอยู่)

มติที่กล่าวมานี้แม้จะแตกต่างจากความเห็นในปัจจุบัน แต่ก็เป็นมติที่โบราณาจารย์ยอมรับกันสืบต่อมา เข้าใจว่าท่านกล่าวกฎไวยากรณ์ข้อนี้ตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๗๐ ว่า

กมฺมาวจนิจฺฉาย น **วิรุชฺฌติ สกมฺมกา**
ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห **เทวทตฺเตน ปจฺจเต.**

เมื่อความประสงค์ในการไม่ระบุกรรมมีอยู่ อาขยาตวิภัตติที่ลงท้ายสกรรมกธาตุในภาวสาธนะย่อมมีได้ เช่น เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (อันเทวทัตหุงอยู่ในเรือน)

คัมภีร์พาลาวตารได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การใช้ภาษานี้ขึ้นอยู่กับชาวโลกที่ต้องการจะใช้อย่างไรก็ใช้ได้ตามความต้องการของตน สิ่งบางสิ่งแม้จะมีอยู่ชาวโลกก็พูดให้เหมือนกับว่าไม่มี เช่นคำว่า **อนุทรา กญฺญา** (สาวน้อยไม่มีท้อง) หรือสิ่งบางสิ่งแม้จะไม่มีจริงชาวโลกก็พูดเหมือนกับว่ามีจริง เช่นคำว่า **สมุทฺโท กุณฺฑิกา** (มหาสมุทรเหมือนน้ำเต้า), **กจฺฉปโลโม** (หนวดเต่า), **สสวิสาณํ** (เขากระต่าย) ด้วยเหตุนี้ การลงอาขยาตวิภัตติในภาวสาธนะท้ายสกรรมกธาตุจึงมีได้ ด้วยความประสงค์ที่ไม่ต้องการจะกล่าวถึงกรรม

แม้ในประโยคที่มีกรรม ถ้าผู้กล่าวไม่ต้องการจะระบุกรรม แต่ต้องการจะระบุอรรถภาวะ ก็ใช้เป็นประโยคภาววาจกได้เช่นกัน โดยให้ลงทุติยาวิภัตติในบทกรรม ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๗๐) ก็แสดงอุทาหรณ์ว่า เตน โภคํ อนุภูยติ (อันเขาเสวยโภคทรัพย์) อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ข้างต้นนี้มีใช้น้อยมากในภาษาบาลี

อรรถของ ตวนฺตุ-ณฺวุ-ตุ-อาวี-ณ ปัจจัย

๓๗. ตวนฺตุ ณฺวุ ตุ อาวี ตุ สพฺพสฺมา อปิ กตฺตริ,
ปายโส ณาทโย ภาเว, เกจิ เตฺสฺวปิ การเก.

ส่วน[ปัจจัยเหล่านี้ คือ] ตวนฺตุ, ณฺวุ, ตุ และอาวี ย่อมลงในกัตตุสาธนะแม้ท้ายธาตุทั้งหมด[ที่เป็นสกรรมกธาตุและอกรรมกธาตุ], ณ ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงในภาวสาธนะโดยมาก แม้ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยบางตัวย่อมลงในสาธนะ[ทั้งหมด]ได้

ตวนฺตุ ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี** ให้ลง ต, ตวนฺตุ และตาวีปัจจัยในอดีตกาล (กัจ. ๕๕๕) ส่วน ณฺวุ, ตุ และ อาวี ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **สพฺพโต ณฺวุ-ตฺวาวี วา** ให้ลง ณฺวุ, ตุ, อาวี และ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งปวงได้บ้าง (กัจ. ๕๒๗) ปัจจัยเหล่านี้ลงในกัตตุสาธนะโดยไม่จำกัดธาตุ คือลงท้ายสกรรมกธาตุและอกรรมกธาตุทั้งหมดได้ เช่น

[ตวนฺตุ ปัจจัย] คามํ คตวา เทวทตฺโต (เทวทัตไปหมู่บ้านแล้ว), โอทนํ ภุตฺตวา (บริโภคข้าวแล้ว), อคฺคึ หุตวา (บูชาไฟแล้ว)

[ณฺวุ ปัจจัย] ปาจโก (ผู้หุง), การโก (ผู้ทำ), ทายโก (ผู้ให้), นายโก (ผู้นำ)

[ตุ ปัจจัย] กมฺมสฺส กตฺตา (ผู้ทำกรรม), โภชนสฺส ทาตา (ผู้ให้เครื่องบริโภค)

[อาวี ปัจจัย] ภยทสฺสาวี (ผู้มีปรกติเห็นภัย)

กิตปัจจัยเหล่านี้ คือ ณ, ยุ และติ เป็นต้นมักลงในภาวสาธนะ ณ ปัจจัยที่กล่าวถึงในที่นี้ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **ภาเว จ** ให้ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะด้วย (กัจ. ๕๒๙), ยุ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **นนฺทาทีหิ ยุ** ให้ลง ยุ ปัจจัยท้าย นนฺท ธาตุเป็นต้นในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗) และ ติ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **อิตฺถิยม-ติ-ยโว วา** เมื่อควรกล่าวอิตถีลิงค์ ให้ลง อ, ติ และ ยุ ปัจจัย (กัจ. ๕๕๓) เช่น

[ณ ปัจจัย] ภาโว (ความเป็น), จาโค (การสละ), ยาโค (การบูชา) โยโค (การประกอบ, ความเพียร)

[ยุ ปัจจัย] ภวนํ (ความเป็น), จชนํ (การสละ), ยชนํ (การบูชา), ยุญฺชนํ (การประกอบ, ความเพียร)

[ติ ปัจจัย] ภูติ (ความเป็น), จิติ (การก่อ), คติ (การไป), ปตฺติ (การถึง), ถุติ (การยกย่อง)

อย่างไรก็ตาม ปัจจัยข้างต้นเหล่านั้นก็ลงในกัตตุสาธนะเป็นต้นได้อีกด้วย โดยตรงตามสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ คือ ณ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **วิส-รุช-ปทาทิโต ณ** ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส-รุช และ ปท ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๕๒๘) ยุ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **นนฺทาทีหิ ยุ** ให้ลง ยุ ปัจจัยท้าย นนฺท ธาตุเป็นต้นในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ (กัจ. ๕๔๗), **กตฺตุ-กรณ-ปเทเสสุ จ** ให้ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ, กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ (กัจ. ๕๔๘) อนึ่ง จ ศัพท์ในสูตรว่า **กตฺตุ-กรณ-ปเทเสสุ จ** ทำหน้าที่รวบรวมการลง ยุ ปัจจัยในสัมปทานสาธนะและอปาทานสาธนะอีกด้วย ส่วน ติ ปัจจัยลงด้วยสูตรว่า **อิตฺถิยม-ติ-ยโว วา** เมื่อควรกล่าวอิตถีลิงค์ ให้ลง อ, ติ และ ยุ ปัจจัยได้บ้าง (กัจ. ๕๕๓) เช่น

[ณ ปัจจัย] ปเวโส (ผู้เข้าไป), โรโค (สิ่งเสียดแทง, โรค), ผสฺโส (สภาวธรรมที่สัมผัส, ผัสสะ), โภโค (สมบัติที่ถูกใช้สอย), ลาโภ (ลาภเป็นที่ได้), ปาโท (เครื่องเดิน, เท้า), ปโตโท (ประตักเครื่องแทง), อุปชฺฌาโย (อุปัชฌาย์ผู้เป็นแดนเข้าไปใกล้แล้วเรียนเอา), วิฆาโต (แดนลำบาก), โอกาโส (ที่ตั้ง), วิหาโร (ที่อยู่), อาราโม (ที่รื่นรมย์, อุทยาน), ปปาโต (เหวเป็นที่ตกไป)

[ยุ ปัจจัย] วิญฺญาณํ (ธาตุรู้, จิต), อสนํ (อาหารเป็นที่บริโภค), พฺยากรณํ (ไวยากรณ์เครื่องกล่าวศัพท์), สมฺปทานํ (ที่ให้ด้วยดี, ผู้รับ), อปาทานํ (แดนหลีกออก), ฐานํ (ที่ยืน), สยนํ (ที่นอน), อาสนํ (ที่นั่ง)

[ติ ปัจจัย] มติ (ธาตุรู้, ปัญญา), มติ (ความเห็นเป็นที่รู้), ภุตฺติ (อาหารเป็นที่บริโภค), นีติ (แบบแผนเครื่องนำประโยชน์ที่ดี), ปกติ (แดนเป็นที่กระทำก่อน), จิติ (แดนเป็นที่ตั้งไว้)

คำว่า การก และคำว่า สาธนะ เป็นคำไวพจน์กัน ฉะนั้น การก ศัพท์ในบาทคาถาว่า เกจิ เต สฺวปิ การเก จึงหมายถึงสาธนะ[ทั้งหก]

ภาวสาธนะเป็นนามกิต-มักลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะ

๓๘. กิตภาโว ทพฺพมิว เตน กมฺมาทโย อปิ,
ปาโย สตฺยปิ กมฺมสฺมึ ภาวตฺถวิหิตา กิตา.

สภาพของบทกิตเป็นเหมือนทัพพะ ฉะนั้น แม้กรรมการกเป็นต้นย่อมมี[ในบทกิตที่เป็นภาวสาธนะซึ่งระบุกิริยา], แม้บทกรรมจะมีอยู่ ส่วนใหญ่กิตปัจจัยอันท่านกระทำแล้วในภาวสาธนะ

ครึ่งคาถาแรกท่านกล่าวว่า บทอาขยาตที่เป็นภาววาจกเป็นศัพท์ระบุกิริยาอาการเท่านั้น เช่น ภูยเต (เป็นอยู่), ฐียเต (ยืนอยู่) จึงลงวิภัตตินามท้ายศัพท์เหล่านี้ไม่ได้ ส่วนบทกิตที่เป็นภาวสาธนะ แม้จะระบุกิริยาอาการ แต่มีสภาพเหมือนทัพพะคือสิ่งที่มีตัวตนจริงสามารถสัมผัสรับรู้ได้ทางกายหรือใจ ซึ่งได้แก่ บุรุษ (ปุริส), อิตฺถี (สตรี) จิตฺต (จิต) เป็นต้น ฉะนั้น บทกิตที่เป็นภาวสาธนะจึงสำเร็จรูปเป็นบทนามที่ลงวิภัตติต่างๆ ได้เหมือนบทกิตที่เป็นกัตตุสาธนะเป็นต้น คือ ศัพท์ที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมจัดว่าเป็นกรรมการก ศัพท์ที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา เป็นกัตตุการก หรือศัพท์ที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ ก็เป็นกรณการก เป็นต้น ความหมายก็คือ ท่านใช้ภาวสาธนะเป็นนามกิต ไม่ใช้เป็นกิริยากิตเหมือนกิจจปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะและภาวสาธนะ เช่น

[กัตตุการก] ปาโก โหติ (การหุงมีอยู่)

[กรรมการก] ปากํ กโรติ (กระทำการหุง)

[กรณการก] ปาเกน ภวติ (เป็นด้วยการหุง)

[สัมปทานการก] ปากาย วชติ (ไปเพื่อการหุง)

[อปาทานการก] ปากโต ปุพฺเพ ภวติ (เป็นในกาลก่อนจากการหุง)

[ฉัฏฐีวิภัตติ] ปากสฺส ฐานํ (ที่ตั้งแห่งการหุง)

[โอกาสการก] ปาเก กุสโล ภวติ (เป็นผู้ฉลาดในการหุง)

อย่างไรก็ตาม กฎข้อนี้มียกเว้นในบทภาวสาธนะว่า ภวิตพฺพํ (พึงเป็น) บทนี้ไม่มีการแจกรูปศัพท์ด้วยการลงวิภัตตินามต่างๆ ท่านอนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น บทนี้เป็นนปุงสกลิงค์และประกอบใช้ร่วมกับอนภิหิตกัตตา คือนามศัพท์ที่ลงตติยาวิภัตติ หรือประกอบใช้ร่วมกับ เอวํ ศัพท์, สทา ศัพท์เป็นต้น ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๒๓) กล่าวว่า

ภวิตพฺพปทํ นิจฺจํ **สพฺพญฺญุวรสาสเน**
ปจเมกวโจ ภาว- **วาจกญฺจ นปุํสกํ.**
ตติยนฺตปเทหวํ **สทฺทาทีหิ จ ธีมตา**
โยเชตพฺพํว สมฺโภติ **อิติ วิทฺวา วิภาวเย.**

บทว่า ภวิตพฺพํ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ เอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์ ภาววาจก ในศาสนาของพระสัพพัญญูผู้ประเสริฐ เป็นบทอันบัณฑิตพึงประกอบกับบท[อนภิหิตกัตตา]ที่มีตติยาวิภัตติเป็นที่สุดและ เอวํ ศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้

ครึ่งคาถาหลังท่านกล่าวว่า แม้บทกรรมจะมีอยู่ แต่ท่านมักให้ลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะ หมายความว่า แม้กิตปัจจัยจะลงท้ายสกรรมกธาตุที่มองหากรรม แต่ท่านให้ลงกิตปัจจัยเหล่านั้นในภาวสาธนะที่ไม่มองหากรรม ไม่นิยมลงปัจจัยเหล่านั้นในกรรมสาธนะ เช่น โอทนสฺส ปาโก (การหุงข้าว) สตฺตูนํ วิชโย (การชนะศัตรู)

บทว่า ปาโก สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจนํ ปาโก (การหุง เรียกว่า ปากะ) แม้ ปจ ธาตุจะเป็นสกรรมกธาตุที่มองหากรรมและมีบทกรรมคือ โอทน (ข้าว) ก็ตาม แต่ท่านให้ลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะมากกว่าสาธนะอื่นๆ จึงมีรูปเป็นภาวสาธนะว่า ปาโก ท่านไม่นิยมใช้รูปเป็นกรรมสาธนะว่า ปจิโต ฉะนั้น ตัวอย่างว่า โอทโน ปจิโต (ข้าวอันเขาหุงแล้ว) จึงไม่เป็นที่นิยมใช้

บทว่า วิชโย สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชยนํ วิชโย (การชนะ เรียกว่า วิชยะ) เนื่องจากท่านนิยมใช้รูปที่เป็นภาวสาธนะ จึงมีตัวอย่างว่า สตฺตูนํ วิชโย (การชนะศัตรู) ส่วนตัวอย่างว่า สตฺตโว วิชิตา (ศัตรูอันเขาชนะแล้ว) ไม่เป็นที่นิยมใช้

พึงสังเกตการใช้คำว่า มารสฺส ปราชโย (ความปราชัยของมาร) ไม่มีการใช้คำว่า มาโร ปราชิโต (มารอันพระพุทธเจ้าให้ปราชัยแล้ว) จากคาถาในอรรถกถาอปทาน เล่ม ๑ หน้า ๙๕ และอรรถกถาชาดก เล่ม ๑ หน้า ๑๑๑ ดังนี้

ชโย หิ พุทฺธสฺส สิริมโต อยํ
มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย
อุคฺโฆสยุํ โพธิมณฺเฑ ปโมทิตา
ชยํ ตทา เทวคณา มเหสิโน.

นี้เป็นชัยชนะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงพระสิริโดยแท้ และเป็นความปราชัยของมารผู้มีบาป ในกาลนั้นทวยเทพปลาบปลื้มแล้ว ป่าวประกาศชัยชนะของพระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ณ โพธิบัลลังก์

ให้ลง ตฺวา-ตุํ ปัจจัยในภาวสาธนะ

๓๙. กฺริยานเมกกตฺตูนํ ภาเว ตฺวาทิ ปุรากฺริยา,
ตุํ ตุ ภาเว ตทตฺถา เจ อิจฺฉตฺถาทิกฺริยาปิ จ.

ในบรรดาบทกริยาที่มีกัตตาเหมือนกัน ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นย่อมลงในภาวสาธนะท้ายบทกริยาหน้า, แต่ถ้ามีกิริยา[หน้า]อันเป็นผลของกิริยาหลังนั้น และมีกิริยาที่มีอรรถว่า ปรารถนา ตุํ ปัจจัยย่อมลงในภาวสาธนะ

ในครึ่งคาถาแรกท่านแสดงฐานะที่ลงปัจจัยคือ ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงท้ายบทกริยาตัวหน้าและลงในภาวสาธนะในกรณีที่มีกัตตาผู้ทำกิริยาหน้าและกิริยาหลังเป็นคนเดียวกัน เช่น ปุริโส โอทนํ ภุญฺชิตฺวา คจฺฉติ (บุรุษบริโภคข้าวแล้วไปอยู่) บทว่า ภุญฺชิตฺวา (บริโภคแล้ว) เป็นกริยาหน้าที่เกิดก่อน ท่านเรียกว่า ปุพฺพกาลกิริยา (กิริยาที่เป็นการกระทำก่อน) ส่วนบทว่า คจฺฉติ เป็นกริยาหลัง ท่านให้ลง ตฺวา ปัจจัยท้ายกริยาหน้าเท่านั้น และกริยาทั้งสองมีกัตตาคนเดียวกันคือ ปุริโส (บุรุษ)

ความเห็นที่กล่าวว่าให้ลง ตฺวา ปัจจัยในภาวสาธนะนี้ ตรงตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์สูตรว่า **ปุพฺเพกกตฺตุกานํ** ในบรรดาบทกริยาที่มีกัตตาเหมือนกัน ให้ลง ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นในบทกริยาตัวหน้าในภาวสาธนะ (โมค. ๕/๖๓) คัมภีร์โมคคัลลานแสดงตัวอย่างว่า นรปติ ริปุํ ชิตฺวา ยาติ (พระราชาทรงชนะอริราชศัตรูแล้วเสด็จไป) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์มีมติว่า ปัจจัยเหล่านี้ลงในกัตตุสาธนะด้วยสูตรว่า **กตฺตริ กิตฺ** ลงกิตปัจจัยในกัตตุสาธนะ (กัจ. ๖๒๔)

ครึ่งคาถาหลังว่าด้วยการลง ตุํ ปัจจัยว่า ท่านให้ลง ตุํ ปัจจัยในภาวสาธนะในฐานะ ๒ อย่าง คือ

๑. มีกริยาตัวหน้าเป็นผลของกิริยาตัวหลัง เช่น สุพุทฺธุํ วกฺขามิ (จักกล่าวเพื่อความเข้าใจง่าย) กริยาตัวหน้าคือความเข้าใจง่าย เป็นผลของกริยาตัวหลังคือการกล่าว จึงลง ตุํ ปัจจัยในกริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า สุพุทฺธุํ (เพื่อความเข้าใจง่าย) หรือตัวอย่างว่า ทสฺเสตุมาห (กล่าวแล้วเพื่อแสดง) กริยาตัวหน้าคือการแสดง เป็นผลของกริยาตัวหลังคือการกล่าว จึงลง ตุํ ปัจจัยในกริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดง)

ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ตุํ-ตาเย-ตเว ภวิสฺสติ กฺริยายํ ตทตฺถายํ** เมื่อกิริยาที่เป็นผลของกิริยาหลังนั้นอันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตุํ, ตาเย และ ตเว ปัจจัยในอนาคตกาล ภาวสาธนะ (โมค. ๕/๖๑) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์กล่าวว่าเป็นกัตตุสาธนะด้วยสูตรว่า **กตฺตริ กิตฺ** ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

๒. มีกริยาที่อรรถว่า ปรารถนา เป็นต้น เช่น สทฺธมฺมํ โสตุํ อิจฺฉติ (ปรารถนาเพื่อสดับพระสัทธรรม) บทกริยาหลังคือ อิจฺฉติ มีอรรถว่า ปรารถนา จึงลง ตุํ ปัจจัยในกริยาตัวหน้าเป็นรูปว่า โสตุํ (เพื่อสดับ)

ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเว-ตุํ วา** เมื่อธาตุที่มีอรรถว่า ปรารถนา และมีกัตตาเหมือนกัน อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตุํ ปัจจัย ได้บ้าง (กัจ. ๕๖๑) อนึ่งคำว่า เป็นต้น ในที่นี้ หมายถึงกริยาศัพท์และนามศัพท์ที่ประกอบใช้ร่วมกับบทที่ลง ตุํ ปัจจัย คือ อรหติ (สมควร), สกฺกา (สามารถ), ภพฺพ (ควร), อนุจฺฉวิก (ควร), กาล (กาล), สมย (สมัย), เวลา (กาลเวลา) เป็นต้น เช่น

โก ตํ นนฺทิตุมรหติ (ใครจะควรเพื่อตำหนิบุคคลนั้นเล่า)

สกฺกา เชตุํ (สามารถเพื่อชนะ)

ภพฺโพ นิยฺยานํ โอกฺกมิตุํ (ควรเพื่อหยั่งลงสู่มรรค)

อนุจฺฉวิโก ภวํ ทานํ ปฏิคฺคเหตุํ (ท่านควรเพื่อรับทาน)

กาโล ภุญฺชิตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค), สมโย ภุญฺชิตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค), เวลา ภุญฺชิตุํ (ถึงเวลาเพื่อบริโภค)

ท่านให้ลง ตุํ ปัจจัยในตัวอย่างเหล่านี้ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **อรห-สกฺกาทีสุ จ** เมื่ออรรถว่า อรหะ และสักกะเป็นต้น อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตเว และ ตุํ ปัจจัยด้วย (กัจ. ๕๖๒), **ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ** เมื่อศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า ถึงเวลา และอรรถของ อลํ ศัพท์ อันท่านรู้อยู่ ให้ลง ตเว และ ตุํ ปัจจัย (กัจ. ๕๖๓)

โมคคัลลานไวยากรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ได้กำหนดให้ลง ส จตุตถีวิภัตติท้ายบทที่ลง ตุํ, ตาย และ ตเว ปัจจัย แล้วลบวิภัตตินั้น บทเหล่านั้นจึงมักแปลว่า “เพื่อ” แต่ในบางที่ก็ให้ลงปฐมาวิภัตติได้บ้างตามปริบท เช่น

กาตุํ วฏฺฏติ (การกระทำย่อมควร)

กาตุํ ลพฺภติ (การกระทำอันบุคคลย่อมได้)

ฉินฺทิตุํ น วฏฺฏติ (การตัดย่อมไม่ควร)

อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนุวสิตฺวา อาวสถปิณฺฑํ ภุญฺชิตุนฺติ กุกฺกุจฺจายนฺโต น ปฏิคฺคเหสิ (ในกาลนั้นท่านพระสารีบุตรรังเกียจอยู่ว่า การอยู่ประจำแล้วบริโภคก้อนข้าวที่เขาจัดไว้ในโรงทานอันพระผู้มีพระภาคทรงห้ามแล้ว มิได้รับแล้ว)

ในบางที่ ตุํ ปัจจัยก็มีความหมายกับ ตฺวา ปัจจัยได้บ้าง เช่น

อภิหฏุํ ปวาเรยฺย (นำมาเฉพาะหน้าแล้ว พึงปวารณา), เนกฺขมฺมํ เขมโต ทฏฺฐุํ (เห็นฌานสุขโดยความเกษมแล้ว)

กฺริยานเมกกตฺตูนํ = กฺริยานํ + เอกกตฺตูนํ

สาธนะเป็นความหมายของธาตุและปัจจัย

๔๐. ปจฺจยตฺโถปิ ภาโวยํ วินา เตนาปสิทฺธิโต
ธาตุรตฺโถปิ เสเสวํ จยตฺโถ เตน สพฺพโก.

ภาวสาธนะนี้เป็นความหมายของปัจจัยด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นปัจจัยนั้น และภาวสาธนะนี้ก็เป็นความหมายของธาตุด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นธาตุนั้น [กัตตุสาธนะเป็นต้น]ที่เหลือนอกนี้ ก็เหมือนอย่างนี้ ฉะนั้น ความหมายที่เป็นสาธนะทั้งหมดจึงเป็นความหมายรวม[ของธาตุและปัจจัย]

โดยปรกตินักศึกษามักเข้าใจกันว่า ภาวสาธนะเป็นความหมายเฉพาะของปัจจัยเท่านั้น มิใช่ความหมายของธาตุ เพราะให้ลงกิตปัจจัยในภาวสาธนะ เช่น ปาโก (การหุง) คำนี้ สำเร็จรูปมาจาก ปจ ธาตุ + ณ ปัจจัย ปจ ธาตุมีความหมายว่า “หุง” ณ ปัจจัยมีความหมายว่า “การ” ความเข้าใจเช่นนี้ก็นับว่าถูกต้อง ในประเด็นที่จำแนกรากศัพท์ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ถ้าพิจารณาถึงแง่มุมในการใช้ศัพท์แล้ว ข้อความดังกล่าวก็ถือว่าไม่ถูกต้อง ความหมายก็คือ กิตปัจจัยหรือธาตุในบทกิตก็ตามเป็นศัพท์ที่ต้องประกอบร่วมกัน จะใช้แยกกันเพียง ปจ หรือ ณ ล้วนๆ ไม่ได้ เมื่อทั้งปัจจัยและธาตุต้องประกอบใช้ร่วมกันเช่นนี้ จึงถือว่าภาวสาธนะเป็นความหมายของปัจจัยและธาตุทั้งสองอย่าง มิใช่เป็นความหมายของปัจจัยเพียงอย่างเดียว ดังที่โบราณาจารย์ได้กล่าวปริภาษาว่า

สทฺโท ญาปกเหตุ, อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.

ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ความหมาย, ความหมายเป็นผลที่ถูกให้รู้

เยน วินา โย น คมฺยเต, โส ตสฺสตฺโถ โหติ.

บุคคลรู้ความหมายใดไม่ได้โดยเว้นศัพท์ใด ความหมายนั้นเป็นอรรถของศัพท์นั้น

แม้กัตตุสาธนะเป็นต้นก็เป็นความหมายรวมของปัจจัยและธาตุทั้งสองอย่าง มิใช่ความหมายเฉพาะของปัจจัยดังที่เคยเข้าใจกัน เช่น คำว่า ปาจโก (ผู้หุง), ปิโย (ผู้เป็นที่รัก), ปหรณํ (เครื่องประหาร), ทานีโย (ที่ให้), ภีโม (แดนกลัว), ฐานํ (ที่ตั้ง) ความหมายของสาธนะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ “ผู้, เป็นที่, เครื่อง, ที่, แดน, ที่” จึงเป็นความหมายรวมของกิตปัจจัยและธาตุที่ประกอบร่วมกับกิตปัจจัยเหล่านั้น เพราะมีการประกอบใช้ร่วมกันเป็นบทเดียวดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เตนาปสิทฺธิโต = เตน + อปสิทฺธิโต

เสเสวํ = เสโส + เอวํ

ให้แยกอรรถของธาตุ-ปัจจัยในเวลาศึกษาไวยากรณ์

๔๑. สงฺเกตกาลเมวายํ วิภาโค สมฺปวตฺตเต
อตฺโถยํ ปกติเยโส ปจฺจยตฺโถ อิตีทิโส.

การจำแนกเช่นนี้ว่า ความหมาย[คือกิริยา]นี้เป็นอรรถของธาตุ ความหมาย[คือกัตตา

เป็นต้น]นี้เป็นอรรถของปัจจัย ย่อมเป็นไปในกาลเป็นที่หมายรู้[กฎไวยากรณ์]เท่านั้น

ไวยากรณ์เป็นศาสตร์ที่จำแนกส่วนประกอบของศัพท์ออกเป็นส่วนๆ เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจชัดเจน เหมือนการแยกชิ้นส่วนของรถออกจากกัน คือจำแนกว่า กิริยาเป็นอรรถของธาตุ ส่วนกัตตุสาธนะเป็นต้นเป็นอรรถของปัจจัย เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้ ก็จะสามารถเข้าใจวิธีสร้างคำศัพท์ที่สำเร็จรูปจากธาตุและปัจจัยได้ เช่นในคำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) ความหมายว่า “ผู้” เป็นอรรถของ ต ปัจจัยที่เป็นกัตตุสาธนะ ส่วนความหมายว่า “รู้” เป็นอรรถของ พุธ ธาตุ ส่วนในคำว่า พุทฺธํ (ซึ่งพระพุทธเจ้า) ความหมายว่า “ซึ่ง” เป็นอรรถของ อํ วิภัตติ ส่วนความหมายว่า “พระพุทธเจ้า” เป็นอรรถของนามศัพท์คือ พุทฺธ

อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจเช่นนี้มีผลใช้ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์เท่านั้น แต่ไม่จำเป็นต้องนำมาใช้ในเวลาพูดหรือเขียนภาษาบาลีจริงๆ เพราะต้องประกอบใช้ธาตุและปัจจัยร่วมกัน เหมือนเมื่อรถแล่นไปอยู่ชิ้นส่วนต่างๆ ต้องทำงานร่วมกัน การแยกชิ้นส่วนของรถในขณะขับอยู่ย่อมเป็นไปไม่ได้

สงฺเกตกาลเมวายํ = สงฺเกตกาลํ + เอว + อยํ

ปกติเยโส = ปกติยา + เอโส

อิตีทิโส = อิติ + อีทิโส

ศัพท์ในไวยากรณ์เป็นรูปเปรียบของศัพท์จริง

๔๒. สิทฺธสทฺทานุวาโทย- มโต เอว น สิชฺฌเต
อิตเรตรโต สิทฺธิ ลกฺขฺยลกฺขณิกา กฺวจิ.

ศัพท์[ที่นักไวยากรณ์ได้แสดงจำแนกไว้]นี้ เป็นรูปเปรียบของศัพท์[จริง]ที่เที่ยงเสมอ เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ในบางที่ความสำเร็จที่เกี่ยวกับอุทาหรณ์และสูตร ย่อมไม่ถูกห้ามเพราะอุทาหรณ์นอกจากสูตรและสูตรนอกจากอุทาหรณ์

นักไวยากรณ์มีความเห็นว่า ศัพท์ซึ่งเป็นเสียงที่ใช้พูดในการสื่อภาษา มีความเที่ยงแท้ไม่แปรปรวน เนื่องจากเป็นบัญญัติที่บุรพชนได้กล่าวสืบกันมาแต่ก่อนหลายกัปกัลป์นับไม่ได้เหมือนท้องฟ้าที่มีลักษณะคงเดิมอยู่เสมอไม่แปรปรวน ฉะนั้น คำว่า ปุริส จึงหมายถึง บุรุษ ส่วนคำว่า พุทฺธ จึงหมายถึงพระพุทธเจ้า ส่วนศัพท์ที่นักไวยากรณ์จำแนกไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นเพียงรูปเปรียบของศัพท์จริงเหมือนภาพวาดหรือรูปปั้น มีความไม่เที่ยงเพราะสามารถแยกส่วนประกอบได้ เช่นคำว่า ปุริส ที่นักไวยากรณ์กล่าวว่าสำเร็จรูปมาจาก ปุร ธาตุ + อิส ปัจจัย ส่วนคำว่า พุทฺธ สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย

ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้วนี้ บุคคลจึงไม่ควรห้ามความสำเร็จที่เกี่ยวกับอุทาหรณ์และสูตร โดย

ถือว่าเมื่อยังไม่ตั้งสูตรก็จะมีอุทาหรณ์ไม่ได้ เพราะอุทาหรณ์สำเร็จจากสูตร หรือเมื่อยังไม่มีอุทาหรณ์ก็จะตั้งสูตรไม่ได้ เพราะจะต้องตั้งสูตรตามอุทาหรณ์ อันที่จริง ศัพท์ที่นักไวยากรณ์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์นั้นเป็นเพียงรูปเปรียบเครื่องหมายรู้ศัพท์จริงเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **กตฺตริ กิตฺ** ให้ลงกิตปัจจัยในกัตตุสาธนะ (กัจ. ๖๒๔) คำว่า กตฺตริ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ตุ ปัจจัย คำว่า กตฺตริ นี้จะมีไม่ได้ถ้ายังไม่ตั้งสูตรนี้ เพราะ ตุ ปัจจัยจะลงได้ก็ต่อเมื่อตั้งชื่อกิตปัจจัยแล้วด้วยสูตรว่า กตฺตริ กิตฺ ฉะนั้น บุคคลจึงไม่ควรห้ามอุทาหรณ์ด้วยสูตรโดยถือว่า เมื่อยังไม่ลง ตุ ปัจจัย บทว่า กตฺตริ จะสำเร็จไม่ได้ และไม่ควรห้ามสูตรด้วยอุทาหรณ์โดยถือว่า ถ้ารูปว่า กตฺตริ ไม่มี สูตรว่า กตฺตริ กิตฺ ก็จะมีไม่ได้ แท้ที่จริง คำว่า กตฺตริ เป็นเพียงรูปเปรียบของศัพท์จริง ฉะนั้น จึงไม่ควรห้ามความสำเร็จของอุทาหรณ์และสูตรเหล่านี้ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

กตฺตรีติ น ตาวสฺส	**ยาวํ ตุ น วิธียเต**
ตุวิธานมฺปิ เอตํ	**กตฺตรีติปฺเยเปกฺขเย.**
เอวมาทีสุ คมฺยยํ	**อิตเรตรอาสโย**
อิมินาว นเยนาปิ	**อีทิสํ อญฺญมูหตํ.**

การวิเคราะห์ศัพท์ที่มีการมองหาซึ่งกันและกันนี้ อันนักศึกษาพึงทราบแม้ในอุทาหรณ์เป็นอาทิอย่างนี้ว่า บุคคลยังมิได้ลง ตุ ปัจจัยตราบใด บทสำเร็จว่า กตฺตริ ไม่พึงมีตราบนั้น แม้การลง ตุ ปัจจัยนี้ก็มองหาแม้สูตรว่า กตฺตริ กิตฺ นักศึกษาพึงดำริศัพท์อื่นๆ เช่นนี้แม้โดยนัยนี้นั่นเอง

สำหรับในสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานํ บุคคลหลีกจากการกใด ภัยจากการกใดเกิดขึ้น หรือบุคคลเรียนจากการกใด การกนั้น ชื่อว่า อปาทาน (กัจ. ๒๗๑) คำว่า ยสฺมา นี้จะมีไม่ได้ ถ้ายังไม่ตั้งสูตรนี้และถ้ารูปว่า ยสฺมา ไม่มี สูตรว่า ยสฺมาทเปติ...ก็จะมีไม่ได้เช่นกัน นักศึกษาพึงดำริศัพท์อื่นๆ ตามที่กล่าวมานี้

สิทฺธสทฺทานุวาโทยมโต = สิทฺธสทฺท + อนุวาโท + อยํ + มโต

คัมภีร์ไวยากรณ์ทำให้เข้าใจหลักภาษา

๔๓.	อนาทิรยมาโลโก	สทฺทาโชฺย ยสฺส นปฺผุโฏ
	พฺยญฺชเต ตสฺส สตฺเถน	ทีโปว คติยาวุโต.

แสงประทีปคือศัพท์อันไม่มีเบื้องต้นนี้ ไม่ปรากฏแก่บุคคลใด คัมภีร์ไวยากรณ์[เป็นเหมือนดั่ง]เปิดเผยแสงประทีปนี้ให้ปรากฏดุจเปิดโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อยังบุคคลนั้นให้เข้าใจ[กฎไวยากรณ์]

เบื้องต้นของสังสารวัฏไม่ปรากฏว่าเริ่มเกิดขึ้นในสมัยใด เหล่าสัตว์และคำบัญญัติที่ใช้สื่อภาษาจึงไม่ปรากฏเบื้องต้นเช่นกัน ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงถือว่าศัพท์ที่ใช้สื่อภาษาเป็นสิ่งที่ไม่มีเบื้องต้นเปรียบดังท้องฟ้าที่ไม่มีผู้ใดทราบว่าใครเป็นผู้สร้างและสร้างขึ้นในสมัยไหน คัมภีร์ไวยากรณ์นี้เป็นเครื่องชี้แนะให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจภาษาได้ เนื่องจากถ้าไม่ได้ศึกษาไวยากรณ์ย่อมจะเข้าใจศัพท์เหล่านี้ไม่ได้เลย ท่านเปรียบไวยากรณ์ว่าเหมือนบุคคลผู้เปิดเผยโคมประทีปที่ถูกปิดคลุมไว้ เพื่อให้บุคคลรอบข้างได้รับแสงสว่างจากโคมประทีปนั้น โคมประทีปที่ถูกปิดคลุมในที่นี้เปรียบเหมือนคำบัญญัติที่ถูกปิดบังความหมาย แท้ที่จริง ไวยากรณ์เป็นประดุจกุญแจไขความหมายของศัพท์ทุกศัพท์โดยแท้

อนาทิรยมาโลโก = น + อาทิ + อยํ + อาโลโก

สทฺทาโขฺย = สทฺท + อาโขฺย

ทีโปว = ทีโป + อิว

คติยาวุโต = คติยา + อาวุโต คำว่า คติ สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ติ ปัจจัย ในที่นี้ คมุ ธาตุมีความหมายว่า “รู้” (ญาณ) บทนี้จึงแปลว่า “เพื่อให้รู้”

อรรถของ อนฺต และ มาน ปัจจัย-ให้ลงกิตปัจจัยในกาลอื่นจากกาลเดิมได้

๔๔. มานนฺตา วตฺตมาเน จ ลกฺขเณ เหตุเก สิยุํ,
กิตา ธาตฺวตฺถสมฺพนฺเธ โหนฺติ กาลนฺตเรสฺวปิ.

มาน และ อนฺต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล, อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ, เมื่อความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกิริยาคุมพากย์มีอยู่] กิตปัจจัยย่อมลงแม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม]

ครึ่งคาถาแรกแสดงความหมายของ มาน และ อนฺต ปัจจัย ๓ อย่าง คือ ปัจจุบันกาล, อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ กัจจายนไวยากรณ์ให้ลงปัจจัยเหล่านี้ในปัจจุบันกาลด้วยสูตรว่า **วตฺตมาเน มานนฺตา** ให้ลง มาน และ อนฺต ปัจจัยในปัจจุบันกาล (กัจ. ๕๖๕) โดยปรกติ อนฺต ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ, กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ แต่ในที่นี้ท่านแสดงความหมายพิเศษของปัจจัยเหล่านั้นอีก ๒ อย่าง คือ ลักษณะ และเหตุ เช่น

[ปัจจุบันกาล] ติฏฺฐมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย), ติฏฺฐนฺโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)

[ลักษณะ] สูปกาโร โอทนํ ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), สูปกาโร โอทนํ ปจนฺโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้านได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้), อุปนิกฺขิตฺตํ ภณฺฑํ เทหิ เม ภณฺฑนฺติ วุจฺจมาโน นาหํ คณฺหามีติ ภณติ, ทุกฺกฏํ (ภิกษุเมื่อถูกกล่าวว่าจงให้ภัณฑะอันเป็นของที่เธอเก็บไว้แก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติทุกกฎ)

[เหตุ] ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ), ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวร

เพราะชัยชนะ), อิทานิ....ทสฺเสนฺโต อาห (ในกาลนี้กล่าวแล้วเพราะประสงค์จะแสดง), ภุญฺชมาโน วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค), ภุญฺชนฺโต วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค) [คำแปลว่า "ประสงค์" เป็นอรรถพิเศษของ อนฺต และ มาน ปัจจัยที่มีอรรถเป็นอนาคต]

ในบางที่ท่านให้ลง อนฺต ปัจจัยในกาลสามัญทั่วไปไม่เจาะจง สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๕๘) กล่าวว่า **อวิปฺปกตวจเน อนิยามิตกาเล อนฺโต** (เมื่ออรรถที่มิใช่ปัจจุบันกาล[อันบุคคลพึงกล่าว] อนฺต ปัจจัยย่อมลงในกาลที่ไม่เจาะจง) เช่น

โส มหนฺโต โหติ (เขาเป็นผู้ประเสริฐอยู่)

โส มหนฺโต อโหสิ (เขาเป็นผู้ประเสริฐแล้ว)

โส มหนฺโต ภวิสฺสติ (เขาจักเป็นผู้ประเสริฐ)

คำว่า มหนฺโต สำเร็จรูปมาจาก มห ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ในที่นี้ อนฺต ปัจจัยลงในกาลที่ไม่เจาะจง อนึ่ง มหนฺต ศัพท์ในภาษาบาลีมีความหมาย ๖ อย่าง คือ บูชา, ประเสริฐ, มาก, บริบูรณ์, เป็นใหญ่ และผู้เจริญวัย ดังคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา (หน้า ๔๙) กล่าวว่า

ปูชุตฺตม-ปจุเรสุ　　　　สมฺปตฺติสฺสริเยสุ จ
วุฑฺเฒ เจวาติ อตฺเถสุ　　　　มหนฺโต ฉสุ ทิสฺสติ.

มหนฺต ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถ ๖ อย่าง คือ บูชา, ประเสริฐ, มาก, บริบูรณ์, เป็นใหญ่ และผู้เจริญวัย

ครึ่งคาถาหลังมีความหมายว่า เมื่อความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกิริยาคุมพากย์ มีอยู่] กิตปัจจัยย่อมลงแม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม] คือ กิตปัจจัยมีความหมายที่เป็นกาลเฉพาะของตนๆ ตามที่ไวยากรณ์บัญญัติไว้ อาทิเช่น ต ปัจจัยลงในอดีตกาล, มาน และ อนฺต ปัจจัยลงในปัจจุบันกาลเป็นต้น แต่ในบางที่กิตปัจจัยเหล่านั้นย่อมลงในกาลอื่นจากกาลเดิมได้ คือ ต ปัจจัย มีความหมายเป็นอนาคตกาลได้ หรือ มาน, อนฺต ปัจจัยก็มีความหมายเป็นอนาคตกาลได้ ในกรณีที่เกี่ยวเนื่องกับกิริยาคุมพากย์ที่เป็นบทอาขยาตหรือบทกิต ทั้งนี้เพราะกิริยาคุมพากย์เป็นประธานในประโยค เหมือนหนึ่งพระราชาผู้ทรงเป็นใหญ่ในราชอาณาจักร ส่วนกิตกิริยาเปรียบเหมือนอุปราช เช่น

[ต ปัจจัย]　ภาสิตํ ภวิสฺสติ (เป็นคำอันเราจักกล่าว จักเป็น), อนุสาวิตํ เหสฺสติ (เป็นคำอันเราจักให้สดับ จักเป็น)

คำว่า ภาสิต สำเร็จรูปมาจาก ภาส ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า อนุสาวิต สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย ในฐานะที่กิริยาคุมพากย์ คือ ภวิสฺสติ, เหสฺสติ เป็นอนาคตกาล ต ปัจจัยในคำว่า ภาสิต และ อนุสาวิต จึงมีความหมายเป็นอนาคตกาล มิใช่มีความหมายเป็นอดีตกาลเหมือนเดิม

[อนฺต-มาน ปัจจัย]   ธาวนฺโต คโต (วิ่งไปแล้ว), ธาวนฺโต คมิสฺสติ (จักวิ่งไป), อหาปยํ วณฺณยิสฺสามิ (เราจักรจนาไม่ทิ้ง[บทที่ลี้ลับ]), ภณฺณมานํ สุณิสฺสถ (พวกท่านจักฟังคำที่เราจักกล่าว)

คำว่า ธาวนฺต สำเร็จรูปมาจาก ธาวุ + อ + อนฺต ในประโยคแรก อนฺต ปัจจัยในบทว่า ธาวนฺโต มีความหมายเป็นอดีตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอดีต คือ คโต ส่วน อนฺต ปัจจัยในคำว่า ธาวนฺโต ในประโยคหลังมีความหมายเป็นอนาคตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ ภวิสฺสติ

คำว่า อหาปย สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + หา ธาตุ + ณาปย ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ในที่นี้ อนฺต ปัจจัยมีความหมายเป็นอนาคตกาล เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ วณฺณยิสฺสามิ

คำว่า ภณฺณมานํ สำเร็จรูปมาจาก ภณ ธาตุ + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ในที่นี้ มาน ปัจจัย มีความหมายเป็นอนาคต เพราะเกี่ยวเนื่องกับบทอนาคต คือ สุณิสฺสถ

ลิงค์ที่ปรากฏในกิตปัจจัย-อ-อิ ปัจจัย

๔๕. กิตกาภิเธยฺยลิงฺคา อิยุวณฺณ-วราทิโช
อปจฺจโย โณ ทุติโย อิปจฺจโย ปุเม สิยุํ.

กิตปัจจัยคล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง, อ ปัจจัยที่ลงท้ายอิวัณณันตธาตุ, อุวัณณันตธาตุ และ วร ธาตุ เป็นต้น, ณ ปัจจัยที่ ๒ [คือ ณ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรว่า วิส-รุช-ปทาทิโต ณ] และ อิ ปัจจัย พึงมีในปุงลิงค์

ท่านจำแนกลิงค์ของบทกิตตามปัจจัยที่ลงท้ายธาตุ ๔ ประเด็น คือ

๑. กิตปัจจัยคล้อยตามลิงค์ของเนื้อความที่กล่าวถึง หมายความว่า โดยทั่วไปกิตปัจจัยจะมีลิงค์ตามเนื้อความนั้นๆ ที่ผู้กล่าวสื่อถึง ถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศชาย กิตปัจจัยก็มีรูปเป็นปุงลิงค์ ถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศหญิง กิตปัจจัยก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ หรือถ้าผู้กล่าวระบุเนื้อความของศัพท์ที่เป็นเพศบัณเฑาะก์ กิตปัจจัยก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น

การโก ปุริโส (บุรุษผู้กระทำ), การิกา อิตฺถี (สตรีผู้กระทำ), การกํ กุลํ (สกุลผู้กระทำ)

ศัพท์ว่า การก สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย เมื่อผู้กล่าวระบุเนื้อความที่เป็นเพศชายคือบุรุษ ก็มีรูปปุงลิงค์ว่า การโก เมื่อระบุเนื้อความที่เป็นเพศหญิงคือสตรี ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า การิกา (โดยลง อา ปัจจัยแล้วแปลง อ เป็น อิ เหมือนศัพท์ว่า อุปาสิกา) หรือเมื่อระบุเนื้อความที่เป็นเพศบัณเฑาะก์คือ สกุล ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า การกํ

ข้อความข้างต้นนี้หมายถึงกิตปัจจัยทั่วไปที่ไม่มีอำนาจในการกำหนดลิงค์ แต่กิตปัจจัยบางตัวก็มีอำนาจในการกำหนดลิงค์ คือ สามารถกำหนดให้เป็นปุงลิงค์หรืออิตถีลิงค์ตามข้อความในประเด็นที่ ๒-๔ ดังต่อไปนี้

๒. อ ปัจจัยที่ลงท้าย อิ วัณณันตธาตุ, อุ วัณณันตธาตุ และ วร ธาตุ เป็นต้นทำให้มีรูปเป็น

ปุงลิงค์ โดยปรกติ อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุ ๒ พยางค์ เช่น ธร ธาตุเป็นต้นจะมีรูปเป็น ๓ ลิงค์ เช่น ธมฺมธโร ภิกฺขุ (ภิกษุผู้ทรงธรรม), ธมฺมธรา ภิกฺขุนี (ภิกษุณีผู้ทรงธรรม), ธมฺมธรํ กุลํ (สกุลที่ทรงธรรม) อย่างไรก็ตาม ท่านบัญญัติว่า อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุพยางค์เดียวมีอำนาจบังคับให้รูปสำเร็จเป็นปุงลิงค์เท่านั้น ธาตุเหล่านั้น ได้แก่ อิวัณณันตธาตุ (ธาตุที่มี อิ วัณณะเป็นที่สุด เช่น ชิ, นี เป็นต้น), อุวัณณันตธาตุ (ธาตุที่มี อุ วัณณะเป็นที่สุด เช่น สุ, ภู เป็นต้น) และ อ ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุ ๒ พยางค์ เช่น วร ธาตุเป็นต้น เช่น

[อิวัณณันตธาตุ] ชยนํ ชโย = ชิ ธาตุ + อ ปัจจัย (การชนะ), วินิจฺฉยนํ วินิจฺฉโย = วิ บทหน้า + นิ บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย (การตัดสิน), อุจฺจยนํ อุจฺจโย = อุ บทหน้า + จิ ธาตุ + อ ปัจจัย, นยนํ นโย = นี ธาตุ + อ ปัจจัย (การนำไป), นิสฺสียตีติ นิสฺสโย = นิ บทหน้า + สิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ที่อาศัย), ขยนํ ขโย = ขี ธาตุ + อ ปัจจัย (การสิ้นไป), กยนํ กโย = กี ธาตุ + อ ปัจจัย (การซื้อ), วิกฺกยนํ วิกฺกโย = วิ บทหน้า + กี ธาตุ + อ ปัจจัย (การขาย)

[อุวัณณันตธาตุ] อาภวคฺคา สวนฺตีติ อาสวา = อา บทหน้า + สุ ธาตุ + อ ปัจจัย (อาสวธรรม), ภวตีติ ภโว = ภู ธาตุ + อ ปัจจัย (ภพ), รวตีติ รโว = รุ ธาตุ + อ ปัจจัย (เสียง), ลวนํ ลโว = ลู ธาตุ + อ ปัจจัย (การเกี่ยว), ปภวติ เอตสฺมาติ ปภโว = ป บทหน้า + ภู + อ ปัจจัย (แดนเกิด)

[วร ธาตุเป็นต้น] สํวรณํ สํวโร = สํ บทหน้า + วร ธาตุ + อ ปัจจัย (ความสำรวม), อาทรณํ อาทโร = อา บทหน้า + ทร ธาตุ + อ ปัจจัย (ความเอื้อเฟื้อ), อาคมนํ อาคโม = อา บทหน้า + คมุ ธาตุ + อ ปัจจัย (การมา), นิคฺคหณํ นิคฺคโห = นิ บทหน้า + คห ธาตุ + อ ปัจจัย (การข่ม), สปฺปตีติ สปฺโป = สปฺป ธาตุ + อ ปัจจัย (งู), ทิพฺพตีติ เทโว = ทิวุ ธาตุ + อ ปัจจัย (เทพ), ปกฺกมนํ ปกฺกโม = ป บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย (การหลีกไป)

เข้าใจว่าท่านผู้รจนาคัมภีร์ได้กล่าวกฎไวยากรณ์นี้ตามมติของคัมภีร์พาลาวตาร เพราะคาถานี้และคาถาถัดไปมีแสดงไว้ในคัมภีร์นั้นในกิตปริจเฉท หน้า ๘๓ ต่างกันที่ในบาท ๔ คัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า **อลิงฺคา จาวิภตฺตโย** (ไม่มีลิงค์และไม่มีวิภัตติ) ซึ่งมีความหมายเหมือนกับคำว่า **อพฺยยนามกาสิยุํ** (มีชื่อว่าอัพยยะ) ที่ท่านกล่าวในคัมภีร์นี้

อนึ่ง ธาตุ ๒ พยางค์ที่มี วร ธาตุเป็นต้นนี้มีแสดงโดยตรง ๑๓ ธาตุในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๘๔ ว่า

วร-สรา ทร-จรา **คมุ-ยมู สน-หนา**
นท-มทา รณ-คหา **ชปาทโย วราทโย.**

วร ธาตุเป็นต้น ได้แก่ วร, สร, ทร, จร, คมุ, ยมุ, สน, หน, นท, มท, รณ, คห และ ชป ธาตุเป็นต้น

๓. ณ ปัจจัยที่ ๒ มีรูปเป็นปุงลิงค์ คือ ณ ปัจจัยแรกลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ** เมื่อบทหน้าอันมีบทกรรมเป็นเบื้องต้นมีอยู่ ให้ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ (กัจ. ๕๒๔) ณ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นลิงค์ทั้งสามได้ตามเนื้อความที่กล่าวถึงเหมือน ต ปัจจัยเป็นต้น ส่วน ณ ปัจจัยที่ ๒ ลงด้วยสูตรต่อมาว่า **วิส-รุช-ปทาทิโต ณ** ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส, รุช และ ปท ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๕๒๘) ณ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น เช่น ปวิสตีติ ปเวโส = ป บทหน้า + วิส ธาตุ + ณ ปัจจัย (ผู้เข้าไป), รุชตีติ โรโค = รุช ธาตุ + ณ ปัจจัย (สิ่งเสียดแทง, โรค), อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท = อุ บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจัย (สิ่งเกิดขึ้น), ผุสตีติ ผสฺโส = ผุส ธาตุ + ณ ปัจจัย (ผัสสะ), ภวตีติ ภาโว = ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย (สภาพ), อุจตีติ โอโก = อุจ ธาตุ + ณ ปัจจัย (บ้าน), อยติ อิโตติ อาโย = อย ธาตุ + ณ ปัจจัย (กำไร) สมฺมา พุชฺฌตีติ สมฺโพโธ = สํ บทหน้า + พุธ ธาตุ + ณ ปัจจัย (ปัญญา), อาหรตีติ อาหาโร = อา บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย (อาหาร) อุปหนตีติ อุปฆาโต = อุป บทหน้า + หน ธาตุ + ณ ปัจจัย (อันตราย) จะสังเกตได้ว่า ธาตุเหล่านี้เป็นธาตุ ๒ พยางค์ที่มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น

๔. อิ ปัจจัยทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์ คือ อิ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **มุนาทีหิ จิ** ให้ลง อิ ปัจจัยท้าย มุน ธาตุเป็นต้น (กัจ. ๖๖๙) อิ ปัจจัยนี้ทำให้มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น เช่น มุนาตีติ มุนิ = มุน ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระมุนี), ยตตีติ ยติ = ยต ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระ), อคฺคตีติ อคฺคิ = อคฺค ธาตุ + อิ ปัจจัย (ไฟ), ปตตีติ ปติ = ปต ธาตุ + อิ ปัจจัย (สามี), สีลาทิคุเณ เอสตีติ อิสิ = อิส ธาตุ + อิ ปัจจัย (ฤาษี), กวตีติ กวิ = กุ ธาตุ + อิ ปัจจัย (กวี), รวตีติ รวิ = รุ ธาตุ + อิ ปัจจัย (พระอาทิตย์)

ไวยากรณ์เป็นบัญญัติที่นักปราชญ์รุ่นหลังตั้งขึ้นตามอุทาหรณ์ จึงมีกฎบางอย่างไม่แน่นอน เนื่องจากความนิยมใช้ภาษาในแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างกัน ท่านจึงเปรียบไวยากรณ์ว่าเปรียบเหมือนแก้มของนักเป่าขลุ่ยที่ยุบบ้างพองบ้างไม่แน่นอน รูปที่ลง อิ ปัจจัยนี้จึงมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ได้บ้าง เช่น รํสิ = รํส ธาตุ + อิ ปัจจัย (รัศมี), รุจิ = รุจ ธาตุ + อิ ปัจจัย (รัศมี, ความพอใจ)

ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้วนี้ แม้ไวยากรณ์จะบัญญัติเพศของศัพท์ด้วยอำนาจปัจจัยที่ลงท้ายว่าศัพท์นี้มีรูปเป็นปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ แต่นักศึกษาพึงสำเนียกว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นสิ่งที่กล่าวตามอุทาหรณ์เป็นส่วนใหญ่ อันที่จริง อุทาหรณ์ที่มีปรากฏในพระบาลีและอรรถกถาเท่านั้นจึงเป็นสาธกที่แน่นอนในการวินิจฉัยลิงค์ที่กล่าวมานี้ ดังคัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๕๒๑) กล่าวว่า

เยภุยฺยวุตฺติยา ลิงฺคํ ทสฺสิตํ ตตฺถ สพฺพโส
วิเสโส ปน วิญฺญูหิ เญยฺโย ปาจานุสารโต.

นักไวยากรณ์ได้แสดงลิงค์โดยความเป็นไปเป็นส่วนมาก ส่วนวิญญูชนพึงทราบความพิเศษในลิงค์นั้นโดยประการทั้งปวงโดยคล้อยตามอุทาหรณ์[ในพระบาลีและอรรถกถา]

กิตกาภิเธยฺยลิงฺคา = กิตกา + อภิเธยฺยลิงฺคา

อิยุวณฺณวราทิโช = อิ + อุวณฺณ + วร + อาทิ + โช (คำว่า โช สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยเหมือนคำว่า ทฺวิโช “ผู้เกิดสองครั้ง = พราหมณ์, ฟัน, นก”)

ลิงค์ที่ปรากฏในปัจจัยคือ ยุ-กิจฺจ-ต-ตฺวาทิ

๔๖. ยุ จากตฺตริ ภาวสฺมึ กิจฺจา โต จ นปุํสฺเก
ตฺวาทิ-กฺขตฺตุมนฺตา ตุ อพฺยยนามกา สิยุํ.

ยุ ปัจจัยที่เป็นไปในสาธนะอื่นจากกัตตุสาธนะ, กิจจปัจจัยและ ต ปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะ พึงมีในนปุงสกลิงค์ ส่วนศัพท์ที่มี ตเว ปัจจัยเป็นต้น กฺขตฺตุํ ปัจจัยเป็นที่สุด ชื่อว่าอัพยยศัพท์

ในคาถานี้ท่านจำแนกลิงค์ของบทกิตที่ลง ยุ ปัจจัยเป็นต้น ๔ ประเด็น คือ

๑. ยุ ปัจจัยที่เป็นไปในสาธนะอื่นจากกัตตุสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ คือ ยุ ปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะเป็นต้น ๖ สาธนะ มีอำนาจทำให้รูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น นนฺทียเตติ นนฺทนํ = นนฺท ธาตุ + ยุ ปัจจัย (สวนเป็นที่ยินดี), กโรติ เตนาติ กรณํ = กร ธาตุ + ยุ ปัจจัย (เครื่องกระทำ), สมฺมา ปกาเรน ททาติ อสฺสาติ สมฺปทานํ = สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ที่ให้, ผู้รับ), อเปจฺจ เอตสฺมา อาททาตีติ อปาทานํ = อป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (แดนหลีกออก), ติฏฺฐติ ตสฺมินฺติ ฐานํ = ฐา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ที่ตั้ง), ภวนํ = ภู ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ความเป็น)

ถ้า ยุ ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะก็จะมีรูปเป็นปุงลิงค์ เช่น ปาปํ สเมตีติ สมโณ = สมุ ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ผู้สงบ), ปุนาตีติ ปวโน = ปู ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ผู้ชำระ, ไฟ) หรือมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์บ้าง เช่น รชํ หรตีติ รโชหรณํ = รช บทหน้า + หร ธาตุ + ยุ ปัจจัย (น้ำชำระธุลี), อารมฺมณํ วิชานาตีติ วิญฺญาณํ = วิ บทหน้า + ญา ธาตุ + ยุ ปัจจัย (ธาตุรู้,จิต)

๒. กิจจปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ คือ กิจจปัจจัย ๕ ตัว ได้แก่ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย และ ริจฺจ ที่ลงในภาวสาธนะ มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ภวิตพฺพํ (พึงเป็น), ภวนียํ (พึงเป็น) วิ. ภูยเต ภวิตพฺพํ (ภู ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย), ภูยเต ภวนียํ (ภู ธาตุ + อนีย ปัจจัย)

ถ้าลงปัจจัยเหล่านั้นในกรรมสาธนะก็จะมีรูปเป็นลิงค์ทั้งสามคล้อยตามบทกรรม เช่น มคฺโค กาตพฺโพ (ทางอันเขาพึงกระทำ), วฏฺฏนี กาตพฺพา (ทางอันเขาพึงกระทำ), อยนํ กาตพฺพํ (ทางอันเขาพึงกระทำ) วิ. กรียเตติ กาตพฺโพ, กาตพฺพา, กาตพฺพํ (กร ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย)

๓. ต ปัจจัยที่เป็นไปในภาวสาธนะทำให้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ตสฺส นจฺจํ (การรำของเขา), คีตํ (การขับร้อง), หสิตํ (การหัวเราะ) วิ. นจฺจนํ นจฺจํ (นต ธาตุ + ต ปัจจัย), คายนํ คีตํ (เค ธาตุ + ต ปัจจัย), หสนํ หสิตํ (หส ธาตุ + ต ปัจจัย)

ถ้า ต ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะเป็นต้นทำให้มีรูปตามลิงค์ของประธาน เช่น ปุริโส คโต (บุรุษไปแล้ว), อิตฺถี คตา (สตรีไปแล้ว), กุลํ คตํ (สกุลไปแล้ว) วิ. อคมาสีติ คโต, คตา, คตํ (คมุ ธาตุ + ต ปัจจัย)

๔. ศัพท์ที่ลงกิตปัจจัย คือ ตเว, ตุํ, ตาเย, ตุน, ตฺวาน, ตฺวา และ กฺขตฺตุํ มีรูปเหมือนกันในลิงค์, พจน์และวิภัตติทั้งหมด ศัพท์เหล่านี้เรียกว่า อัพยยศัพท์ (ศัพท์ที่ไม่มีรูปเปลี่ยนแปลงโดยเนื่องด้วยลิงค์, พจน์ และวิภัตติ) เช่น กาตเว (เพื่อทำ), กาตุํ (เพื่อทำ), กตฺตาเย (เพื่อทำ), กตฺวา (ทำแล้ว), กตฺวาน (ทำแล้ว), กาตุน (ทำแล้ว), เอกกฺขตฺตุํ (ครั้งหนึ่ง), ทฺวิกฺขตฺตุํ (สองครั้ง) พหุกฺขตฺตุํ (มากครั้ง)

คัมภีร์กัจจายนสาระสรูปัตถทีปนี หน้า ๑๒๐ แสดงสังคหคาถาในเรื่องนี้ว่า

ทาตุํ ทาตุน ทตฺวาน   **มารเธยฺยํ ปหาตเว**

ทตฺวา ติกฺขตฺตุมิจฺจาที   **สิยุํ อพฺยยนามกา.**

ศัพท์มีอาทิว่า ทาตุํ (เพื่อให้), ทาตุน (ให้แล้ว), ทตฺวาน (ให้แล้ว), มารเธยฺยํ ปหาตเว (เพื่อกำจัดบ่วงแห่งมาร), ทตฺวา (ให้แล้ว), ติกฺขตฺตุํ (สามครั้ง) มีชื่อว่าอัพยยศัพท์

คาถา ๒ บทที่จำแนกลิงค์ตามปัจจัยดังที่กล่าวมานี้ มีความสำคัญยิ่งในการศึกษาภาษาบาลี เนื่องจากเป็นเครื่องสังเกตลิงค์ในบทกิตที่เป็นเรื่องยากแก่การจดจำว่าศัพท์ไหนเป็นลิงค์อะไร เมื่อนักศึกษาเข้าใจวิธีจำแนกนี้แล้ว ก็จะสามารถสังเกตลิงค์ของบทกิตได้ตามปัจจัยนั้นๆ

คัมภีร์ปทสาธนะ (สูตร ๓๙๙) ก็แสดงวิธีจำแนกลิงค์ไว้ตามกฎที่กล่าวมานี้ เพียงแต่ท่านได้ประพันธ์เป็นคาถาใหม่ว่า

วิเสสฺสลิงฺคา ตพฺพาที   **ตตฺถาโท ปญฺจ ภาวชา**

นปุํสเก สิยุํ ภาเว   **กฺโต จาโน ตุ อกตฺตริ.**

ภาวสฺมึ ฆฺยณฺ ปุเม เอวํ   **อิยุวณฺณ-คหาทิโช**

อปฺปจฺจโยปิ จาสงฺขฺยา   **ตุมาทิ-กฺตฺวานฺตกา สิยุํ.**

บทกิตที่ลง ตพฺพ ปัจจัยเป็นต้นมีลิงค์ตามวิเสสยะ ในบรรดากิตปัจจัยเหล่านั้น กิจจปัจจัย ๕ ตัวในเบื้องแรกที่มีในภาวสาธนะ, กฺต ปัจจัยที่มีในภาวสาธนะ และ อน ปัจจัยที่มีในสาธนะที่ไม่ใช่กัตตุสาธนะ พึงมีในนปุงสกลิงค์ (กฺต ปัจจัยตามมตินี้เทียบได้กับ ต ปัจจัยตามมติกัจจายนไวยากรณ์, อน ปัจจัยเทียบได้กับ ยุ ปัจจัย)

ฆฺยณฺ ปัจจัยที่มีในภาวสาธนะพึงมีในปุงลิงค์, อ ปัจจัยที่ลงท้ายอิวัณณันตธาตุ, อุวัณณันตธาตุ และ คห ธาตุเป็นต้น พึงมีในปุงลิงค์เหมือนอย่างนี้, ณ ปัจจัย พึงมีในปุงลิงค์ได้บ้าง, ศัพท์ที่มี ตุํ ปัจจัยเป็นต้น กฺตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดพึงเป็นอสังขยาศัพท์[คือศัพท์ที่ไม่มีลิงค์, พจน์ และวิภัตติ] (ฆฺยณฺ ปัจจัยเทียบได้กับ ณฺย ปัจจัย, กฺตฺวา ปัจจัยเทียบได้กับ ตฺวา ปัจจัย)

จากตฺตริ = จ + อกตฺตริ

ตฺวาทิ-กฺขตฺตุมนฺตา = ตฺวาทิ-กฺขตฺตุํ + อนฺตา

จบ กิตนิเทศ

การกนิเทศ

ให้ลงวิภัตตินามเว้นปฐมาวิภัตติในอรรถที่ไม่ถูกวิภัตติกล่าว

๔๗. ยตฺรตฺเถ โน วิธิยนฺเต ตฺยาทิปฺปภุตโย จ เต
โสนฺตฺโต ตตฺร กมฺมาโท ทุติยาที ยถารหํ.

วาจกเหล่านั้นที่มีอาขยาตวิภัตติมี ติ เป็นต้นเป็นอาทิ มิได้ถูกกระทำในอรรถใด อรรถนั้นชื่อว่า อวุตฺต วิภัตติทั้งหลายมีทุติยาวิภัตติเป็นต้นพึงมีในอรรถกรรมเป็นต้นตามสมควร

ท่านกล่าวมาแล้วในคาถา ๓ ว่า ศัพท์ที่แสดงอรรถกรรมเป็นต้นได้มี ๔ ประเภทคือ อาขยาต, กิต, สมาส และตัทธิต ด้วยเหตุที่ศัพท์เหล่านั้นแสดงอรรถกรรมเป็นต้นแล้ว จึงไม่ต้องลงทุติยาวิภัตติจนถึงสัตตมีวิภัตติเพื่อแสดงอรรถเหล่านั้นซ้ำอีก แต่ลงปฐมาวิภัตติเท่านั้นเพื่อให้สำเร็จความเป็นบทที่ประกอบไว้ในประโยค

คาถานี้มีความหมายตรงกันข้ามกับคาถาก่อน คือในฐานะที่ศัพท์ทั้ง ๔ ประเภทมิได้แสดงอรรถกรรมเป็นต้น ก็ต้องลงวิภัตตินามเพื่อเป็นเครื่องแสดงอรรถดังกล่าวนั้น อรรถที่ไม่ถูกแสดงนี้ เรียกว่า อวุตฺต หรือ อนภิหิต (อรรถที่ไม่ถูกกล่าว) ฉะนั้น ไวยากรณ์จึงบัญญัติการลงวิภัตตินามเพื่อแสดงอรรถเหล่านั้นดังต่อไปนี้

วิภัตติ	**อรรถ**	**การก (นามศัพท์)**
ทุติยา	กรรม	กรรมการก
ตติยา	กัตตา หรือกรณะ	กัตตุการก หรือ กรณการก
จตุตถี	สัมปทาน	สัมปทานการก
ปัญจมี	อปาทาน	อปาทานการก
ฉัฏฐี	สามี	-
สัตตมี	โอกาส	โอกาสการก

ฐานะแห่งการลงทุติยาวิภัตติ

๔๘. กฺริยปฺเป ทุติยา กมฺเม ฆนโยเค ขณทฺธนิ
กมฺมปฺปวจนีเยน ตฺวนฺเตหิ จุภยาทิภิ.

ทุติยาวิภัตติย่อมลงในอรรถกรรมที่ถูกกิริยาเข้าถึง, ในกาลและหนทาง เมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่อง[มีอยู่] ในฐานะที่ประกอบกับกัมมัปปวจนียศัพท์, ศัพท์ที่มี เอน ปัจจัยอยู่ท้าย,

ศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ท้าย และในภายหลังจาก อุภย ศัพท์เป็นต้น

ท่านบัญญัติการลงทุติยาวิภัตติในฐานะ ๖ อย่าง คือ

๑. อรรถอวุตตกรรม แปลว่า ฯซึ่ง, สู่ฯ อรรถชนิดนี้เป็นสิ่งที่ถูกกิริยาเข้าถึง คือเนื่องด้วยกิริยานั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า กฺริยปฺเป (ในอรรถที่ถูกกิริยาเข้าถึง) ศัพท์ว่า กฺริยปฺป สำเร็จรูปมาจาก กฺริยา ศัพท์ + อปฺป ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กฺริยาย อปฺปียเต ปาปุณียเตติ กฺริยปฺโป. (อรรถที่ถูกกิริยาเข้าถึง เรียกว่า กริยัปปะ) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺมตฺเถ ทุติยา** ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม (กัจ. ๒๙๗)

ปัจจุบันมีบางท่านกล่าวว่า สัมปาปุณิยกรรมแตกต่างจากอวุตตกรรม คือ อวุตตกรรมแปลว่า "ซึ่ง" ส่วนสัมปาปุณิยกรรม แปลว่า "สู่" ความเข้าใจนี้คลาดเคลื่อนจากมติที่โบราณจารย์ได้กล่าวเป็นสมานฉันท์ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เพราะนักไวยากรณ์กล่าวว่า บทที่ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมทุกบทเป็นอวุตตกรรม ไม่ว่าบทนั้นจะแปลว่า "ซึ่ง" หรือแปลว่า "สู่" ก็เป็นกรรมที่ไม่ถูกอาขยาตวาจกเป็นต้นกล่าว จึงเป็นอวุตตกรรมเหมือนกัน คำแปลที่บัญญัติให้แตกต่างกันนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมกับภาษาที่ใช้สื่อความหมาย ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ได้แสดงตัวอย่างของบทกรรมว่า มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาคลอดบุตร)...เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ (เทวทัตเข้าไปสู่บ้าน)

อนึ่ง อวุตตกรรมนี้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๕) ได้จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. นิพพัตตนียกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เช่น มาตา ปุตฺตํ วิชายติ (มารดาคลอดบุตร)

๒. วิกรณียกรรม คือ กรรมที่ถูกทำให้เปลี่ยนจากเดิม เช่น กฏฺฐํ องฺคารํ กโรติ (กระทำฟืนให้เป็นถ่าน)

๓. ปาปุณียกรรม (สัมปาปุณิยกรรม) คือ กรรมที่ถูกบรรลุถึง เช่น เทวทตฺโต นิเวสนํ ปวิสติ (เทวทัตเข้าไปสู่บ้าน)

๒. อรรถอัจจันตสังโยคในกาลและหนทาง แปลว่า "สิ้น, ตลอด" อัจจันตสังโยค คือการประกอบอย่างต่อเนื่องของกาลเวลาและหนทาง กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กาลทฺธานมจฺจนฺตสํโยเค** "เมื่อการประกอบอย่างต่อเนื่องของกาลและหนทาง[มีอยู่] ให้ลงทุติยาวิภัตติ" (กัจ. ๒๙๘) เช่น สพฺพกาลํ รมณียํ นนฺทนํ (สวนนันทวันน่ารื่นรมย์ตลอดกาลทั้งปวง), โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (ภูเขายาวตลอดโยชน์)

๓. ฐานะที่ประกอบกับกัมมัปปวจนียศัพท์ กัมมัปปวจนียศัพท์ คือ อุปสรรคและนิบาตที่แสดงความหมายว่า ลักขณะ (เครื่องสังเกต), วิจฉา (ความปรารถนาเพื่อกล่าวครอบคลุม) เป็นต้น กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงทุติยาวิภัตติในฐานะนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต** "ครั้นเมื่อการประ

กอบด้วยกัมมัปปวจนียศัพท์มีอยู่ ให้ลงทุติยาวิภัตติ” (กัจ. ๒๙๙) เช่น รุกฺขํ อภิ วิชฺโชตเต จนฺโท (พระจันทร์ฉายแสงที่ต้นไม้)

๔. ฐานะที่ประกอบกับศัพท์ที่มี เอน ปัจจัยอยู่ท้าย ข้อความนี้ท่านกล่าวตามไวยากรณ์สันสกฤต คือรูปว่า เอน ในภาษาบาลีเป็นรูปที่แปลงมาจาก นา วิภัตติ เช่น ปุริเสน ส่วนในภาษาสันสกฤตมีการลง เอนปฺ ปัจจัย ท้าย อุตฺตร, อธร และ ทกฺขิณ ศัพท์เพื่อแสดงความใกล้ ดังคัมภีร์ปาณินีย์ (อัธยายะ ๕, ปาทะ ๓, สูตร ๓๕) กล่าวว่า **เอนพฺญฺตรสฺสมทูเร'ปญฺจมฺยา** (ให้ลง เอนปฺ ปัจจัยท้าย อุตฺตร, อธร และ ทกฺขิณ ศัพท์ที่มิใช่ปัญจมีวิภัตติในฐานะที่ไม่ไกลได้บ้าง) เช่น ทกฺขิเณน คามํ (ในทิศใต้ไม่ไกลจาก/แห่งหมู่บ้าน), อุตฺตเรน หิมวนฺตํ (ในทิศเหนือไม่ไกลจาก/แห่งภูเขาหิมพานต์) ทุติยาวิภัตติที่ลงในฐานะดังกล่าวนี้มีอรรถปัญจมีหรือฉัฏฐีวิภัตติ ในทีฆนิกาย ปาฏิกสูตร (ที. ปา. ๑๑/๑๑/๗) มีตัวอย่างว่า ปุรตฺถิเมน เวสาลึ อุเทนํ นาม เจติยํ...ทกฺขิเณน เวสาลึ โคตมกํ นาม เจติยํ...ปจฺฉิเมน เวสาลึ สตฺตมฺพํ นาม เจติยํ...อุตฺตเรน เวสาลึ พหุปุตฺตํ นาม เจติยํ (เจดีย์นามว่าอุเทนมีอยู่ในทิศตะวันออกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจดีย์นามว่าโคตมกะมีอยู่ในทิศใต้ไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจดีย์นามว่าสัตตัมพะมีอยู่ในทิศตะวันตกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี...เจดีย์นามว่าพหุปุตตะมีอยู่ในทิศเหนือไม่ไกลจากเมืองเวสาลี) พระอรรถกถาจารย์ได้ไขความนี้โดยมุ่งแสดงคำแปลว่า **ปุรตฺถิเมน เวสาลินฺ**ติ เวสาลิโต อวิทูเร ปุรตฺถิมาย ทิสาย (ปาฐะว่า ปุรตฺถิเมน เวสาลึ มีความว่า ในทิศตะวันออกไม่ไกลจากเมืองเวสาลี)

๕. ฐานะที่ประกอบกับศัพท์ที่มี โต ปัจจัยอยู่ท้าย เช่น อุปริโต คามํ วสติ (อยู่ในที่เบื้องบนแห่งหมู่บ้าน), อุปโต คามํ (ในที่ใกล้แห่งหมู่บ้าน), ปริโต คามํ (ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), สพฺพโต คามํ (ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), สมนฺตโต คามํ ในรอบข้างแห่งหมู่บ้าน), อคฺยาคารํ สมนฺตโต (ในรอบข้างแห่งโรงไฟ) ในที่นี้บทว่า อุปริโต สำเร็จรูปมาจาก อุปริ ศัพท์ + โต ปัจจัย บทว่า คามํ ที่ประกอบกับบทดังกล่าว จึงลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐี กฎข้อนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ** ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติได้ในบางที่ (กัจ. ๓๐๖)

๖.ฐานะที่ประกอบกับ อุภย ศัพท์เป็นต้น เช่น อนาคาเรหิ จูภยํ อสํสฏฺโฐ (ไม่ระคนกับทั้งสองฝ่าย คือ[คฤหัสถ์]และบรรพชิต), ตสฺเสว อนนฺตรํ (ในกาลไม่มีระหว่างแห่งคัมภีร์นั้นนั่นเอง) กฎข้อนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **ตติยา-สตฺตมีนญฺจ** ให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติด้วย (กัจ. ๓๐๗)

ขณทฺธนิ = ขณ + อทฺธนิ

ตฺวนฺเตหิ = โต + อนฺเตหิ

จุภยาทิภิ = จ + อุภยาทิภิ

ฐานะแห่งการลงตติยาวิภัตติ

๔๘. สตนฺต-สาธกตมา ตติยา เตสุ เหตฺวตฺเถ วิเสสเน สหตฺเถ จ

กตฺตุ-กรณการกา สตฺตมฺยา ลกฺขเณปิ จ โยเค ปุพฺพาทินาปิ จ

นามศัพท์ที่มีตนเป็นประธาน ชื่อว่า กัตตุการก นามศัพท์ที่ยังกิริยาให้สำเร็จ ชื่อว่า กรณการก ตติยาวิภัตติย่อมลงในกัตตุการกและกรณการกเหล่านั้น, ในอรรถเหตุ, อรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อรรถลักขณะ, อรรถวิเสสนะ, ในการประกอบกับ สห ศัพท์, การประกอบกับ สหาทิ ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ และแม้ในการประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น

การลงตติยาวิภัตติปรากฏใช้ในฐานะ ๑๐ อย่าง คือ

๑. กัตตุการก คือนามศัพท์ผู้กระทำกิริยาเอง มีตนเป็นประธาน ไม่ถูกผู้อื่นใช้ให้กระทำ กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกนี้ด้วยสูตรว่า **กตฺตริ จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกด้วย (กัจ ๒๘๘) เช่น ครุเฬน หโต นาโค (นาคถูกครุฑฆ่า) บทว่า ครุเฬน (อันครุฑ) ชื่อว่า กัตตุการกเพราะครุฑทำกิริยาการฆ่านาคตามความต้องการของตน ไม่ได้ผู้ใดถูกบังคับ

คำว่า สตนฺต ในคาถา สำเร็จรูปมาจาก ส ศัพท์ (ตน) + ตนฺต ศัพท์ (ประธาน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สยเมว ตนฺโต ยสฺสาติ สตนฺโต (การกที่มีตนเป็นประธาน เรียกว่า สตันตะ)

๒. กรณการก คือนามศัพท์ที่เป็นเครื่องมือในการกระทำกิริยาของประธาน ท่านกล่าวว่าสามารถยังกิริยาให้สำเร็จโดยพิเศษ คือถ้าไม่มีกรณการก ประธานก็ไม่สามารถกระทำกิริยาได้ เช่น กสฺสโก ทาตฺเตน วีหึ ลุนาติ (กสิกรเกี่ยวข้าวด้วยเคียว) บทว่า ทาตฺเตน (ด้วยเคียว) ชื่อว่า กรณการกเพราะเคียวเป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าวของชาวนา กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในกรณการกนี้ด้วยสูตรว่า **กรเณ ตติยา** ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ (กัจ. ๒๘๖)

๓. อรรถเหตุ เช่น เกน เหตุนา (เพราะเหตุอะไร), เกนตฺเถน (เพราะเหตุอะไร), เกน นิมิตฺเตน (เพราะเหตุอะไร) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **เหตฺวตฺเถ จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุด้วย (กัจ. ๒๘๙)

๔. อรรถสัตตมี เช่น เตน สมเยน (ในสมัยนั้น), กาเลน ธมฺมสฺสวนํ (การฟังธรรมในกาล [อันสมควร]), โส โว มมจฺจเยน สตฺถา (พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอในกาลเป็นที่ล่วงไปแห่งตถาคต) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **สตฺตมฺยตฺเถ จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติด้วย (กัจ. ๒๙๐)

๕. อรรถลักขณะ (เครื่องสังเกต) เช่น อูนปญฺจพนฺธเนน ปตฺเตน อญฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย (ภิกษุมีบาตรซึ่งมีที่ผูกหย่อนห้าแห่ง พึงขอบาตรใหม่), สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาฬีนั้นมีศีรษะแตกแล้ว มีโลหิตไหลอาบอยู่ ยังเพื่อนบ้านให้กล่าวโทษแล้ว)

กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า **กตฺตริ จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในกัตตุการกด้วย (กัจ. ๒๘๘)

๖.อรรถวิเสสนะ (กระทำพิเศษ) เช่น โคตฺเตน โคตโม นาโถ (พระนาถทรงพระนามว่า โคตมะ โดยพระโคตร), สาริปุตฺโตติ นาเมน วิสฺสุโต ปญฺญวา จ โส (พระเถระนั้นปรากฏโดยชื่อว่าสารีบุตร เป็นผู้ทรงปัญญา), ชาติยา ขตฺติโย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ), ชาติยา สตฺตวสฺสิโก (ผู้มีพรรษา ๗ โดยกำเนิด), สิปฺเปน นฬกาโร โส (เขาเป็นช่างสานโดยงานช่าง), เอกูนตึโส วยสา (มีอายุ ๒๙ โดยวัย), วิชฺชาย สาธุ (คนดีด้วยความรู้), ตปสา อุตฺตโม (ผู้เลิศด้วยตบะ) สุวณฺเณน อภิรูโป (ผู้มีรูปงามโดยสีทอง) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **วิเสสเน จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถวิเสสนะด้วย (กัจ. ๒๙๒)

๗. การประกอบกับ สห ศัพท์ เช่น วิตกฺเกน สห วตฺตติ (ย่อมเป็นไปกับด้วยวิตก), ปุตฺเตน สห ถูโล ปิตา (บิดาอ้วนกับด้วยบุตร), อนฺเตวาสิก-สทฺธิวิหาริเกหิ สห อาจริยุปชฺฌายานํ ลาโภ (ลาภของอาจารย์และอุปัชฌาย์กับด้วยอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริก)

๘. การประกอบกับ สหาทิ ศัพท์ คำว่า สหาทิ (ศัพท์ที่มี สห ศัพท์เป็นต้น) หมายถึงศัพท์ที่มีวิธีใช้เหมือน สห ศัพท์คือเป็นนิบาตที่ใช้ร่วมกับบทที่ลงตติยาวิภัตติ เช่น สทฺธึ, สมํ, นานา, วินา, อลํ, กึ เป็นต้น เช่น นิสีทิ ภควา สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน (พระผู้มีพระภาคประทับนั่งแล้วกับด้วยภิกษุสงฆ์), สหสฺเสน สมํ มิตา (นับเสมอด้วยพัน), สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว (ความแยกจากกัน ความพลัดพรากด้วยสิ่งที่รักที่ชอบใจทั้งหมด มีอยู่แก่เรา), สํโฆ วินาปิ คคฺเคน อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถแม้เว้นด้วยพระคัคคะ), อลํ เต อิธ วาเสน (ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ของท่านในที่นี้), กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ (แน่ะ ผู้มีปัญญาทราม ประโยชน์อะไรแก่ท่านด้วยชฎา)

๙. อรรถของ สห ศัพท์ เช่น เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์แล้วกับพระโกกาลิกะผู้เป็นปัจฉาสมณะ), ทุกฺโข พาเลหิ สํวาโส (การอยู่ร่วมกับคนพาลนำทุกข์มาให้) ในอุทาหรณ์เหล่านี้ท่านให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถของ สห ศัพท์ คือแปลว่า "กับ" แม้จะไม่มี สห ศัพท์ประกอบร่วมก็ตาม กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติในการประกอบกับ สห ศัพท์, การประกอบกับ สหาทิ ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ไว้ด้วยสูตรว่า **สหาทิโยเค จ** ให้ลงตติยาวิภัตติในการประกอบด้วย สห ศัพท์, สหาทิ ศัพท์ และอรรถของ สห ศัพท์ด้วย (กัจ. ๒๘๗)

๑๐. การประกอบกับ ปุพฺพ ศัพท์เป็นต้น เช่น มาเสน ปุพฺโพ (ก่อนโดยเดือน), ปิตรา สทิโส (คล้ายกับบิดา), ปิตรา สโม (คล้ายกับบิดา), กหาปเณน อูโน (หย่อนโดยกหาปณะ), วาจาย กลโห (การทะเลาะโดยวาจา), อาจาเรน นิปุโณ (ผู้ละเอียดอ่อนโดยความประพฤติ), ติเลน มิสฺสโก (ผสมกับงา), วาจาย สขิโล (ผู้ละเอียดโดยวาจา) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงตติยาวิภัตติด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า

กตฺตริ จ ที่กล่าวมาแล้ว

ฐานะแห่งการลงจตุตถีวิภัตติ

๔๙. ปูชานุคฺคหกาเมน	ยสฺส สํ ทียเต ธนํ
ลทฺธสามิตฺตกํ ตํ หิ	สมฺปทานนฺติ กิตฺติตํ
จตุตฺถี สมฺปทาเน จ	ยุตฺเต นโมติอาทินา.

ทรัพย์ของตนอันบุคคลย่อมให้โดยประสงค์ที่จะบูชาและอนุเคราะห์แก่การก (นามศัพท์) ใด การกที่มีความเป็นเจ้าของอันตนได้แล้วนั้นนั่นเอง เรียกว่า สัมปทาน จตุตถีวิภัตติย่อมลงในอรรถสัมปทาน และในการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น

ผู้น้อยย่อมให้ทรัพย์ของตนแก่ผู้ใหญ่โดยประสงค์จะบูชา ส่วนผู้ใหญ่ก็ให้ทรัพย์ของตนแก่ผู้น้อยโดยประสงค์จะอนุเคราะห์ บุคคลผู้รับทรัพย์ที่ผู้อื่นให้โดยประสงค์จะบูชาหรืออนุเคราะห์ก็ตาม มีความเป็นเจ้าของทรัพย์นั้น ท่านเรียกว่า สัมปทาน กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทานด้วยสูตรว่า **สมฺปทาเน จตุตฺถี** ให้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน (กัจ. ๒๙๓) เช่น

อุปาสโก สมณสฺส จีวรํ ททาติ (อุบาสกถวายจีวรแก่สมณะ)

ราชา ราชปุริสสฺส จานนฺตรํ เทติ (พระราชาพระราชทานฐานันดรแก่ราชบุรุษ)

นอกจากนั้น ในฐานะที่ประกอบด้วย นโม, โสตฺถิ, สฺวาคต ศัพท์เป็นต้น ท่านให้ลงจตุตถีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **นโมโยคาทีสฺวปิ จ** ให้ลงจตุตถีวิภัตติแม้ในการประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้นด้วย (กัจ. ๒๙๔) เช่น

นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ (ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้อาจหาญ ความนอบน้อมแด่พระองค์จงมี)

นโม กโรหิ นาคสฺส (จงกระทำความนอบน้อมแด่พระอรหันต์)

โสตฺถิ ปชานํ (ความสวัสดีแก่ปวงชนจงมี)

สฺวาคตํ เต (การมาดีแก่ท่าน[ย่อมมี])

สฺวาคตํ วต เม อาสิ (การมาดีแก่เราได้มีแล้วหนอ)

ฐานะแห่งการลงปัญจมีและสัตตมีวิภัตติ

๕๐. กฺริยาวธิรปาทานํ	ตสฺมึ จ ปญฺจมี สิยา
กตฺตุ-กมฺมานมาธาโร	นิสฺสยานํ กฺริยาย โย.
๕๑. โอกาโส สตฺตมี ตมฺหิ	กฺริยาลกฺขกฺริยาย วา
อิปกฺติตกมฺเม จ	กมฺเม คหาทินํปิ จ.
๕๒. กาเล นิมิตฺเต กรเณ	ปิณฺฑจราทิธาตุนํ
อธินา สตฺตมี สามฺเย	อุเปนาธิกินาปิ สา.

การกที่เป็นขอบเขตของกิริยา ชื่อว่า อปาทาน ก็ปัญจมีวิภัตติพึงมีในอรรถอปาทานนั้น การกใดเป็นที่รองรับกัตตาและกรรมซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยา การกนั้น ชื่อว่า โอกาส สัตตมีวิภัตติพึงลงในอรรถโอกาส, ลักขณกิริยาที่เป็นเครื่องหมายรู้กิริยา[อื่น], อรรถกรรมของ ต ปัจจัยที่ลงท้าย อิ ธาตุ, อรรถกรรมของ คห ธาตุเป็นต้น, กาลเวลา, อรรถนิมิต, อรรถกรณะของ จร ธาตุเป็นต้นที่มี ปิณฺฑ ศัพท์อยู่หน้า, การประกอบด้วย อธิ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เป็นใหญ่ และในการประกอบด้วย อุป ศัพท์ที่มีอรรถว่า เกิน

ในตัวอย่างว่า คามา อเปนฺติ มุนโย (ฤาษีหลีกออกจากหมู่บ้าน) บทว่า คามา (หมู่บ้าน) ที่เป็นแดนหลีกออกของฤาษี จัดว่าเป็นขอบเขตของกิริยาการหลีกออกนั้น ท่านจึงเรียกว่า อปาทาน กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทานนี้ด้วยสูตรว่า **อปาทาเน ปญฺจมี** ให้ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอปาทาน (กัจ. ๒๙๕)

การลงสัตตมีวิภัตติปรากฏใช้ในฐานะ ๙ อย่าง คือ

๑. อรรถโอกาส (สถานที่) เช่น เทวทตฺโต กเฏ นิสีทติ (เทวทัตนั่งบนเสื่อ) กิริยาการนั่งอาศัยกัตตาคือเทวทัต และเทวทัตก็ดำรงอยู่บนเสื่อ ฉะนั้น เสื่อจึงเป็นที่รองรับกัตตาคือเทวทัตซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยาการนั่ง ส่วนในตัวอย่างว่า ถาลิยํ โอทนํ ปจติ (หุงข้าวในหม้อ) กิริยาการหุงอาศัยกรรมคือข้าว และข้าวก็อยู่ในหม้อ ฉะนั้น หม้อจึงเป็นที่รองรับกรรมคือข้าวซึ่งเป็นที่อาศัยของกิริยาการหุง ด้วยเหตุดังกล่าว บทว่า กเฏ และ ถาลิยํ ท่านจึงเรียกว่า โอกาสการก กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **โอกาเส สตฺตมี** ให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอกาส (กัจ. ๓๐๒)

๒. ลักขณกิริยา คือกิริยาที่เป็นเครื่องหมายรู้กิริยาอื่น ทำให้รู้ว่ากิริยาอื่นได้เกิดขึ้นเมื่อใด เช่น อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ (เมื่อเหตุนั้นมีอยู่ ผลนี้ย่อมมี) บทว่า สติ เป็นเครื่องหมายรู้ว่าผลได้เกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุเกิดขึ้นก่อน ท่านจึงเรียกว่า ลกฺขณกิริยา (กิริยาเครื่องสังเกต) บทว่า อิมสฺมึ เรียกว่า ลกฺขณวนฺตกตฺตา (กัตตาที่มีลักขณกิริยา) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กาล-ภาเวสุ จ** ให้ลงสัตตมีวิภัตติในกาลและลักขณกิริยาด้วย (กัจ. ๓๑๓)

๓. อรรถกรรมของ ต ปัจจัยที่ลงท้าย อิ ธาตุ เช่น พฺยากรเณ อธีตี (ผู้มีการสาธยายไวยากรณ์), เวเท อธีตี (ผู้มีการสาธยายพระเวท) บทว่า พฺยากรเณ, เวเท เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรมเพราะสัมพันธ์เป็นกรรมของบทที่สำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + ต ปัจจัย คือบทว่า อธิตํ ที่สำเร็จรูปมาจาก อธิ บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย (ส่วนบทว่า อธีตี เป็นบทที่ลง อี ปัจจัยซ้อนเหมือนคำว่า ทณฺฑี บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิตํ อสฺส อตฺถีติ อธีตี)

๔. อรรถกรรมของ คห ธาตุเป็นต้น เช่น สุทินฺนสฺส ปาเทสุ คเหตฺวา (จับเท้าของพระสุทิน), ปุราณทุติยิกาย พาหายํ คเหตฺวา (จับแขนของภรรยาเก่า), ปุริสสฺส พาหาสุ คเหตฺวา (จับแขนของ

บุรุษ), โพธิสตฺตสฺส มุทฺธนิ จุมฺพิตฺวา (จูบกระหม่อมของพระโพธิสัตว์), ภิกฺขูสุ อภิวาเทนฺติ (อภิวาท ภิกษุ) บทว่า ปาเทสุ เป็นต้นเป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรมด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี** ให้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรรม, กรณะ และนิมิต (กัจ. ๓๑๐)

๕. กาลเวลา เช่น ปุพฺพณฺหสมเย คโต (ไปในเวลาเช้า), สายณฺหสมเย อาคโต (มาในเวลาเย็น), อกาเล วสฺสติ ตสฺส (ในแว่นแคว้นของอธรรมิกราชนั้น ฝนย่อมตกในกาลอันไม่ควร), กาเล ตสฺส น วสฺสติ (ในแว่นแคว้นของอธรรมิกราชนั้น ฝนย่อมไม่ตกในกาลอันควร), ผุสฺสมาสมฺหา ตีสุ มาเสสุ เวสาขมาโส (เดือนหกย่อมมีในสามเดือนจากเดือนสอง), อิโต สตสหสฺสมฺหิ กปฺเป อุปฺปชฺชิ จกฺขุมา (พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระจักษุได้อุบัติแล้วในกัปแสนกัปจากกัปนี้) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงวิภัตติในกาลเวลาด้วยสูตรว่า **กาล-ภาเวสุ จ** ที่กล่าวมาแล้ว

๖.อรรถนิมิตตสัตตมี เช่น อชินมฺหิ หญฺญเต ทีปิ (เสือดาวถูกฆ่าในเพราะหนัง), กุญฺชโร ทนฺเตสุ หญฺญเต (ช้างถูกฆ่าในเพราะงา), อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี (มีปรกติเป็นภัยในเพราะโทษมีประมาณน้อย), สมฺปชานมุสาวาเท ปาจิตฺติยํ (ต้องอาบัติปาจิตตีย์ในเพราะกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี** ที่กล่าวมาแล้ว

๗. อรรถกรณะของ จร ธาตุเป็นต้นที่มี ปิณฺฑ ศัพท์อยู่หน้า เช่น หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรติ (เที่ยวไปเพื่อก้อนข้าวด้วยมือ) บทว่า หตฺเถสุ เป็นบทที่ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกรณะ ในเมื่อสัมพันธ์เป็นกรณะของ จร ธาตุคือรูปว่า จรติ ที่มีบทว่า ปิณฺฑาย อยู่หน้า คำว่า เป็นต้น ในที่นี้ หมายถึง อิสุ ธาตุในตัวอย่างว่า สมฺปฏิจฺฉามิ มตฺถเก (จะยอมรับด้วยเศียร) และ ขิป ธาตุในตัวอย่างว่า ติโรกรณิยํ ปริกฺขิปตฺวา (กั้นด้วยม่าน) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **กมฺม-กรณ-นิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี** ที่กล่าวมาแล้ว

๘. การประกอบด้วย อธิ ศัพท์ที่เป็นไปในอรรถว่า เป็นใหญ่ เช่น อธิ พฺรหฺมทตฺเต ปญฺจาลา (ชาวปัญจาละเป็นข้าราชบริพารของพระเจ้าพรหมทัต), อธิ ปญฺจาเลสุ พฺรหฺมทตฺโต (พระเจ้าพรหมทัตเป็นเจ้าเหนือหัวของชาวปัญจาละ)

๙. การประกอบด้วย อุป ศัพท์ที่มีอรรถว่า เกิน เช่น อุป ขาริยํ โทโณ (ทะนานเกินกว่าสาแหรก) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงสัตตมีวิภัตติในการประกอบด้วย อธิ และ อุป ศัพท์ที่มีอรรถเหล่านี้ด้วยสูตรว่า **อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน** เมื่อการกล่าวอรรถว่า เกิน และเป็นใหญ่ มีอยู่ ให้ลงสัตตมีวิภัตติในศัพท์ที่ประกอบด้วย อุป และ อธิ (กัจ. ๓๑๔)

กฺริยาวธิรปาทานํ = กฺริยา + อวธิ + อปาทานํ

กตฺตุ-กมฺมานมาธาโร = กตฺตุ-กมฺมานํ + อาธาโร

กตฺตุ-กมฺมานมาธาโรกตฺตุ-กมฺมานมาธาโรฐานะแห่งการลงฉัฏฐีวิภัตติ

๕๔. วิเสสน-วิเสสฺยานํ อญฺญมญฺญมเปกฺขตา
สมฺพนฺโธ จ ตสฺมึ ฉฏฺฐี กิตฺโยเค กมฺมกตฺตริ.

การมองหาซึ่งกันและกันของวิเสสนะและวิเสสยะทั้งหลาย ชื่อว่า สัมพันธ์ ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถสัมพันธ์นั้น และในอรรถกรรมและอรรถกัตตา ในการประกอบด้วยกิตปัจจัย

การลงฉัฏฐีวิภัตติปรากฏใช้ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. อรรถสัมพันธ์ สัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างสิ่ง ๒ สิ่งโดยความเป็นบิดากับบุตรเป็นต้น เช่นคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (โอรสของพระราชา) พระราชาทรงเกี่ยวเนื่องกับโอรสโดยความเป็นบิดา โอรสก็เกี่ยวเนื่องกับพระราชาโดยความเป็นบุตร ในบรรดาบททั้งสองบทนี้ บทแรกที่ลงฉัฏฐีวิภัตติคือ รญฺโญ เรียกว่า วิเสสน (บทขยาย) โดยขยายโอรสว่าเป็นโอรสของพระราชาเท่านั้น บทหลังคือ ปุตฺโต เรียกว่า วิเสสฺย (บทที่ถูกขยาย) นอกจากนี้ บทว่า รญฺโญ ยังมีชื่อว่า สมฺพนฺธ (บทที่เกี่ยวเนื่องกับบทหลัง) ส่วนบทว่า ปุตฺโต เรียกว่า สมฺพนฺธี (บทที่มีความเกี่ยวเนื่องกับบทหน้า) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **สามิสฺมึ ฉฏฺฐี** ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในศัพท์ที่เป็นเจ้าของ (กัจ. ๓๐๑)

๒. อรรถกรรม เมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัย เช่น ยุ, ณฺวุ, ตุ และ ตฺวา เป็นต้น ท่านให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม โบราณาจารย์เรียกฉัฏฐีวิภัตติชนิดนี้ว่า “ฉัฏฐีกรรม” กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **ทุติยาปญฺจมีนญฺจ** ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาและปัญจมีวิภัตติ (กัจ. ๓๐๙) เช่น ภควโต ทสฺสนาย (เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาค), ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร (ผู้ว่ากล่าวบุคคลนั้นมีอยู่), อวิสํวาทโก โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกลวงโลก), กมฺมสฺส การโก (ผู้ทำกรรม), อลชฺชีนํ นิสฺสาย (อาศัยอลัชชี), จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท (ความผ่องใสอาศัยมหาภูตรูปสี่)

๓. อรรถกัตตา เมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัยคือ ต ปัจจัย ท่านให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **ฉฏฺฐี จ** ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาและสัตตมีวิภัตติด้วย (กัจ. ๓๐๘) เช่น สาธุ สมฺมโต พหุชนสฺส (อันมหาชนสมมติแล้วว่าเป็นคนดี), สุปฺปฏิวิทฺธา พุทฺธานํ ธมฺมธาตุ (ธรรมธาตุอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงรู้ตลอดแล้ว), ธมฺมสฺส คุตฺโต เมธาวี (บัณฑิตผู้อันธรรมคุ้มครองแล้ว), อมตํ เตสํ ปริภุตฺตํ (น้ำอมฤตอันภิกษุเหล่านั้นดื่มแล้ว)

คำว่า **กิตฺโยเค** สำเร็จรูปมาจาก กิตโยเค ลบ อ ใน กิต ศัพท์เพื่อรักษาฉันท์ด้วย **สรา โลปํ** โยควิภาคในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ว่า **สรา สเร โลปํ** ให้ลบสระหน้าในเพราะสระหลัง (กัจ. ๑๒)

อญฺญมญฺญมเปกฺขตา = อญฺญมญฺญํ + อเปกฺขตา

การลงฉัฏฐีวิภัตติตามปัจจัย

๕๕. น กตฺตริ ทฺวเย ปตฺเต ณ-ยุ-ตีนํ ตุ วา ภเว
ถือ-ณฺวูนํ ทฺวเย กิจฺเจ เนวํ กตฺตริ เอว วา
นิฏฺฐาทีนํ น โหเตฺยว ภาเว วา ตสฺส กตฺตริ.

ครั้นเมื่อบทกรรมและกัตตาบททั้งสองเข้าถึง[ร่วมกันในประโยคเดียวกัน มีอยู่] ฉัฏฐีวิภัตติย่อมไม่ลงในอรรถกัตตา ส่วนในการประกอบแห่ง ณ, ยุ และ ติ ปัจจัย ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัตตาได้บ้าง, ในการประกอบแห่ง อ และ ณฺวุ ปัจจัยที่เป็นไปในอิตถีลิงค์ ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในบทกรรมและบทกัตตาทั้งสอง, ในการประกอบด้วยกิจจปัจจัย ฉัฏฐีวิภัตติย่อมไม่ลง[ในบทกรรมและบทกัตตาทั้งสอง]เหมือนอย่างนั้น ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัตตาเท่านั้นบ้าง, ในการประกอบแห่งนิฏฐปัจจัยเป็นต้น ฉัฏฐีวิภัตติย่อมไม่ลงโดยแท้, ในการประกอบแห่ง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในอรรถกัตตาได้บ้าง

ท่านแสดงกฎการลงฉัฏฐีวิภัตติในฐานะที่มีบทกรรมและบทกัตตาอยู่ร่วมกันในประโยค และแสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติในเมื่อประกอบด้วยกิตปัจจัยคือ ณ, ยุ และ ติ เป็นต้นดังต่อไปนี้

๑. ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตา คือลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมเท่านั้น ในประโยคที่มีทั้งบทกรรมและบทกัตตาอยู่ร่วมกัน เช่น อโคปาเลน โคณานํ โทโห อจฺฉริโย (การที่ผู้มิใช่นายโคบาลรีดนมวัวได้ น่าอัศจรรย์) บทว่า อโคปาลเกน (อันผู้มิใช่นายโคบาล) เป็นกัตตาบท ส่วนบทว่า โคณานํ (ซึ่งวัว) เป็นบทกรรมที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ส่วนในอุทาหรณ์ว่า อรชเกน วตฺถานํ ราโค อจฺฉริโย (การที่ผู้มิใช่ช่างย้อมย้อมผ้าได้ น่าอัศจรรย์) บทว่า อรชเกน (อันผู้มิใช่ช่างย้อม) เป็นบทกัตตา ส่วนบทว่า วตฺถานํ (ซึ่งผ้า) เป็นบทกรรมที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ

๒. ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตาบ้าง คือลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติในอรรถกัตตาได้บ้างในเมื่อประกอบด้วยปัจจัย ๓ ตัว คือ ณ, ยุ และ ติ ปัจจัย แต่ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมแน่นอน เช่น โภโค สมฺปตฺติยา รญฺโญ (การที่พระราชาเสวยโภคสมบัติ), โภโค สมฺปตฺติยา รญฺญา (การที่พระราชาเสวยโภคสมบัติ), ภุญฺชนํ สมฺปตฺติยา รญฺโญ (การที่พระราชาเสวยโภคสมบัติ), ภุญฺชนํ สมฺปตฺติยา รญฺญา (การที่พระราชาเสวยโภคสมบัติ), วิจิตฺรา กตํ สุตฺตสฺส กจฺจายนสฺส (การที่พระกัจจายนะกระทำสูตรเป็นความวิจิตร), วิจิตฺรา กติ สุตฺตสฺส กจฺจายเนน (การที่พระกัจจายนะกระทำสูตร เป็นความวิจิตร)

๓. ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในบทกรรมและบทกัตตาทั้งปวง ในเมื่อมีการประกอบด้วย อ และ ณฺวุ ปัจจัยที่ปรากฏใช้ในอิตถีลิงค์ เช่น ภิทา เกสริโน หตฺถิกุมฺภสฺส (การที่ราชสีห์ทำลายกะพองช้าง), ปาจิกา ภตฺตสฺส สูปการสฺส (การที่พ่อครัวหุงข้าว)

๔. ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติในบทกรรมและบทกัตตา ในเมื่อมีการประกอบด้วยกิจจปัจจัย เช่น อชปาเลน อโช คามํ เนตพฺโพ (แพะอันคนเลี้ยงแพะพึงนำไปหมู่บ้าน), เทวทตฺเตน สาขา ฉินฺทนียา (กิ่ง

ไม้อันเทวทัตพึงตัด)

๕. ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตาเท่านั้นบ้าง ในเมื่อมีการประกอบด้วยกิจจปัจจัย เช่น ปจิตพฺโพ โอทโน เทวทตฺตสฺส (ข้าวอันเทวทัตพึงหุง), ปจิตพฺโพ โอทโน เทวทตฺเตน (ข้าวอันเทวทัตพึงหุง)

๖.ไม่ลงฉัฏฐีวิภัตติในเมื่อมีบทที่ลงนิฏฐปัจจัยเป็นต้น นิฏฐปัจจัยคือปัจจัยที่แสดงอดีตกาล ได้แก่ ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยที่ลงตามมติกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี** ให้ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล (กัจ. ๕๕๕) เช่น สุขกามี วิหารํ คโต (ผู้ใฝ่สุขไปสู่วิหารแล้ว), รถํ กตวนฺโต (กระทำรถแล้ว), รถํ กตาวี (กระทำรถแล้ว) ส่วน ต ปัจจัยที่ไม่ใช่นิฏฐปัจจัยก็คือ ต ปัจจัยที่ลงใน ๓ กาลนั่นเอง

คำว่า เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงปัจจัยเหล่านี้ คือ อนฺต, มาน, ณฺวุก และอัพยยปัจจัยมี ตฺวา ปัจจัยเป็นต้น เช่น กฏํ กโรนฺโต (กระทำเสื่ออยู่), กฏํ กุรุมาโน (กระทำเสื่ออยู่), ปสโว ฆาตุโก (ผู้ฆ่าสัตว์สี่เท้า), กฏํ กริตฺวา (กระทำเสื่อแล้ว), คามํ คนฺตุํ (เพื่อไปหมู่บ้าน)

๗. ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกัตตาบ้าง คือลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา ในเมื่อมีบทที่ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ เช่น เทวทตฺตสฺส กตํ (อันเทวทัตกระทำแล้ว), เทวทตฺเตน กตํ (อันเทวทัตกระทำแล้ว), โกกิลานํ มธุรํ กูชิตํ (เสียงไพเราะอันนกดุเหว่าร้องแล้ว), โกกิเลหิ มธุรํ กูชิตํ (เสียงไพเราะอันนกดุเหว่าร้องแล้ว), หํสานํ คตํ (อันหงส์ไปแล้ว), หํเสหิ คตํ (อันหงส์ไปแล้ว), หํสานํ ลพิตํ (อันหงส์ร่าเริงแล้ว), หํเสหิ ลพิตํ (อันหงส์ร่าเริงแล้ว)

การลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม

๕๖. ทิสิโน อนฺติโน กมฺเม กริโน ยตเนปิ จ
หรติสฺสานุกาเรปิ สติ-หึสตฺถธาตุนํ.

ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงได้บ้างในอรรถกรรมของ ทิส ธาตุที่ลง อนฺต ปัจจัย, ในอรรถกรรมของ กร ธาตุ ที่เป็นไปในอรรถว่า ปรุงแต่ง, ในกรรมของ หร ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า ทำเหมือน และในกรรมของ สร ธาตุและธาตุที่มีอรรถว่า เบียดเบียน

ท่านอนุญาตให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมบ้าง คือลงฉัฏฐีวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติเมื่อเกี่ยวเนื่องกับบทที่ประกอบด้วยธาตุเหล่านี้ คือ

๑. ทิส ธาตุที่ลง อนฺต ปัจจัย เช่น โจรสฺส ทิสํ, ทิสนฺโต (เกลียดโจรอยู่), โจรํ ทิสํ, ทิสนฺโต (เกลียดโจรอยู่) บทว่า ทิสํ, ทิสนฺโต สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ทิส ธาตุในที่นี้มีอรรถว่า อปฺปีติ (ไม่ชอบ, เกลียด) ท่านอนุญาตให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมเป็นรูปว่า โจรสฺส หรือลงทุติยาวิภัตติเป็นรูปว่า โจรํ

๒. กร ธาตุที่มีอรรถว่า ปรุงแต่ง เช่น อุทกสฺส ปติกุรุเต (ปรุงแต่งน้ำ), อุทกํ ปติกุรุเต (ปรุง

แต่งน้ำ), กณฺฑสฺส ปติกุรุเต (ปรุงแต่งลูกศร), กณฺฑํ ปติกุรุเต (ปรุงแต่งลูกศร), เกสานํ อุปกุรุเต (ปรุงแต่งผม), เกเส อุปกุรุเต (ปรุงแต่งผม)

๓. หร ธาตุที่มีอรรถว่า ทำเหมือน[คือคล้ายคลึง] เช่น จนฺทสฺส อนุหรเต (ทำเหมือนดวงจันทร์), จนฺทํ อนุหรเต (ทำเหมือนดวงจันทร์), ปิตุมุขสฺส อนุหรนฺตี กญฺญา (สาวน้อยทำเหมือนหน้าของบิดา), ปิตุมุขํ อนุหรนฺตี กญฺญา (สาวน้อยทำเหมือนหน้าของบิดา)

๔. สร ธาตุ เช่น มาตุ สรติ (ระลึกถึงมารดา), มาตรํ สรติ (ระลึกถึงมารดา), รชฺชสฺส สรติ (ระลึกถึงแว่นแคว้น), รชฺชํ สรติ (ระลึกถึงแว่นแคว้น), น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ กมฺมปจฺจยา (ใครๆ ไม่ระลึกถึงบุคคลเหล่านั้นเพราะกรรมเป็นเหตุ)

๕. ธาตุที่มีอรรถว่า เบียดเบียน เช่น โจรสฺส หนติ ปหรติ (เบียดเบียนประหารโจร), โจรํ หนติ ปหรติ (เบียดเบียนประหารโจร), องฺคมงฺคานํ รุชติ (เสียดแทงอวัยวะน้อยใหญ่), องฺคมงฺคานํ รุชติ (เสียดแทงอวัยวะน้อยใหญ่)

คำว่า **ทิสิโน** สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ + อิ ปัจจัย เป็นนามศัพท์ที่มีความหมายว่า “แห่ง ทิส ธาตุ” เพราะ อิ ปัจจัยเป็นกิตปัจจัยพิเศษที่เรียกว่า ธาตุนิททิฏฐะ (ปัจจัยแสดงธาตุ) เหมือน ติ ปัจจัยในคำว่า หรติสฺส ที่มีความหมายว่า “แห่ง หร ธาตุ”

หรติสฺสานุกาเรปิ = หรติสฺส + อนุกาเร + อปิ

การลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรมและกัตตา

๕๗. ทยติสฺสิจฺฉติสฺสาปิ ติตฺยตฺเถ กรเณปิ จ
อาธารเก ภเว นิจฺจํ กมฺมกตฺตริ ตสฺส ตุ.

ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงได้บ้างในอรรถกรรมของ ทย ธาตุ, อรรถกรรมของ อิสุ ธาตุ, อรรถกรณะของธาตุที่มีอรรถว่า เอิบอิ่ม, พอเพียง แต่ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงเสมอในอรรถกรรมและกัตตาของ ต ปัจจัยที่เป็นไปในอธิกรณสาธนะ

ท่านแสดงการลงฉัฏฐีในอรรถกรรมและกัตตาของธาตุต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑. อรรถกรรมของ ทย ธาตุ ท่านให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติ เช่น ธนสฺส ทยติ (ย่อมรักษาทรัพย์), ธนํ ทยติ (ย่อมรักษาทรัพย์)

๒. อรรถกรรมของ อิสุ ธาตุ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติ เช่น ปุตฺตสฺส อิจฺฉติ (ปรารถนาบุตร), ปุตฺตํ อิจฺฉติ (ปรารถนาบุตร)

๓. อรรถกรณะของธาตุที่มีอรรถว่า เอิบอิ่ม, พอเพียง ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือตติยาวิภัตติ เช่น ผลานํ ติตฺโต ตาปโส (ดาบสเอิบอิ่มด้วยผลไม้), ผเลหิ ติตฺโต ตาปโส (ดาบสเอิบอิ่มด้วยผลไม้), โภชนานํ สุหิโต (ผู้เอิบอิ่มด้วยโภชนะ), โภชเนหิ สุหิโต (ผู้เอิบอิ่มด้วยโภชนะ)

๔. อรรถกรรมและกัตตาของ ต ปัจจัยที่ลงในอธิกรณสาธนะ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติอย่างแน่นอน เช่น เทวทตฺตสฺส โอทนสฺส ภุตฺตํ ภาชนํ (ภาชนะอันเทวทัตบริโภคข้าว)

ทยติสฺสิจฺฉติสฺสาปิ = ทยติสฺส + อิจฺฉติสฺส + อปิ

ติตฺยตฺเถ = ติตฺติ + อตฺเถ

การลงฉัฏฐี/สัตตมี-การลงตติยา/ปัญจมีวิภัตติ

๕๘. สตฺตมีนาทเร สามิ อปิ นิทฺธารเณ ตถา,
ตติยา ปญฺจมี เจว ปุถุนานาปโยคโต.

ครั้นเมื่ออนาทร[อันท่านรู้อยู่] สัตตมีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตตินั้นย่อมลง, ครั้นเมื่อนิทธารณะ[อันท่านรู้อยู่] สัตตมีวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตตินั้นย่อมลงเหมือนอย่างนั้น, ตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติย่อมลงท้ายบทที่ประกอบด้วย ปุถุ และ นานา ศัพท์

ครึ่งคาถาแรกท่านแสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในฐานะ ๒ อย่างดังนี้

๑. อนาทร คือความไม่เอื้อเฟื้อ ไม่ใส่ใจ เช่น รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ (เมื่อทารกร้องอยู่ [บิดา]บวชแล้ว), รุทนฺตสฺมึ ทารเก ปพฺพชิ (ครั้นเมื่อทารกร้องไห้อยู่ [บิดา]บวชแล้ว), อกามกานํ มาตาปิตูนํ รุทนฺตานํ ปพฺพชิ. (เมื่อมารดาบิดาผู้ไม่ปรารถนาคร่ำครวญอยู่ [บุตร]บวชแล้ว), อกามเกสุ มาตาปิตูสุ รุทนฺเตสุ ปพฺพชิ. (ครั้นเมื่อมารดาบิดาผู้ไม่ปรารถนาคร่ำครวญอยู่ [บุตร]บวชแล้ว), อาโกฏยนฺโต โส เนติ สิวิราชสฺส เปกฺขโต (เมื่อพระเจ้าสิวีทอดพระเนตรอยู่ พราหมณ์ชูชกนั้นโบยตีพาไป), มจฺจุ คจฺฉติ อาทาย เปกฺขมาเน มหาชเน (ครั้นเมื่อมหาชนแลดูอยู่ มัจจุราชได้นำไป) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **อนาทเร จ** ให้ลงฉัฏฐีและสัตตมีวิภัตติในอรรถอนาทรด้วย (กัจ. ๓๐๕)

๒. นิทธารณะ คือการแยกส่วนย่อยออกจากกลุ่มที่เป็นส่วนรวม เช่น มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม (บรรดามนุษย์ทั้งหลายกษัตริย์เป็นผู้อาจหาญกว่า), มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สูรตโม (บรรดามนุษย์ทั้งหลาย กษัตริย์เป็นผู้อาจหาญกว่า) กัจจายนไวยากรณ์แสดงการลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนี้ด้วยสูตรว่า **นิทฺธารเณ จ** ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะด้วย (กัจ. ๓๐๔)

ครึ่งคาถาหลังท่านแสดงว่า เมื่อมีบทที่เกี่ยวเนื่องกับ ปุถุ และ นานา ศัพท์ ให้ลงตติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ เช่น ปุถเคว ชเนน (เฉพาะด้วยชนนั่นเทียว), ปุถเคว ชนสฺมา (เฉพาะจากชนนั่นเทียว), ชเนน นานา (ต่างด้วยชน), ชนสฺมา นานา (ต่างจากชน) กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์สูตรว่า **ปุถุ-นานาหิ** ให้ลงตติยาและปัญจมีวิภัตติท้าย ปุถุ และ นานา ศัพท์ (โมค. ๒/๓๑)

สตฺตมีนาทเร = สตฺตมี + อนาทเร

การลงทุติยา/ตติยา/ปัญจมี/ฉัฏฐีวิภัตติ

๕๙. ริเต ตุ ทุติยา สาปิ, วินาญฺญตฺเรหิ ตาปิ จ,
ฉฏฺฐี เหตุปฺปโยเค ตุ เหตฺวตฺเถ สุทฺธนามโต.

ส่วนในการประกอบด้วย ริเต ศัพท์ ทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตตินั้นย่อมลง, ในการประกอบด้วย วินา และ อญฺญตฺร ศัพท์ แม้ทุติยา, ตติยา และปัญจมีวิภัตติเหล่านั้นย่อมลง ส่วนในการประกอบด้วย เหตุ ศัพท์ ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงท้ายสุทธนามในอรรถเหตุ

ในครึ่งคาถาแรกท่านแสดงว่า เมื่อมีบทที่เกี่ยวเนื่องกับ วินา ศัพท์ ท่านให้ลงทุติยวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ เช่น

ริเต สทฺธมฺมํ (เว้นซึ่งพระสัทธรรม)

ริเต สทฺธมฺมา กุโต สุขํ ลภติ (เว้นจากพระสัทธรรมจะได้สุขแต่ไหน)

กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ริเต ทุติยา จ** ในการประกอบด้วย ริเต ศัพท์ให้ลงทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ (โมค. ๒/๒๙) ส่วนกัจจายนไวยากรณ์ยังอนุญาตให้ลงตติยาวิภัตติได้ ตามมตินี้จึงมีรูปว่า ริเต สทฺธมฺเมน (เว้นด้วยพระสัทธรรม)

ในฐานะที่มีบทที่เกี่ยวเนื่องกับ วินา และ อญฺญตฺร ศัพท์ ท่านให้ลงทุติยา, ตติยา และสัตตมีวิภัตติ เช่น

วินา วาตํ (เว้นซึ่งลม)

วินา วาเตน (เว้นด้วยลม)

วินา วาตสฺมา (เว้นจากลม)

อญฺญตฺร ธมฺมํ (เว้นซึ่งธรรม)

อญฺญตฺร ธมฺมา (เว้นจากธรรม)

อญฺญตฺร เอเกน ปิณฺฑปาตนีหารเกน (เว้นด้วยภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต)

อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา โลกสฺส สจฺจาภิสมโย นตฺถิ (เว้นจากการอุบัติของพระพุทธเจ้า การรู้แจ้งสัจธรรมของชาวโลกย่อมไม่มี)

ในครึ่งคาถาหลังท่านแสดงว่า เมื่อศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุคือ เหตุ, การณ เป็นต้น มีอยู่ในประโยค พึงลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถเหตุท้ายสุทธนามที่เกี่ยวเนื่องกับศัพท์ดังกล่าว เช่น

อนฺนสฺส เหตุ คาเม วสติ (อยู่ในบ้านเพราะเหตุคือข้าว)

อุทรสฺส เหตุ (เพราะเหตุคือท้อง)

อุทรสฺส การณา (เพราะเหตุคือท้อง)

ธมฺมสฺส เหตุ (เพราะเหตุคือธรรม)

คำว่า **อนฺนสฺส** เป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถเหตุ จึงแปลว่า คือ ในที่นี้เพื่อให้สมกับข้อความว่า

เพราะเหตุ (เหตุ) ถ้าแปลคำนี้ว่า “เพราะเหตุแห่งท้อง” ก็ต้องลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์ซึ่งไม่คล้อยตามไวยากรณ์ เนื่องจากเหตุเป็นสัมพันธ์ของท้องไม่ได้ กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **ฉฏฺฐี เหตฺวตฺเถหิ** ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ (โมค. ๒/๒๒)

วินาญฺญตฺเรหิ = วินา + อญฺญตฺเรหิ

การลงวิภัตติท้ายสรรพนามที่มีอรรถเหตุ-ความหมายของการก

๖๐. สพฺพนามา ตุ สพฺพาว กฺริยานิปฺผตฺติการณา,
โคณ-มุขฺยปฺปเภเทน กมฺมาทิการกา สิยุํ.

วิภัตติทั้งหมดย่อมลงท้ายสรรพนาม[ในอรรถเหตุ] อรรถกรรมเป็นต้นที่เป็นเหตุแห่งความสำเร็จของกิริยา ชื่อว่า การก โดยอย่างอ้อมและตรง

บาทคาถาแรกมีข้อความว่า เมื่อศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุมีอยู่ในประโยค วิภัตติทั้งหมดตั้งแต่ปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปย่อมลงในอรรถเหตุท้ายสรรพนามทุกตัว เช่น

โก เหตุ (เพราะเหตุอะไร)

กํ เหตุํ (เพราะเหตุอะไร)

เกน เหตุนา (เพราะเหตุอะไร)

กสฺส เหตุสฺส (เพราะเหตุอะไร)

กสฺมา เหตุสฺมา (เพราะเหตุอะไร)

กสฺส เหตุสฺส (เพราะเหตุอะไร)

กิสฺมึ เหตุสฺมึ (เพราะเหตุอะไร)

กึ การณํ (เพราะเหตุอะไร)

กึ นิมิตฺตํ (เพราะเหตุอะไร)

กึ ปโยชนํ (เพราะเหตุอะไร)

กฎข้อนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์ สูตรว่า **สพฺพาทิโต สพฺพา** ให้ลงวิภัตติทั้งหมดท้ายสรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้น (โมค. ๒/๒๓)

ในบาทคาถา ๒-๔ ท่านแสดงอธิบายคำว่า การก ว่า อรรถมีกรรมเป็นต้น ชื่อว่า การก หมายความว่า การก คือความหมายของนามศัพท์ ๖ อย่าง ได้แก่ กรรม, กัตตา, สัมปทาน, อปาทาน และโอกาส อรรถดังกล่าวเป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จได้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ความหมายก็คือ อรรถกัตตาเป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จโดยตรง เพราะเป็นผู้กระทำกิริยาเอง ส่วนอรรถอื่นๆ เป็นเหตุให้กิริยาสำเร็จโดยอ้อม เพราะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้กัตตาสามารถกระทำกิริยานั้นๆ ได้ เช่นในประโยคว่า ภิกฺขุ วิหารโต คาเม ปิณฺฑาย คามํ ปาเทน คจฺฉติ (ภิกษุไปหมู่บ้านด้วยเท้าเพื่อบิณฑบาตในหมู่บ้านจากวิหาร)

อรรถกัตตา คือ ภิกฺขุ ชื่อว่าการกโดยตรงเพราะเป็นผู้ทำกิริยาการไป อรรถกรรม คือ คามํ, อรรถกรณะ คือ ปาเทน, อรรถสัมปทาน คือ ปิณฺฑาย, อรรถอปาทาน คือ วิหารโต และอรรถโอกาส คือ คาเม เป็นเครื่องอุปถัมภ์ในการไปของภิกษุ จึงชื่อว่าการกโดยอ้อม อนึ่ง แม้นามศัพท์ที่แสดงอรรถกัตตาเป็นต้น ก็นับว่าเป็นการกเช่นเดียวกัน คำว่า การก จึงปรากฏใช้ในอรรถและศัพท์ทั้งสองอย่าง

ข้อความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ตรงตามคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๙๕ ว่า

การกสทฺโท มุขฺยโต กตฺตารํ อมุขฺยโต กมฺมาทิญฺจ วทติ.

การก ศัพท์กล่าวกัตตุการกโดยตรง และกล่าวกรรมการกเป็นต้นโดยอ้อม

คัมภีร์พาลาวตารได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การใช้ภาษามี ๒ อย่าง คือ การพูดโดยตรงและการพูดโดยอ้อม เช่นคำว่า คงฺคายํ นหานํ (อาบที่แม่น้ำคงคา), คงฺคายํ สสฺสํ (ข้าวกล้าที่แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายํ ในประโยคแรกเป็นคำพูดที่กล่าวโดยตรง เพราะบุคคลสามารถอาบน้ำในแม่น้ำคงคาได้ คำว่า คงฺคายํ ในที่นี้จึงหมายถึงแม่น้ำคงคา ส่วนคำว่า คงฺคายํ ในประโยคต่อมาเป็นคำพูดที่กล่าวโดยอ้อม เพราะข้าวกล้าจะเกิดในแม่น้ำคงคาไม่ได้ คำว่า คงฺคายํ ในที่นี้จึงหมายถึงสถานที่ใกล้แม่น้ำคงคา อย่างไรก็ตาม สนามหลวงได้บัญญัติให้แปลคำพูดที่กล่าวโดยอ้อมเช่นนี้ว่า "ใกล้" คือแปลว่า "ข้าวกล้าใกล้แม่น้ำคงคา" เพื่อให้มีความชัดเจนในภาษาไทย

จบการกนิเทศ

สมาสนิเทศ

ลักษณะของสมาสและตัทธิต

๖๑. วิเสสน-วิเสสฺยานํ อภินฺนตฺถตฺตมีริตํ
สมาโส นาม ตาทิมฺหิ ตทฺธิโตปิ วิธียเต.

ท่านกล่าวว่าความมีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกันของบทวิเสสนะและวิเสสยะ ชื่อว่า สมาส แม้ตัทธิตอันท่านย่อมกระทำในอรรถเช่นนี้

สมาส คือ บทนาม ๒ บทที่ถูกประกอบเข้าเป็นบทเดียวด้วยการลบวิภัตติ บทที่เชื่อมเป็นสมาสแล้วจะมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันไม่แตกต่างกันเหมือนในเวลาที่เป็น ๒ บทก่อนจะเข้าสมาส เช่น รญฺโญ ปุริโส ราชปุริโส (บุรุษของพระราชา เรียกว่า ราชบุรุษ) บทสมาส คือ ราชปุริโส ประกอบขึ้นมาจากศัพท์ว่า ราช + ปุริส บทว่า รญฺโญ ได้แก่ พระราชา บทว่า ปุริโส ได้แก่ บุรุษ แต่สำหรับบทสำเร็จคือ ราชปุริโส ได้แก่ ราชบุรุษ ที่เป็นเนื้อความอันเดียวกันของบททั้งสอง

ข้อความนี้แสดงลักษณะของสมาสที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๓๑) กล่าวว่า **ภินฺนตฺถานํ เอกตฺถีภาโว สมาสลกฺขณํ** (ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันของเนื้อความที่แยกกันอยู่เป็นลักษณะของสมาส) อนึ่ง แม้บทตัทธิตก็มีลักษณะนี้เช่นกัน เช่น วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ (บุตรของวสิฏฐะ ชื่อว่า วาสิฏฐะ)

บทตัทธิตคือ วาสิฏฺโฐ (วสิฏฺฐ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) ได้แก่บุรุษชื่อว่าวาสิฏฐะที่เป็นเนื้อความอันเดียวกันของบททั้งสอง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตาทิมฺหิ ตทฺธิโตปิ วิธียเต (แม้ตัทธิตอันท่านย่อมกระทำในอรรถเช่นนั้น)

อภินฺนตฺถตฺตมีริตํ = อภินฺนตฺถตฺตํ + อีริตํ

ตัปปุริสสมาส

๖๒. ทุติยาที สมสฺยนฺเต ยตฺร นามปเทหิ โส
ปเรหิ ตุ ตปฺปุริโส วิเสสฺยตฺร ปรํ พหุํ.

บทที่มีทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมถูกย่อกับบทนามเบื้องหลังในสมาสใด สมาสนั้น ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส ในสมาสนี้ บทวิเสสยะเป็นบทหลังโดยมาก

ท่านแสดงลักษณะของตัปปุริสสมาสว่า สมาสที่ย่อบทหน้าซึ่งลงทุติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติเข้ากับบทหลังที่ลงปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า **ตัปปุริสสมาส** เช่น

[บทที่ลงทุติยาวิภัตติ] สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต (ผู้ถึงสุข เรียกว่า สุขัปปัตตะ)

[บทที่ลงตติยาวิภัตติ] ชมฺพุยา ปญฺญาโต ทีโป ชมฺพุทีโป (ทวีปที่ปรากฏด้วยต้นหว้า ชื่อว่า ชัมพุทีปะ)

[บทที่ลงจตุตถีวิภัตติ] กถินสฺส ทุสฺสํ กถินทุสฺสํ (ผ้าเพื่อกถิน เรียกว่า กถินทุสสะ)

[บทที่ลงปัญจมีวิภัตติ] ราชโต อุปฺปนฺนํ ภยํ ราชภยํ (ภัยเกิดจากพระราชา เรียกว่า ราชภยะ)

[บทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ] เช่น อุปาทานานํ ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา (ขันธ์แห่งอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานักขันธะ)

[บทที่ลงสัตตมีวิภัตติ] เช่น มาตาปิตูสุ สํวฑฺโฒ มาตาปิตรสํวฑฺโฒ (ผู้เติบโตในมารดาและบิดา เรียกว่า มาตาปิตรสังวัฑฒะ)

ข้อความข้างต้นตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **อมาทโย ปรปเทภิ** บทที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมถูกย่อเข้ากับบทหลัง และสมาสนั้น ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส (กัจ. ๓๒๗)

บาทสุดท้ายมีความว่า ในตัปปุริสสมาสนี้บทวิเสสยะเป็นบทหลังโดยมาก หมายความว่า ในสมาสนี้ท่านนิยมประกอบบทวิเสสนะไว้หน้า และประกอบบทวิเสสยะไว้หลัง เช่น รญฺโญ ปุริโส ราชปุริโส (บุรุษของพระราชา เรียกว่า ราชบุรุษ) ท่านถือว่า บทว่า รญฺโญ เป็นวิเสสนะเพราะทำหน้าที่ขยายบุรุษว่าเป็นบุรุษของพระราชาเท่านั้น ส่วนบทหลังคือ ปุริโส เป็นวิเสสยะเพราะเป็นบทตั้งที่ถูกบทหน้าขยาย แต่กฎข้อนี้ยังไม่แน่นอนเนื่องจากบทวิเสสยะอยู่หน้าบทวิเสสนะได้ในบางที่ เช่น หํสานํ ราชา ราชหํโส (ราชาแห่งหงส์ เรียกว่า ราชหังสะ), ทนฺตานํ ราชา ราชทนฺโต (พระราชาของชาวทันตะ เรียกว่า ราชทันตะ), กายสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพกาโย (เบื้องหน้าแห่งกาย เรียกว่า ปุพพกายะ), ปุพฺเพ ทิฏฺโฐ

ทิฏฺฐปุพฺโพ (ผู้เห็นแล้วในกาลก่อน เรียกว่า ทิฏฐปุพพะ) บทวิเสสยะในตัวอย่างเหล่านี้ คือ ราช, ปุพฺพ, ทิฏฺฐ ได้ถูกปรับเปลี่ยนจากความเป็นบทหลังไปเป็นบทหน้าด้วยมหาสูตร คือ **เตสุ วุทฺธิ-โลปาคม-วิการ-วิปรีตาเทสา จ** การพฤทธิ์, ลบ, ลงอาคม, วิการ, วิปริต และอาเทศ ย่อมมีในเบื้องต้น, ท่ามกลาง และที่สุดเหล่านั้น (กัจ. ๔๐๔)

ข้อความนี้ตรงตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๑) ที่ว่า

ตทนุปโรเธนาติ วุตฺตตฺตา ยถาภิธานํ ตปฺปุริเส กฺวจิ อจฺจนฺตาทีสุ อมาทิวิภตฺยนฺตํ ปุพฺพปทํ ปรํ สมฺภวติ. ยถา อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ...หํสานํ ราชา ราชหํโส, หํสราชา วา

บทหน้าที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย[กลาย]เป็นบทหลังได้ในศัพท์ว่า อจฺจนฺต เป็นต้นในตัปปุริสสมาสตามสมควรแก่ชื่อ ทั้งนี้เพราะพระกัจจายนเถระกล่าวว่า ตทนุปโรเธน (ให้สำเร็จลิงค์และอาขยาตโดยไม่ตรงข้ามต่อพระชินพจน์นั้น) เช่น ล่วงที่สุด เรียกว่า อัจจันตะ..., ราชาแห่งหงส์ เรียกว่า ราชหังสะ หรือเรียกว่า หังสราชะ

กรรมธารยสมาส

๖๓. วิเสสนํ วิเสสฺเยน เอกตฺถํ ยทิ ตํ ทฺวยํ
ส กมฺมธารโย ตสฺมึ ปาโย ปุพฺพํ วิเสสนํ.

วิเสสนะย่อมถูกย่อกับวิเสสยะในสมาสใด ถ้าบททั้งสองนั้นมีความหมายเสมอหมือนกัน สมาสนั้น ชื่อว่า กรรมธารยสมาส ในสมาสนั้นวิเสสนะอยู่หน้าโดยมาก

ท่านแสดงลักษณะของกรรมธารยสมาสว่า สมาสที่มีความหมายเสมอเหมือนกัน คือหมายถึงสิ่งเดียวกัน มีบทหน้าเป็นวิเสสนะและบทหลังเป็นวิเสสยะ ชื่อว่า **กรรมธารยสมาส** เช่น นีลญฺจ ตํ อุปฺปลญฺจาติ นีลุปฺปลํ (สภาพเขียวด้วยมีอยู่ สภาพเขียวนั้นเป็นอุบลด้วยย่อมเป็น เหตุนั้น เรียกว่า อุบลเขียว) คำว่า นีลุปฺปล หมายถึงสิ่งเดียวกันคืออุบลเขียว มีวิเสสนะคือ นีล อยู่หน้าและมีวิเสสยะคือ อุปฺปล อยู่หลัง ท่านจึงเรียกว่ากรรมธารยสมาส ข้อความนี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า **ทฺวิปเท ตุลฺยธิกรเณ กมฺมธารโย** เมื่อบทสองบทมีเนื้อความเหมือนกัน บทสองบทย่อมถูกย่อเข้ากัน และสมาสนั้นชื่อว่า กรรมธารยสมาส (กัจ. ๓๒๔)

บาทคาถาที่สี่ มีความว่า ในกรรมธารยสมาสนั้นวิเสสนะมักอยู่หน้าวิเสสยะ หมายความว่า ในสมาสนี้ท่านนิยมประกอบวิเสสนะไว้หน้าวิเสสยะ เช่น มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ เรียกว่า มหาบุรุษ) อย่างไรก็ตาม กฎข้อนี้ไม่แน่นอนเพราะวิเสสนะบางบทอยู่หลังวิเสสยะบ้างในสมาสที่เรียกว่า **วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส** (กรรมธารยสมาสที่มีบทหลังเป็นวิเสสนะ) เช่น สาริปุตฺโต จ โส เถโร จาติ สาริปุตฺตตฺเถโร (พระสารีบุตรเถระ), พุทฺธโฆโส จ โส อาจริโย จาติ พุทฺธโฆสาจริโย (พุทธโฆสาจารย์), มโหสโธ จ โส ปณฺฑิโต จาติ มโหสถปณฺฑิโต (มโหสถบัณฑิต), ชิโน จ

โส วโร จาติ ชินวโร (พระชินเจ้าผู้ประเสริฐ), สตฺโต จ โส วิเสโส จาติ สตฺตวิเสโส (สัตว์พิเศษ), พุทฺโธ จ โส เสฏฺโจ จาติ พุทฺธเสฏฺโจ (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), ปุริโส จ โส อุตฺตโม จาติ ปุริสุตฺตโม (บุรุษผู้สูงสุด)

บางอาจารย์มีความเห็นว่าในรูปวิเคราะห์วิเสสนะจะอยู่หน้าตามธรรมเนียม แต่ในภายหลังเมื่อสำเร็จรูปเป็นบทสมาสแล้วจึงปรับเปลี่ยนบทเหล่านั้นต่อมา ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๑๓) กล่าวว่า

อิธ ปน อุตฺตเมหิ สีลาทิคุเณหิ ยุตฺโต ภควโต สาวกสํโฆ อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ อตฺเถน อุตฺตมคโณ นาม. โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิเสฏฺโจ มุนิวโรติ.

ส่วนในที่นี้พระสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นอันเลิศ ชื่อว่าหมู่อันอุดมเพราะความหมายว่า เป็นหมู่อันเลิศ หมู่อันอุดมนั้นนั่นเองเรียกว่า คณุตฺตม ในคัมภีร์นี้ เหมือนคำว่า มุนิเสฏฺโจ (มุนีผู้เลิศ), มุนิวโร (มุนีผู้ประเสริฐ)

ในบางที่กรรมธารยสมาสก็มีบททั้งสองบทเป็นวิเสสนะ เรียกว่า **วิเสสโนภยปทกรรมธารยสมาส** (กรรมธารยสมาสที่มีบททั้งสองเป็นวิเสสนะ) ในกรณีเช่นนี้วิเสสนะมิใช่เป็นบทหน้าเพียงบทเดียว เช่น คิลาโน ปุตฺวา วุฏฺจิโต คิลานวุฏฺจิโต, ภิกฺขุ (ภิกษุผู้ป่วยแล้วทุเลาขึ้น), สิตฺตญฺจ ตํ สมฺมฏฺจญฺจาติ สิตฺตสมฺมฏฺจํ, จานํ (สถานที่พรมน้ำแล้วกวาด), อนฺโธ จ โส พธิโร จาติ อนฺธพธิโร, ปุริโส (บุรุษผู้ทั้งบอดทั้งหนวก), ขญฺโช จ โส ขุชฺโช จาติ ขญฺชขุชฺโช, ปุริโส (บุรุษผู้ทั้งกระจอกทั้งค่อม)

ทิคุสมาส

๖๔. ตทฺธิตตฺเถ สมาหาเร อุตฺตรสฺมึ ปเท ปเร
สมสฺยนฺเต ทิคุ ยตฺร สงฺขฺยาสงฺเขฺยยฺยวาจิภิ.

ในสมาสใดสังขยาศัพท์ย่อมถูกย่อเข้ากับศัพท์ที่แสดงสังเขยยะ ในอรรถของตัทธิต, ในสมาหารทิคุ และในเพราะบทหลังที่เป็นประธาน สมาสนั้นชื่อว่าทิคุสมาส

ทิคุสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็นวิเสสนะและบทหลังเป็นวิเสสยะเหมือนกรรมธารยสมาส ต่างกันที่บทหน้าเป็นสังขยาศัพท์ (ศัพท์แสดงจำนวน) ส่วนบทหลังเป็นสังเขยยศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นจำนวนที่ถูกนับ) คัมภีร์ไวยากรณ์ทั่วไปแสดงทิคุสมาส ๒ ประเภท คือ

๑. สมาหารทิคุสมาส คือ ทิคุสมาสที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม เรียกว่า ติโลกะ) คำว่า สมาหาร หมายถึงการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่องอนุมาน เหมือนการคิดอนุมานรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น ๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง ฉะนั้น ในสมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น ส่วนความเป็นนปุงสกลิงค์นี้เนื่องจากสภาพของลิงค์เดิมได้อันตรธานหายไปเพราะการรวมเข้าด้วยกันเป็นกลุ่มใหม่ จึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เพราะลิงค์ชนิดนี้มี

ลักษณะสามัญทั่วไป อาจนำมาใช้กับศัพท์ที่ไม่มีลิงค์เฉพาะได้เหมือนในคำว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งด้วย สิบด้วย เหตุนั้น เรียกว่า เอกาทส)

๒. อสมาหารทิคุสมาส คือ ทิคุสมาสที่ไม่มีการรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกัน จึงมีลิงค์ตามบทนามท้าย มีพจน์ตามสภาพที่เป็นจริง คือถ้าศัพท์หลังเป็นปุงลิงค์บทสมาสก็เป็นปุงลิงค์ตามด้วย ฯลฯ ถ้าศัพท์หลังเป็นเอกพจน์บทสมาสก็เป็นเอกพจน์ด้วยถ้าศัพท์หลังเป็นพหูพจน์บทสมาสก็เป็นพหูพจน์ด้วย เช่น เอโก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล (บุคคลเดียว เรียกว่า เอกปุคคละ), จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสา (ทิศทั้งสี่ เรียกว่า จตุททิสา), ทสสหสฺสํ จกฺกวาฬานิ ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ (หมื่นจักรวาล เรียกว่า ทสสหัสสจักกวาฬะ)

ในคาถานี้ท่านแสดงทิคุสมาส ๓ ประเภท คือ

๑. ตทฺธิตตฺถทิคุ คือ ทิคุสมาสที่มีอรรถของตัทธิตปัจจัย ทิคุชนิดนี้เป็นอสมาหารทิคุที่มีอรรถของตัทธิตปัจจัยเนื่องอยู่ด้วย กล่าวคือในรูปวิเคราะห์มีศัพท์ว่า อปจฺจ, กีต, สงฺขริต เป็นต้น ประกอบร่วมอยู่ เมื่อสำเร็จรูปแล้วศัพท์เหล่านั้นได้ถูกลบไป ท่านไม่ให้ลงตัทธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุชนิดนี้ เพราะความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปยังคงมีอยู่เหมือนเดิม เหมือนตัปปุริสสมาสที่ลบศัพท์หลังแล้ว ความหมายของศัพท์หลังยังคงมีอยู่ เช่น รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพแห่งรูปพรหม เรียกว่า รูปะ = ภพแห่งรูปพรหม) อีกนัยหนึ่ง ท่านให้ลงตัทธิตปัจจัยต่อท้ายทิคุสมาสได้เหมือนพหุพพีหิสมาสที่ลง ก ปัจจัยมีรูปสำเร็จว่า พหุนทิโก ปเทโส (สถานที่มีแม่น้ำมาก) ทิคุชนิดนี้มีการพฤทธิ์สระที่ศัพท์หน้าด้วยอำนาจของปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์อักษร ทิคุชนิดนี้จึงมี ๒ ประเภทดังนี้

๑.๑. ทิคุที่ลงปัจจัย ทฺวินฺนํ มาตรานํ อปจฺจํ เทฺวมาตโร, ปุตฺโต (เหล่ากอของมารดาสองคน เรียกว่า เทฺวมาตระ ได้แก่ บุตร) คำว่า เทฺวมาตโร สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ ศัพท์ + มาตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย, ปญฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริโต ปญฺจกาปาโล, โอทโน (ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น เรียกว่า ปัญจกาปาโล ได้แก่ ข้าว) คำว่า ปญฺจกาปาโล สำเร็จรูปมาจาก ปญฺจ ศัพท์ + กปาล ศัพท์ + ณ ปัจจัย

๑.๒. ทิคุที่ไม่ลงปัจจัย เช่น ปญฺจสุ กปาเลสุ สงฺขริตํ ปญฺจกปาลํ, โอทนํ (ข้าวที่ถูกจัดแจงไว้ในกระเบื้องห้าแผ่น เรียกว่า ปัญจกปาละ ได้แก่ ข้าว), ปญฺจภิ โคภิ กีตํ ปญฺจคุ (สินค้าที่ถูกซื้อด้วยวัวห้าตัว เรียกว่า ปัญจคุ)

๒. สมาหารทิคุ เช่น ตโย โลกา ติโลกํ (โลกสาม เรียกว่า ติโลกะ), จตฺตาริ สจฺจานิ จตุสฺสจฺจํ (สัจจะสี่ เรียกว่า จตุสสัจจะ), ปญฺจ คาโว ปญฺจควํ (วัวห้าตัว เรียกว่า ปัญจควะ), สตฺต โคธาวริโย สตฺตโคธาวรํ (แม่น้ำโคธาวรีเจ็ดสาย เรียกว่า ปัญจโคธาวระ)

๓. อุตฺตรทิคุ คือ ทิคุสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน ทิคุชนิดนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับพหุพพีหิสมาสที่มีบทหลังเป็นประธาน แต่ท่านถือว่าเป็นทิคุสมาสเพราะบทหน้าเป็นสังขยาศัพท์ เช่น ปญฺจ คาโว

ธนํ ยสฺสาติ ปญฺจควธโน, ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว เรียกว่า ปัญจควธนะ ได้แก่ บุรุษ), ปญฺจควธนา อิตฺถี (สตรีผู้มีทรัพย์คือวัวห้าตัว), ปญฺจควธนํ กุลํ (สกุลที่มีทรัพย์คือวัวห้าตัว) คำว่า ปญฺจควธน แม้มีลักษณะคล้ายคลึงกับติปทพหุพพีหิสมาส แต่เรียกว่าทิคุสมาสได้เพราะบทหน้าคือ ปญฺจ เป็นสังขยาศัพท์

สมาหารทิคุสมาสมีปรากฏในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตทั่วไป ตัทธิตัตถทิคุสมาสมีปรากฏในคัมภีร์ปาณินีย์ (อัธยายะ ๔, ปาทะ ๑, สูตร ๒๑) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๓ สูตร ๒๑) ส่วนอุตตรปททิคุสมาสในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๓ สูตร ๔๖) กล่าวว่าเป็นสมาสท้องที่ผสมทิคุสมาสและพหุพพีหิสมาสโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจนฺนํ คุนฺนํ สมาหาโร ปญฺจควํ, ปญฺจควํ ธนมสฺสาติ ปญฺจควธโน

วิธีสำเร็จรูปในสุทธตัปปุริสสมาส

๖๕. อุเภ ตปฺปุริสา วุตฺตา การิยญฺเจ ตทาสยํ
ลกฺขตํ ลกฺขฺย-ลกฺเขสุ ลกฺขฺย-ลกฺขณทสฺสินา.

กรรมธารยสมาสกับทิคุสมาสทั้งสองอย่าง เรียกว่า ตัปปุริสสมาส ฉะนั้น หากวิธีที่มีตัปปุริสสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ใน[กรรมธารยและทิคุ]สมาสเหล่านั้น บุคคลผู้เข้าใจอุทาหรณ์และสูตรในอุทาหรณ์และสูตรทั้งหลาย พึงกำหนดอุทาหรณ์ที่มีตัปปุริสสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่

ตัปปุริสสมาส คือ สมาสที่มีบทหลังเป็นประธานโดยลงปฐมาวิภัตติและแปลบทหลังก่อน ส่วนบทหน้าประกอบด้วยทุติยาวิภัตติเป็นต้นจนถึงสัตตมีวิภัตติ ถ้าบทหน้าลงทุติยาวิภัตติก็เรียกว่า ทุติยาตัปปุริสสมาส...ถ้าบทหน้าลงสัตตมีวิภัตติก็เรียกว่า สัตตมีตัปปุริสสมาส ตัปปุริสสมาสชนิดนี้เป็นที่เข้าใจกันทั่วไป มีชื่อเรียกในไวยากรณ์ว่า อ**มาทิตัปปุริสสมาส** (ตัปปุริสสมาสที่ลง อํ วิภัตติเป็นต้น) หรือเรียกว่า **สุทธตัปปุริสสมาส** คือ ตัปปุริสสมาสล้วนๆ ที่ไม่มีชื่ออื่นนอกจากนี้

ตัปปุริสสมาสอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า **มิสสกตัปปุริสสมาส** (ตัปปุริสสมาสที่ระคนกับชื่ออื่น คือมีชื่ออื่นว่ากรรมธารยสมาสหรือทิคุสมาส) ได้แก่ กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสนั่นเอง สมาสทั้งสองนี้ท่านเรียกว่าตัปปุริสสมาสได้ก็เพราะมีบทหลังเป็นประธานเหมือนอมาทิตัปปุริสสมาสที่แปลบทหลังก่อน เช่นในคำว่า มหาปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), ติโลกํ (โลกสาม) ศัพท์หลังคือ ปุริส, โลก เป็นประธานที่แปลก่อน ส่วนศัพท์ว่า มหนฺต, ติ เป็นเพียงศัพท์ขยายที่แปลไว้หลัง เหมือนในคำว่า สุขปฺปตฺโต (ผู้บรรลุสุข) ศัพท์หลังคือ ปตฺต เป็นประธานที่แปลก่อนศัพท์หน้าคือ สุข ข้อความที่กล่าวมานี้ตรงตามกัจจายนไวยากรณ์ สูตรว่า อุ**เภ ตปฺปุริสา** กรรมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้งสองอย่าง เรียกว่า ตัปปุริสสมาส (กัจ. ๓๒๖)

เมื่อตั้งกรรมธารยสมาสและทิคุสมาสเป็นตัปปุริสสมาสแล้ว วิธีทำตัวรูปและสูตรที่ท่านกล่าวไว้สำหรับตัปปุริสสมาสก็เกี่ยวเนื่องกับสมาสเหล่านั้นด้วยเช่นกัน ท่านจึงกล่าวว่า หากวิธีที่มีตัปปุริสสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ในกรรมธารยสมาสและทิคุสมาส ก็พึงกำหนดอุทาหรณ์ที่มีตัปปุริสสมาสนั้นเกี่ยวเนื่องอยู่ในสมาสเหล่านั้น เช่น การแปลง น เป็น อ ในรูปว่า อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์) ได้ใช้สูตรในกัจจายนไวยากรณ์สำหรับสำเร็จรูปศัพท์ที่เป็นตัปปุริสสมาสว่า **อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส** ในเพราะ[บทหลังที่เป็น]ตัปปุริสสมาส แปลง น เป็น อ (กัจ. ๓๓๓) หรือการแปลง น เป็น อนฺ ในรูปว่า อนริโย (ผู้ไม่ประเสริฐ) ก็ใช้สูตรในตัปปุริสสมาสว่า **สเร อนฺ** ในเพราะสระ[อันเป็นบทหลังที่เป็นตัปปุริสสมาส] แปลง น เป็น อนฺ (กัจ. ๓๓๔) จะเห็นได้ว่าคำว่า อพฺราหฺมณ และ อนริย ที่เป็นกรรมธารยสมาสก็ทำตัวด้วยสูตรที่ท่านกล่าวไว้ในตัปปุริสสมาสได้

การิยญฺเจ = การิยํ + เจ ในที่นี้ การิย ศัพท์มีความหมายว่า วิธี

ตทาสยํ = ตํ + อาสยํ ในที่นี้ อาสย ศัพท์มีความหมายว่า ฐานะ คำว่า ตทาสยํ จึงแปลตามศัพท์ว่า มีตัปปุริสสมาสนั้นเป็นฐานะ ความหมายก็คือเกี่ยวเนื่องกับตัปปุริสสมาสโดยวิธีสำเร็จรูป

พหุพพีหิสมาส

๖๖. ยตฺราเนกปทาญฺญตฺเถ พหุพฺพีหิ ส วุจฺจเต
สรูปา ยทิ วา ยุทฺเธ วิทิสาย ทิสารวา.

ในสมาสใดบทจำนวนมากย่อมถูกย่อในอรรถของอัญญบท สมาสนั้นเรียกว่า พหุพพีหิสมาส [ถ้า]ศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกันถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือการต่อสู้ สมาสนั้นเรียกว่า [พยติหารลักขณ]พหุพพีหิสมาส [ถ้า]ศัพท์ที่แสดงความหมายคือทิศถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือทิศเฉียง สมาสนั้นเรียกว่า [ทิสันตราพัตถ]พหุพพีหิสมาส

พหุพพีหิสมาส คือ บทสมาสจำนวนมากตั้งแต่ ๒ บทหรือ ๓ บทขึ้นไปที่ถูกย่อในอรรถของอัญญบท คำว่า อรรถของอัญญบทในที่นี้ หมายถึง อรรถของบทอื่นๆ นอกเหนือจากบท ๒ บทหรือ ๓ บทที่จะเข้าสมาสกัน เช่นในรูปวิเคราะห์ว่า ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส (มือแห่งบุรุษใดขาดแล้ว เหตุนั้น บุรุษนั้น เรียกว่า ฉินนหัตถะ บุรุษผู้มีมือขาด) บทสมาสว่า ฉินฺนหตฺโถ สำเร็จรูปมาจาก ฉินฺน ศัพท์ + หตฺถ ศัพท์ + ย ศัพท์ บทว่า ฉินฺนา หตฺถา (มือขาด) เรียกว่า บทที่จะเข้าสมาสกัน (สมสฺยมานปท) บทว่า ยสฺส เรียกว่า บทอื่นจากบทที่จะเข้าสมาส (อญฺญปท) อรรถว่า แห่งบุรุษใด เรียกว่า อรรถของอัญญบท (อญฺญปทตฺถ) บทสมาสว่า ฉินฺนหตฺโถ ถูกย่อในอรรถของอัญญบทคือ ยสฺส ซึ่งเป็นเจ้าของมือที่ขาดนั้น จึงมีความหมายว่า บุรุษผู้มีมือขาด หรือบุรุษผู้เป็นเจ้าของมือขาด

คำว่า **อัญญบท** เป็นศัพท์ที่มีใช้ในพหุพพีหิสมาสเท่านั้น โดยทั่วไปได้แก่สรรพนาม ๔ ตัว คือ ย, ต, เอต และ อิม ที่ลงวิภัตติตั้งแต่ปฐมาถึงสัตตมีวิภัตติเป็นรูปว่า โย, ยํ, เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส,

ยสฺมึ เป็นต้น ส่วนอรรถของอัญญบทก็คือวิเสสยะที่ถูกโยกเข้ามาของอัญญบท เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด) , ยํ ปุริสํ (ซึ่งบุรุษใด) เยน ปุริเสน (ด้วยบุรุษใด) เป็นต้น

อัญญบทและอรรถของอัญญบทที่กล่าวมานี้เกี่ยวเนื่องกับทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส เป็นต้น ส่วนพหุพพีหิสมาส ๓ ประเภทสุดท้าย คือ สังโขยภยปทพหุพพีหิสมาส, ทิสันตราฬัตถพหุพพีหิสมาส และพยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส มีอัญญบทและอรรถของอัญญบทต่างจากที่กล่าวมาแล้ว ดังนี้

สมาส	อัญญบท	อรรถของอัญญบท
๑. สังโขยภยปทพหุพพีหิ	วาศัพท์	วิกปฺปตฺถ (อรรถไม่แน่นอน)
๒. ทิสันตราฬัตถพหุพพีหิ	ยทนฺตราฬ	ทิศเฉียง
๓. พยติหารลักขณพหุพพีหิ	ยุทฺธํ	การต่อสู้

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวครึ่งคาถาหลังเพื่อแสดงอรรถของอัญญบทในทิสันตราฬัตถพหุพพีหิสมาสและพยติหารลักขณพหุพพีหิสมาสเหล่านั้น

พยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส คือ พหุพพีหิสมาสที่มีลักษณะต่อสู้กันด้วยการจับท่อนไม้หรือดึงผม เป็นสมาสพิเศษที่บททั้งสองเป็นศัพท์เดียวกันที่ลงตติยาวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติ อัญญบทในรูปวิเคราะห์ของสมาสนี้ คือ ยุทฺธํ อรรถของอัญญบท คือ การต่อสู้ ข้อความนี้ตรงตามโมคคัลลานไวยากรณ์สูตรว่า **ตตฺถ คเหตฺวา เตน ปหริตฺวา ยุทฺเธ สรูปํ** ในการต่อสู้โดยจับที่ผมนั้นหรือทุบตีด้วยท่อนไม้นั้น บทที่มีเสียงเหมือนกันย่อมถูกเชื่อมเป็นสมาส (โมคฺ. ๓/๑๘) เช่น

ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ ปหริตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ ทณฺฑาทณฺฑิ (การต่อสู้นี้ย่อมเป็นไปโดยทุบตีด้วยท่อนไม้และด้วยท่อนไม้ เหตุนั้น การต่อสู้นี้ เรียกว่า ทัณฑาทัณฑิ)

เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ เกสาเกสิ (การต่อสู้นี้ย่อมเป็นไปโดยดึงที่ผมและที่ผม เหตุนั้น การต่อสู้นี้ เรียกว่า เกสาเกสิ)

ทิสันตราฬัตถพหุพพีหิสมาส คือ พหุพพีหิสมาสที่มีความหมายว่า ทิศเฉียง สมาสนี้มีบททั้งสองที่มีความหมายว่า ทิศ ได้แก่บทว่า ปุพฺพา (ทิศตะวันออก), ปจฺฉิมา (ทิศตะวันตก) อุตฺตรา (ทิศเหนือ), ทกฺขิณา (ทิศใต้) บทเหล่านั้นประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติในรูปวิเคราะห์ อัญญบทของสมาสนี้ คือ ยทนฺตราฬ = ยํ + อนฺตราฬ (ทิศใดถือเอาระหว่าง = ทิศเฉียง) เช่น

ปุพฺพสฺสา จ ทกฺขิณสฺสา จ ยทนฺตราฬนฺติ ปุพฺพทกฺขิณา, ทิสา (ทิศใดถือเอาระหว่างแห่งทิศตะวันออกและทิศใต้ เหตุนั้น ทิศนั้น เรียกว่า ปุพพทักขิณา คือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้)

วา ศัพท์ในคำว่า ยทิ วา มีอรรถว่า อตฺถนฺตรวิกปฺปน (กระทำพิเศษอรรถอื่น) หรือที่เรียกว่า สมุจฺจยตฺถ (อรรถรวบรวม) นั่นเอง ฉะนั้น จึงรวบรวมอรรถที่ท่านมิได้กล่าวโดยตรงว่า [ถ้า]บทสอง

บทได้ถูกย่อในอรรถของอัญญบท คือ วา ศัพท์ สมาสนั้น เรียกว่า **สังโขยภยปทพหุพพีหิสมาส** อัญญบทในรูปวิเคราห์ของสมาสนี้ คือ วา ศัพท์ อรรถของอัญญบท คือ วิกัปปัตถะ (อรรถไม่แน่นอน = หรือ, บ้าง) เช่น

เทฺว วา ตโย วา ทฺวตฺตโย (สองหรือสาม)

ทฺวีหิ วา ตีหํ วา ทฺวีหตีหํ (สองวันหรือสามวัน)

ฉ วา ปญฺจ วา ฉปฺปญฺจ (หกหรือห้า)

ยตฺราเนกปทาญฺญตฺเถ = ยตฺร + อเนกปทา + อญฺญตฺเถ

วิธีวางบทหน้า-หลังในพหุพพีหิสมาส

๖๗. ปุพฺพํ วิเสสนํ ตตฺร, สตฺตมี นิฏฺฐตํปิ จ,
ปรนฺตุ อาวุธตฺเถหิ, วิภาสาคฺยาหิตาทิสุ.

ในพหุพพีหิสมาสนั้นบทวิเสสนะพึงเป็นบทหน้า, แม้บทที่ลงสัตตมีวิภัตติและบทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย ก็พึงเป็นบทหน้า, ส่วนในเบื้องหลังจากศัพท์ที่มีอรรถว่า อาวุธ บทที่ลงสัตตมีวิภัตติพึงเป็นบทหลัง, ในอุทาหรณ์ว่า อคฺยาหิโต เป็นต้น บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐฐปัจจัย พึงเป็นบทหลังได้บ้าง

ท่านแสดงวิธีวางบทในพหุพพีหิสมาสดังนี้

๑. บทวิเสสนะอยู่หน้าบทวิเสสยะ เช่น อิตฺถํ นามํ ยสฺสาติ อิตฺถนฺนาโม (ผู้มีชื่อเช่นนี้), เอวํ วณฺโณ ยสฺสาติ เอวํวณฺโณ (ผู้มีผิวพรรณอย่างนี้), เอวํ อาหาโร ยสฺสาติ เอวมาหาโร (ผู้มีอาหารอย่างนี้), ยถา อนฺนํ ยสฺสาติ ยถานฺโน, ปุริโส (บุรุษผู้มีข้าวอย่างใด), ตถา อนฺนํ ยายาติ ตถานฺนา, เทวตา (เทวดาผู้มีข้าวอย่างนั้น), เอวํ รูปํ ยสฺสาติ เอวํรูโป (ผู้มีสภาพอย่างนี้)

๒. บทที่ลงสัตตมีวิภัตติอยู่หน้าในสมาส เช่น อุรสิ โลมานิ อสฺสาติ อุรสิโลโม (ผู้มีขนที่อก) กณฺเจ กาโฬ อสฺสาติ กณฺจกาโฬ (ผู้มีปานดำที่คอ), ทาเน อชฺฌาสโย อสฺสาติ ทานชฺฌาสโย (ผู้มีความปรารถนาในทาน), ทาเน อธิมุตฺติ อสฺสาติ ทานาธิมุตฺติโก (ผู้มีอัธยาศัยในทาน), สทฺธมฺเม คารโว อสฺสาติ สทฺธมฺมคารโว (ผู้มีความเคารพในพระสัทธรรม)

๓. บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐฐปัจจัย อยู่หน้าสมาส ในที่นี้ ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐฐปัจจัย (ปัจจัยที่แสดงอดีตกาล) คือ ต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **อตีเต ต-ตวนฺตุ-ตาวี** ให้ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล (กัจ ๕๕๕) การที่ท่านจำกัดว่า ต ปัจจัยในที่นี้ชื่อว่านิฏฐฐปัจจัย ก็เพราะมี ต ปัจจัยที่ลงในกาลทั้งสามคือ อดีต, ปัจจุบัน และอนาคต ต ปัจจัยจำพวกนี้ไม่เรียกว่า นิฏฐฐปัจจัย

ตัวอย่างของความข้อนี้คือ ปริปุณฺณํ วีสติวสฺสํ ยสฺสาติ ปริปุณฺณวีสติวสฺโส (ผู้มีอายุยี่สิบ

บริบูรณ์แล้ว) บทว่า ปริปุณฺณํ สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + ปูร ธาตุ + ต ปัจจัย, ชิโต อริ เยนาติ ชิตาริ (ผู้มีศัตรูอันตนชนะแล้ว), ปตฺโต โอทโน เยนาติ ปตฺโตทโน (ผู้มีข้าวอันตนได้แล้ว), ทินฺโน สุงฺโก ยสฺสาติ ทินฺนสุงฺโก (ผู้มีส่วยอันเขาทูลถวายแล้ว)

๔. บทที่ลงสัตตมีวิภัตติอยู่ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า อาวุธ เช่น ทณฺโฑ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ ทณฺฑปาณิ (ผู้มีท่อนไม้ในมือ), อาวุธํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ อาวุธปาณิ (ผู้มีอาวุธในมือ), สตฺถํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ สตฺถปาณิ (ผู้มีศาสตราในมือ), วชิรํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ วชิรปาณิ (ผู้มีวชิระในมือ), อสิ หตฺถมฺหิ ยสฺสาติ อสิหตฺโถ (ผู้มีดาบในมือ) บทที่ลงสัตตมีวิภัตติบางบทอาจอยู่ท้ายศัพท์ที่ไม่มีอรรถนี้ได้ เช่น ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ ยสฺสาติ ฉตฺตปาณิ (ผู้มีร่มในมือ), อปฺปํ รโช อกฺขิมฺหิ ยสฺสาติ อปฺปรชกฺโข (ผู้มี[กิเลส]ธุลีน้อยในดวงตา) ฉะนั้น บทว่า อาวุธตฺเถหิ (ท้ายศัพท์ที่มีอรรถว่า อาวุธ) จึงเรียกว่า นิทัสสนนัย (สำนวนที่แสดงตัวอย่างเพียงบางส่วน)

๕. บทที่ลง ต ปัจจัยที่เรียกว่า นิฏฐปัจจัย อยู่ท้ายสมาสได้บ้าง หมายความว่า บทดังกล่าวนี้อาจอยู่ท้ายสมาสหรืออยู่หน้าสมาสก็ได้ทั้งสองแบบ เช่น อคฺคิ อาหิโต เยนาติ อคฺยาหิโต, อาหิโต อคฺคิ เยนาติ อาหิตคฺคิ (ผู้มีไฟอันตนจุดแล้ว), ฉนฺโท ชาโต ยสฺสาติ ฉนฺทชาโต, ชาโต ฉนฺโท ยสฺสาติ ชาตจฺฉนฺโท (ผู้มีฉันทะเกิดแล้ว), อุสฺสุกฺกํ ชาตํ ยสฺสาติ อุสฺสุกฺกชาโต, ชาตํ อุสฺสุกฺกํ ยสฺสาติ ชาตอุสฺสุกฺโก (ผู้มีความเพียรเกิดแล้ว), ปีติโสมนสฺสํ สญฺชาตํ ยสฺสาติ ปีติโสมนสฺสสญฺชาโต, สญฺชาตํ ปีติโสมนสฺสํ ยสฺสาติ สญฺชาตปีติโสมนสฺโส (ผู้มีปีติโสมนัสเกิดแล้ว), หตฺถา ฉินฺนา ยสฺสาติ หตฺถจฺฉินฺโน, ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ (ผู้มีมือขาดแล้ว)

วิภาสาคฺยาหิตาทิสุ = วิภาสา + อคฺยาหิต + อาทิสุ

ทวันทสมาส

๖๘. สมาหาเรตรีตร- / โยเค นามสมุจฺจโย
ทฺวนฺโท, ปุพฺพํ ภเว ตตฺร / อจฺจิตปฺปสรํ พหุํ.

หมู่แห่งบทนาม[ย่อมถูกย่อ]ในสมาสใดที่เป็นสมาหารและอิตรีตรโยค สมาสนั้นชื่อว่า ทวันทสมาส ในทวันทสมาสนั้นบทที่[แสดงบุคคลผู้]ควรบูชา และบทที่มีสระน้อย พึงมีในเบื้องหน้าโดยมาก

ทวันทสมาส คือ บทนามหลายบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน และบททั้งสองเป็นประธาน คือมีน้ำหนักของคำเท่ากัน บทหน้ามิใช่เป็นประธานคือแปลก่อนเหมือนอัพยยีภาวสมาส, บทหน้ามิใช่ขยายบทหลังเหมือนกรรมธารยสมาสเป็นต้น หรือเป็นสมาสที่ต้องโยกข้อความอื่นเข้ามาเหมือนพหุพพีหิสมาส สมาสนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. สมาหารทวันทสมาส คือ ทวันทสมาสที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ เช่น จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ (ตาและหู) คำว่า สมาหาร หมายถึง การรวบรวมสิ่งหลายสิ่งให้เป็นหนึ่งเดียวโดยอนุมานด้วยใจ คำว่า จกฺขุโสตํ แม้จะหมายถึงตาและหู ๒ อย่าง แต่เป็นคำที่ผู้กล่าวคิดอนุมานว่าเป็นกลุ่มอวัยวะที่อยู่ในร่างกายเหมือนกัน สมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์ และด้วยเหตุที่นปุงลิงค์เป็นลิงค์ที่มีลักษณะทั่วไป อาจ

กจฺจายนสาร

๑. มุนินฺทกฺโก ตมํ โมหํ หนฺตฺวา โพเธสิ ปงฺกชํ
ชนํ สทฺธมฺมรํสีหิ โส สมฺปาเลตุ มํ ชิโน.

๒. มาคธิกาย พาลานํ พุทฺธิยา พุทฺธสาสเน
วกฺขํ กจฺจายนสารํ นิสฺสาย ชงฺฆทาสกํ.

๓. กตฺตาโท ยตฺถ อาขฺยาตํ กิตฺ-สมาสสฺสุ ตทฺธิตํ
ส วุตฺโต ตตฺถ ปจฺมา อตฺถมตฺตวิวจฺฉยา.

๔. กตฺตุกมฺมนิ อาขฺยาตํ ตทฺธิตํวธิวชฺชิเต
สามิวชฺเช กิตฺ สมาโส- ขิเล ชาติวิเสสเก.

๕. กิตาที วาจกา นาม โคณา เต จ วิเสสนา
วุตฺตสฺสาทิ ปรํ สงฺขฺยํ, เสสา ลิงฺคาทิคาหิโน.

๖. นามานญฺเจ จเย วากฺยํ โคณสงฺขฺยา จยงฺคสา.

๗. ปกตี วีกตี จาปิ ยตฺร วุตฺตํ ทฺวยมฺปิ จ
วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติสฺสา ปธานโต.

๘. เภโท วิเสสนํ เภทฺยํ วิเสสฺยํ ตํ ทฺวยํ ยทิ
ตุลฺยตฺถํ เภทกํ ภิยฺโย เภทฺยลิงฺคาทิคาหกํ.

๙. สาธมฺมสาธนํ สิทฺธ- มสิทฺธสฺโสปมานกํ
อุปเมยฺยมสิทฺธํ ตํ ทฺวยเมกวิภตฺติกํ.

๑๐. ปยุตฺเต คมฺยมาเน วา วุตฺเต ตุมฺหมฺหิ มชฺฌิโม
ตถุตฺตโม ภเวมฺหมฺหิ เสสมฺหิ ปจฺโม ภเว.

๑๑. เอกกาลาภิธานมฺหิ วุตฺเตสุ นามอาทิสุ
ปโรว ปุริโส โหติ ธาตุโต ปจฺมาทิสุ.

๑๒. จฺยตฺถนิทฺทิฏฺเจ ตุมฺหมฺเห น สกา ปุริสา สิยุํ,
อุปาโยปาทิย เหยฺโย อุเปยฺยํ เตน สาธิยํ.

๑๓. คติ-พุทฺธฺยาสน-สทฺทา- กมฺมกานญฺจ การิเต
ภชฺชาทีนญฺจ โย กตฺตา กมฺมสญฺโญ ส ธาตุนํ
หรกฺ-กราภิวาทีนํ ทิสชฺโฌหรติสฺส วา.

๑๔. นี-ขาทาวฺหาท-สทฺทาย- กนฺทานํ สมฺภเว น สา
วหานิยนฺตุเหตุมฺหิ ภกฺขิสฺสาหึสเนปิ จ.

๑๕. ปธานํ นี-วหาทีนํ, อปฺปธานํ ทุหาทินํ,
การิตานํ สกํ กมฺมํ วาจฺจํ กตฺตา ปโยชโก.

๑๖. อภาวา อภิเธยฺยสฺส อญฺญทปฺยาห กมฺมโช
กาลทฺธภาวเทเส ตุ นาภิธาตฺยญฺญสมฺภเว.

๑๗. กาลทฺธภาวเทสานํ กมฺมตากมฺมเกหิ เว
อนฺตภูตกฺริยาญฺเญหิ โยเค สมฺโภติ ธาตุหิ.

๑๘. กิตาขฺยาตวิเสสฺเยหิ ยํ วุตฺตํ ตํ ปกาสติ
วิเสสนานุตฺตมปิ วุตฺตํวาทพฺพเภทโต.

๑๙. วุตฺตํปิ วุตฺตตํ ยาติ ปทนฺตเรหฺยนุตฺตตํ
กฺวจานุตฺตํ ปนานุตฺตํ วุตฺตญฺจาปิ ปทนฺตเร.

สามญฺญนิทฺเทโส

๒๐. ปรสฺส กตฺตริเยว อตฺตโน ปน ตีสฺปิ
วิกรณา ตุ สพฺเพปิ กตฺวตฺเถ สพฺพธาตุเก.

๒๑. อสพฺพธาตุเกปฺเยสุ กิญฺจิ อิจฺฉนฺติ ปจฺจยํ
ปจฺจุปนฺนาทิกาเลสุ วตฺตมานาทโย กมา.

๒๒. อารทฺธานิฏฺฐิโต ภาโว ปจฺจุปฺปนฺโน สุนิฏฺฐิโต
อตีตานาคตุปฺปาท- มปฺปตฺตาภิมุขา กฺริยา.

๒๓. กตสฺสาสรเณ กตฺตุ, อจฺจนฺตจฺฉาทเนปิ จ
ทิฏฺฐาทีนมภาเว จ ตีสุ เณยฺยา ปโรกฺขตา.

๒๔. อตีตรตฺติยา ยาโม ปจฺฉิโมฑฺฒมมุสฺส วา
ภาวินิยาทิปฺปหาโร ตทฑฺฒํ วาชฺช เตหฺยโห.

๒๕. วิรุทฺธเหตุโยคา วา เหตุเวกลฺลโตปิ วา
กฺริยานมภาโวว กฺริยาติปนฺนมีริตํ.

๒๖. ตญฺจ ทฺวิธา ภูตํ ภาวิ ภูตํ สมฺปุณฺณการณา
ภาวิ ภาวาติปนฺนนฺตุ กุโตจิ ลิงฺคทสฺสนา.

๒๗. กาลเภทมนิสฺสาย ปญฺจมี สตฺตมี สิยุํ
ปตฺถนา-วิธิ-สมฺปุจฺฉา- วิสยา ปริกิตฺติตา.

๒๘. ปตฺถนาสีสนํ เตสุ นิโยโค วิธิ โส ทฺวิธา
สาทรานาทรา ปุจฺฉา กิเมวํ สมฺปธารณํ.

๒๙. กฺริยากาลวิวจฺฉายํ วตฺตมานาทโยขิลา
ยถาสกาลมุปฺปนฺนา สทฺทนฺตรสมาคมา.

๓๐. ปจฺฉา กาลนฺตรํ พฺรูเต ปทสงฺขารกาลโต
ปุรา ทิพฺพตฺยสทฺธมฺโม อิตฺยาทิกมิทํ มตํ.

๓๑. ปทนฺตเรน โย ญาโต น โสตฺโถ พาธโก ภเว
ปทสงฺขารภาวิสฺส อตฺถสฺส พาหิรงฺคโต.

๓๒. ยถาวิวจฺฉเมวายํ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺฐิติ
สิทฺธลกฺขยานุสาเรน วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต.

อาขฺยาตนิทฺเทโส

๓๓. ภาเว กมฺมนิ กิจฺจาหุ ขตฺถาปิ ปจฺจยา ตถา
อญฺญตฺถาปิ กฺวจิ กิจฺจา ยุ ตุ สพฺพมฺหิ สาธเน.

๓๔. สทฺทตฺถ-โรจตาทีหิ สีลาทีสฺวปิ กตฺตริ
ณี ตุ อาวี จ สพฺเพหิ สีลาทีสฺวปิ กตฺตริ.

๓๕. ภาเว กมฺมนิ ภูเต โต จาสา วสารุหา ชรา
สิ-ชนี-สิลิสารมฺภา กตฺตริ จ อกมฺมกา.

๓๖. คมนตฺถา ตถาธาเร อาหารตฺถา จ ธาตุโต
ภาวมตฺเต ตุ ธาตุมฺหา อวิวจฺฉิตกมฺมกา.

๓๗. ตวนฺตุ ณฺวุ ตุ อาวี ตุ สพฺพสฺมา อปิ กตฺตริ
ปายโส ณาทโย ภาเว เกจิ เตฺสฺวปิ การเก.

๓๘. กิตภาโว ทพฺพมิว เตน กมฺมาทโย อปิ
ปาโย สตฺยปิ กมฺมสฺมึ ภาวตฺถวิหิตา กิตา.

๓๙. กฺริยานเมกกตฺตูนํ ภาเว ตฺวาทิ ปุรากฺริยา
ตุํ ตุ ภาเว ตทตฺถา เจ อิจฺฉตฺถาทิกฺริยาปิ จ.

๔๐. ปจฺจยตฺโถปิ ภาโวยํ วินา เตนาปสิทฺธิโต
ธาตุรตฺโถปิ เสเสวํ จยตฺโถ เตน สพฺพโก.

๔๑. สงฺเกตกาลเมวายํ วิภาโค สมฺปวตฺตเต
อตฺโถยํ ปกติเยโส ปจฺจยตฺโถ อิตีทิโส.

๔๒. สิทฺธสทฺทานุวาโทย- มโต เอว น สิชฺฌเต
อิตเรตรโต สิทฺธิ ลกฺขยลกฺขณิกา กฺวจิ.

๔๓. อนาทิรยมาโลโก   สทฺทาโขฺย ยสฺส นปฺผุโฏ
พฺยญฺชเต ตสฺส สตฺเถน   ทีโปว คติยาวุโต.
๔๔. มานนฺตา วตฺตมาเน จ   ลกฺขเณ เหตุเก สิยุํ,
กิตา ธาตฺวตฺถสมฺพนฺเธ   โหนฺติ กาลนฺตเรสฺวปิ.
๔๕. กิตกาภิเธยฺยลิงฺคา   อิยุวณฺณ-วราทิโช
อปจฺจโย โณ ทุติโย   อิปจฺจโย ปุเม สิยุํ.
๔๖. ยุ จากตฺตริ ภาวสฺมึ   กิจฺจา โต จ นปุํสเก
ตฺวาทิ-กฺขตฺตุมนฺตา ตุ   อพฺยยนามกา สิยุํ.

กิตนิทฺเทโส

๔๗. ยตฺรตฺเถ โน วิธิยนฺเต   ตฺยาทิปฺปภุตโย จ เต
โสนฺตฺโต ตตฺร กมฺมาโท   ทุติยาที ยถารหํ.
๔๘. กฺริยปฺเป ทุติยา กมฺเม   ฆนโยเค ขณทฺธนิ
กมฺมปฺปวจนีเยน   ตฺวนฺเตหิ จุภยาทิภิ.
๔๘. สตนฺต-สาธกตมา   กตฺตุ-กรณการกา
ตติยา เตสุ เหตฺวตฺเถ   สตฺตมฺยา ลกฺขเณปิ จ
วิเสสเน สหตฺเถ จ   โยเค ปุพฺพาทินาปิ จ
๔๙. ปูชานุคฺคหกาเมน   ยสฺส สํ ทียเต ธนํ
ลทฺธสามิตฺตกํ ตํ หิ   สมฺปทานนฺติ กิตฺติตํ
จตุตฺถี สมฺปทาเน จ   ยุตฺเต นโมติอาทินา.
๕๐. กฺริยาวธิรปาทานํ   ตสฺมึ จ ปญฺจมี สิยา
กตฺตุ-กมฺมานมาธาโร   นิสฺสยานํ กฺริยาย โย.
๕๑. โอกาโส สตฺตมี ตมฺหิ   กฺริยาลกฺขกฺริยาย วา
อิปกติตกมฺเม จ   กมฺเม คหาทินํปิ จ.
๕๒. กาเล นิมิตฺเต กรเณ   ปิณฺฑจราทิธาตุนํ
อธินา สตฺตมี สามฺเย   อุเปนาธิกินาปิ สา.
๕๔. วิเสสน-วิเสสฺยานํ   อญฺญมญฺญมเปกฺขตา
สมฺพนฺโธ จ ตสฺมึ ฉฏฺฐี   กิตฺโยเค กมฺมกตฺตริ.
๕๕. น กตฺตริ ทฺวเย ปตฺเต   ณ-ยุ-ตีนํ ตุ วา ภเว
ถีอ-ณฺวูนํ ทฺวเย กิจฺเจ   เนวํ กตฺตริ เอว วา

นิฏฺฐาทีนํ น โหเตฺยว ภาเว วา ตสฺส กตฺตริ.

๕๖. ทิสิโน อนฺติโน กมฺเม กริโน ยตเนปิ จ
หรติสฺสานุกาเรปิ สติ-หึสตฺถธาตุนํ.

๕๗. ทยติสฺสิจฺฉติสฺสาปิ ติตฺยตฺเถ กรเณปิ จ
อาธารเก ภเว นิจฺจํ กมฺมกตฺตริ ตสฺส ตุ.

๕๘. สตฺตมีนาทเร สามิ อปิ นิทฺธารเณ ตถา,
ตติยา ปญฺจมี เจว ปุถุนานาปโยคโต.

๕๙. ริเต ตุ ทุติยา สาปิ วินาญฺญตฺเรหิ ตาปิ จ
ฉฏฺฐี เหตุปโยเค ตุ เหตฺวตฺเถ สุทฺธนามโต.

๖๐. สพฺพนามา ตุ สพฺพาว กฺริยานิปฺผตฺติการณา
โคณ-มุขฺยปฺปเภเทน กมฺมาทิการกา สิยุํ.

การกนิทฺเทโส

๖๑. วิเสสน-วิเสสฺยานํ อภินฺนตฺถตฺตมีริตํ
สมาโส นาม ตาทิมฺหิ ตทฺธิโตปิ วิธียเต.

๖๒. ทุติยาที สมสฺยนฺเต ยตฺร นามปเทหิ โส
ปเรหิ ตุ ตปฺปุริโส วิเสสฺยตฺร ปรํ พหุํ.

๖๓. วิเสสนํ วิเสสฺเยน เอกตฺถํ ยทิ ตํ ทฺวยํ
ส กมฺมธารโย ตสฺมึ ปาโย ปุพฺพํ วิเสสนํ.

๖๔. ตทฺธิตตฺเถ สมาหาเร อุตฺตรสฺมึ ปเท ปเร
สมสฺยนฺเต ทิคุ ยตฺร สงฺขฺยาสงฺเขฺยยฺยวาจิภิ.

๖๕. อุเภ ตปฺปุริสา วุตฺตา การิยญฺเจ ตทาสยํ
ลกฺขตํ ลกฺขฺย-ลกฺเขสุ ลกฺขฺย-ลกฺขณทสฺสินา.

๖๖. ยตฺราเนกปทาญฺญตฺเถ พหุพฺพีหิ ส วุจฺจเต
สรูปา ยทิ วา ยุทฺเธ วิทิสาย ทิสารวา.

๖๗. ปุพฺพํ วิเสสนํ ตตฺร สตฺตมี นิฏฺฐตํปิ จ
ปรนฺตุ อาวุธตฺเถหิ วิภาสาคฺยาหิตาทิสุ.

๖๘. สมาหาเรตรีตร- โยเค นามสมุจฺจโย
ทฺวนฺโท ปุพฺพํ ภเว ตตฺร อจฺจิตปฺปสรํ พหุํ.

๖๙. วิภตฺยาโทพฺยยา ยตฺร โสพฺยยีภาว อิสฺสเต
ปราทโย ปญฺจมิยา ฉฏฺฐิยา โอรมาทโย.

๗๐. ฉฏฺฐีตปฺปุริเส ราชา- มนุสฺเสหิ ปรา สภา
ปณฺฑเก สาลมตฺเถปิ ฉายา พาหุลฺลปุพฺพิกา.

๗๑. วาสฺสุ เสนา-สุรา-สาลา- นิสา-ฉายา อิเม ปน
อุปญฺโญปกฺกมา นิจฺจํ ตทาทิตฺตปฺปกาสเน.

สมาสนิทฺเทโส

๗๒. สมฺพนฺเธ การเก ปิณฺเฑ ภาเว โคตฺเต ปรตฺร จ
กถฺยนฺเต ตทฺธิตารูฬฺหา สมาสนฺตาพฺยยา อปิ.

ตทฺธิตนิทฺเทโส

กจฺจายนสาโร นิฏฺฐิโต

กจฺจายนสารฏีกา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

โย มุนินฺทรวิราชา ตโม วิชฺชํ นิหนฺตุน
โพเธสิ อมฺพุชํ ชนฺตุํ สจฺจํ สทฺธมฺมรํสิยา.
ขีณาวิชฺชนฺธกาโร โส สทา สตฺเต สุขาวโห
สทฺธมฺมรํสิยา สมฺมา ชลํ ปาเลตุ มํ ชิโน.

๑.ปกรณารมฺเภ อุฬารชฺฌาสยานํ นิสมฺมการีนํ อาจริยานํ ปฏิปตฺติ ปณาม-วตฺถุ-อาสิสนนิทฺเทโสสฺวเกกนิทฺเทสปโยชนานีติ อิธ อาสิสเมว ทสฺเสนฺโต สุวินิจฺฉิตสทฺทตฺถนยสมนฺนาคตํ สกสมยสมยนฺตรคหณวิคฺคาหณสมตฺถํ สุวิลวิปุลปรมนยวิจิตฺตํ อุคฺคาหณปริปุจฺฉนปญฺญาเวยฺยตฺติยชนนมิทมารภนฺโตยมาจริโย มุนินฺทกฺโกตฺยาทิมาห. วุตฺตํ หิ

สคฺคพนฺโธ มหากพฺพํ วุจฺจเต ตสฺส ลกฺขณํ
ปณาโม วตฺถุ นิทฺเทโส อาสีสาปิ จ ตมฺมุขนฺติ.

อาสีสเนนาปิ หิ อารมฺภิตสตฺถสฺส ตกฺกตสฺสาจริยสฺส วาสิชฺฌนฺตราโย โรคนฺตราโย จ วิทฺธํ สิโต นาม โหติ อตฺตตฺถาย-วา ปรตฺถาย-วา ตตฺถ โถมิตตฺตา สตฺถการสฺสาติ. โย มุนินฺทกฺโก ตมํ โมหํ หนฺตวา ปงฺกชํ ชนํ สทฺธมฺมรํสีหิ โพเธสิ, โส ชิโน มํ สมฺปาเลตูติ สมฺพนฺโธ๎ชานาตีติ มุนิ. มการ อการสฺสุตฺตํ. มนญาเณ๎ชานาตีหิตาหิ ตํ ปริจฺฉินฺทตีติ มุนิ. มุน ญาเน๎อถ วา. โมนํ วุจฺจติ ญาณํ. ตํ อสฺส อตฺถีติ มุนิ. ธมฺเม มุนาติ สกสามญฺญลกฺขณาทินา ปฏิวชฺฌตีติ วา มุนิ. อตฺตโน สาวเกหิ ธมฺมรสํ ปิวิตฺกามตาย ภชิตพฺพตฺตา อินฺทตีติ อินฺโท. อินฺท ปรมิสฺสริเยติ หิ ธาตุ มุนีนํ เตสุ วา อินฺโทติ ตถา. นกมติ ปาเทน อตฺตโน ปุญฺญชวิมาเน นกมติ คจฺฉตีติ อกฺโก, สูริโย. อกฺโก วิยาติ อกฺโก, ชิโน. อถ วา ยุคนฺธรุพฺเพธปฺปมาเณ อากาเส อรติ คจฺฉตีติ อกฺโก. อร คมเน. กปฺปจฺจโย. มินินฺโท จ โส อกฺโก จาติ ตถา. เอตฺถ จ ยถา สูริโย อตฺตรํ สิยา เอกมฺหิ จกฺกวาเฬ ติมิรนฺธการํ วิธมิตฺวา ทิเน ทิเน โกฏิสตสหสฺสปฺปเทสํ โอภาเสตฺวา วิโร จ มาโน จ รติ, เอวํ ภควาปิ พุทฺธเขตฺเตสุ อวิชฺชนฺธการํ วิธเมตฺวา สทฺธมฺมรํ สิยา ปงฺกชํ สตฺตนิกายํ จตุสจฺจํ โพเธตฺวา วิโร จ มาโน จ รตีติ หีโน ปมาวเสน ภควโต โถมนํ กโรนฺเตน มุนินฺทกฺโกติ วุตฺตํ. ตมนฺติ สตฺตา เอเตนาติ ตโม, ตมเขเท. สหชาตธมฺมา มุยฺหนฺติ เตน วิสญฺยิโน วิย ภวนฺติ, สยํ วา มุยฺหติ, สห ชาตธมฺมานํ มุยฺหนมตฺตเมว วา เอโสติ โมโห. โมโหติ จ อญฺญาณมุจฺจติ. หนฺตุนาติ หนฺตวา, กสฺมา ปเนตฺถ โมหสฺเสว ปหานํ วุตฺตํ เน ตเร สนฺติ. ตํ มูลกตฺตาสพฺพกิเลสานํ ตปฺปหานสฺมึ หิ วุจฺจมาเน ตํ มุเข นิตเรสํปิ ปหา วุตฺตเมว โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ- ตมํ โมหํ หนฺตฺวาติ. โพเธสิ ชนํ จตุสจฺจํ พุชฺฌาเปสิ. ตถา หิ จตุสจฺจปฺปกาสโก ภควา อนนฺเตสุ จกฺกวาเฬสุ อปริมาณสตฺตนิ กาเยสุ เวเนยฺยชนํ ทิสฺวา ญาโณภาสํ กตฺวา ธมฺมรเสน ปโลภตฺวา อชฺฌาสยานุรูปํ มคฺคปรมฺปราย จตุสจฺจํ เทเสสีติ กตฺวา โพเธสีติ วุตฺตํ. กมฺ

ปติ จลตีติ ปงฺโก, กทฺทโม. กมฺปสฺส ปงฺโก อาเทโส โหติ. ตสฺมึ ชายตีติ ปงฺกชํ, ปทุมํ. เสสํ ปุริมนเยเนว เญยฺยํ. อสมุจฺฉินฺนตณฺหานุสยตฺตา อวิชฺชาตณฺหาภิสงฺขเตน กมฺมุนา ภวโยนิคติฐิติสตฺตา วา เสสุ ขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ อตฺตภาวํ ชเนติ อภินิพฺพตฺเตตีติ ชโน. กิเลเส ชเนติ อชนิชนิสฺสีชโน. ยถานุสิฏฺจํ ปฏิปชฺชมาเน จตูสุ อปาโยักตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม. ปาปเก ธมฺเม ธุนาตี,ธมฺโม. สกสกลกฺขณํ ธาเรตีติ วา ธมฺโม กกฺขฬาทินา ผุสนาทินา สกสกสภาเวน ธาริยติ อุปลกฺขิยตีติ วา ธมฺโม. ปณฺฑิเตหิ วา ธาริยเต น พาเลหีติ ธมฺโม. สตํ ธมฺโม สนฺโต วา ปสตฺโถ วา สํวิชฺชมาโน วา ธมฺโม สทฺธมฺโม. รสนฺติ อสฺสา เทนฺติ สตฺตา เอเตนาติ รํสิ. สทฺธมฺโม เอว อวิชฺชนฺธการํ วิธมนโต รํสีติ ตถา. สมฺปาเลตูติ สมฺมา ปาเลตุ. ยถา หิ มาตาปฏิสนฺธิคฺคหณโต ปฏฺฐาย กิจฺเฉน กสิเรนทสมาสเมว คพฺเภ ปวตฺตํ อตฺตโน วิย ปุตฺตํ สีตุณฺหทํสาทิ ทุกฺขโต โมจนตฺถาย สมฺมา ปาเลติ. เอวํ มหากรุณิโก ภควา โรคาทิทุกฺขโต โมจนตฺถาย มํ สมฺมาปาเลตูติ กตฺวา วุตฺตํ- มํ สมฺปาเลตูติ. เทวปตฺตกิเลสาภิสงฺขารมจฺจุขนฺธมารสงฺขาเต ปญฺจมาเร พลวิธมนสมุจฺเฉทปฺปหานนิทานุปจฺเฉทวิสยาติกฺกมาทิวเสน ชิตวาติ ชิโน. ขีณาสวาทิตาย พุทฺธสฺเสตํ นามํ.

(๒). กสฺมา ปนิทํ ปกรณํ วุตฺตนฺติ เจ. อญฺญภาสาย รจิตสฺส ชงฺฆทาสสฺส สุทฺธมาคธิกานํ ชนานมตฺถาย อสมฺภวโต พุทฺธวจนสฺส จ สกฺกตเทสภาสาทิวิสทิสุปฺปตฺติ อปริวตฺตน สภาวตายาติ ทสฺเสตุมาห- มาคธิกายิจฺจาทิ. มาคธิกายาติ มูลภาสาย. ตถา หิ อาทิกปฺปิกา นรา จ พฺรหฺมาโน จ อสฺสุตปุพฺพมนสฺสวจนาสตฺตา จ สกฺกตเทสภาสาทิวิรหิตาย อตฺตโน ธมฺมตายภาสมานาย มูลภาสาย ภาสนฺติ. สพฺพญฺญุพุทฺธา จ ธมฺมํ เทเสนฺโต ยาย อปริวตฺตนสภาวาย สพฺพสตฺตมูลภาสาย สาวกานํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิโทปการาย ภาสนฺติ, สา มาคธิกา นาม มฺาลภาสา. สพฺพภาสานํปิ เอกภาสายเมว สตฺตานํ อตฺถาวโพธนโต สกฺกตเทสภาสาทีหิ พุทฺธานธมฺมํ เทเสนฺติ. นิรตฺถกภาวโต อติปฺปสงฺคโต จาติ วุตฺตํ- มาคธิกายาติ. พาลานนฺติ สทฺทลกฺขณานมนภิญฺญานํ ชนานํ. พาลาติ จ อญฺญาณกา, พลนฺตีติ พาลา. อสฺสาสิตปสฺสาสิตมตฺเตน ชีวนฺติ น ปญฺญา ชีวนฺเตนาตฺยาธิปฺปาโย. อถ วา พาติ ทฺวิสทฺทสฺส สมฺภูตาเทโส. ลาติ อาทานตฺถวาจโก ลาธาตุ. ลา อาทาเน. ตสฺมา สนฺทิฏฺฐิกสมฺปรายิกสงฺขาเต อตฺตานตฺถปรานตฺถสงฺขาเต วา เทฺว อวุฑฺฒิโย อาทิยนฺติ คณฺหนฺตีติ พาลา. อถ วา อตฺตตฺถปรตฺถสงฺขาเต ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถสงฺขาเต วา สคฺคสมฺปตฺติโมกฺขสมฺปตฺติสงฺขาเต วา เทฺว วุฑฺฒิโย เทวทตฺตโก กาลิกาทโย วิย ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ พาลา. ลุ เฉทเนติ ธาตุ. พุทฺธิยาติ โพธนตฺถํ. พุทฺธสฺส สาสนํ ตถา. ตํ ปน ติวิธํ ปริยตฺติปฏิปตฺติปฏิเวธสาสนวเสน. ตตฺถ ติปิฏฺฐกสงฺขาตํ สาฏฺฐกถํ พุทฺธวจนํ ปริยตฺติสาสนํ นาม. อธิสีลอธิจตฺตอธิปญฺญาสงฺขาตํ สิกฺขตฺติยํ ปฏิปตฺติสาสนํ นาม. สนิพฺพานจตุมคฺคผลสงฺขาโต นวโลกุตฺตรธมฺโม ปฏิเวธสาสนํ นามาติ. วกฺขํ วกฺขามิ. กสิกมฺมาทินา สพฺพสมฺปตฺตินิปฺผาทกพฺยาปาเรน กจฺจติ ทพฺพตีติ กจฺโจ.อิสฺสริยสมฺปตฺติยาวา คจฺฉติ ทพฺพตีติ กจฺโจ โคตฺตาคตนามวเสน วา กจฺโจ. โกโส, เถรปิตา กจฺจสฺส อปจฺจํ ปุตฺตภูโต เถโรติ กจฺจายโน. ตกฺกตํ ปกรณํปิ การณูปจาเรน ตนฺนามนฺติ. กจฺจายนสฺส สารนฺติ

ตถา. ตถา หิ สุนฺทรตฺถวินิจฺฉยสนฺนิฏฺฐานมสนฺเทหคุฬฺหตฺถสงฺขาตสารวนฺตํ กจฺจายนสารํ, อตฺตนา วุจฺจมานสฺส สตฺถสฺส คารวุปฺปาทนตฺถํ อตฺตุกฺกํสนปริโมจนตฺถญฺจ นิสฺสายาติ วุตฺตํ, นิสฺสยํ กตฺวาตฺยตฺโถ. กึ นาม ปกรณํ นิสฺสายาติ วุตฺเต อิทํ นามกนฺติ นามํ ทสฺเสตุมาห- ชงฺฆทาสกนฺติ.

(๓) ตโต ปรํ กจฺจายนสารํ วกฺขนฺติ ปฏิญฺญาตกตํ สตฺถํ วิรจิตุกาโมยมาจริโย กตฺตาโทตฺยาทิมาห. ยตฺถ ยสฺมึ กตฺตาทิมฺหิ อตฺเถ อาขฺยาตญฺจ กิตญฺจ สมาโส จ ตทฺธิตญฺจ อสฺสุ, โส กตฺตาทฺยตฺโถ วุตฺโต นาม. ตตฺถ วุตฺเต อตฺถมตฺตวิวจฺฉยาควาทิลิงฺคตฺถมตฺตสฺส วาจกตฺตาย ปฐมา ภเวตฺยตฺโถ. ตถา หิ อาขฺยาตาทีหิ วุตฺเต กตฺตาทฺยตฺเถ ปากฏีภูเต สติ ลิงฺคสฺส ควาทิสทฺทสฺส โคภูเต ชาตฺยาทิสกตฺถทพฺพลิงฺคสงฺขฺยาลกฺขเณ อตฺถมตฺเตเยว ปฐมาติ. ตํ ยถา. องฺกุโร ภวติ, กฏํ กโรติ เทวทตฺโตตฺยาทิ. เอวํ ตฺยาทิวิหิโต กตฺตริตฺยุตฺโต กตฺตา. กมฺมนิ กโฏ กริยเต เทวทตฺเตนาตฺยาทิ.เอวํ อาขฺยาเต กิเต ปน กตํ กตกากมฺมํ กโรตฺยาทิ กมฺมนิ กตฺตพฺโพ กโฏ ภวตาตฺยาทิ. กรเณ กโร หตฺโถตฺยาทิ. สมฺปทาเน ทานิโย พฺรหฺมโณตฺยาทิ. อปาทาเน ปภโว หิมวาตฺยาทิ. อธิกรเณ อาสนํ มญฺจปีฐาทิ. ภาเว เทวทตฺเตน ภูตฺโตตฺยาทิ. วุตฺตญฺจ

ปาจโก ภตฺตกาโร ป	หรณํตฺยาทิ ปจฺจิโต
โอทโน ทานิโย ภิกฺขุ	ปภโว หิมวาทิโก.
อาสนํ มญฺจปีฐาทิ	ฐานํ ฐานกฺริยา อิติ
กิเตนาภิหิตํ สตฺต	สาธนํ ภาวสตฺตมนฺติ.

กฺริยํ กโรตีติ กตฺตา. วุตฺตญฺจ

สพฺพภาวา วินา ภาวี	กรณาทิปุรกฺขโต
โย กโรตฺยตฺตกมฺมฏฺฐํ	กฺริยํ กตฺตา สการโกติ.

กริยเต อเนนาติ กรณํ. วุตฺตญฺจ

ยํ กฺริยาสาธเน กตฺตุ	ปการํ ติสเยน ตํ
กรณํ กตฺตุโตญฺเญส	มธิกนฺติมฺทีริตนฺติ.

กริยเต กตฺตุกฺริยาย อภิสมฺพนฺธิยเตติ กมฺมํ. กรณํ กมฺมํ วา. วุตฺตญฺจ

ยํ กฺริยายาภิคนฺตพฺพํ	ตํ กมฺมํ ยํ กรียเต
อิติ สตฺติ ตทากมฺมํ	กรณํ วา กฺริยา ตถาติ.

สมฺมา ปทียเต ยสฺสาติ สมฺปทานํ. วุตฺตญฺจ

สมฺมา ปทียเต ยสฺส	สมฺปทานํ ตทุจฺจเต
วตฺถุสฺส วา ปฏิคฺคาห	ลกฺขณํ ตํ กฺริยาย วา.
ปูชานุคฺคหกาเมน	ทินฺนํ สมฺมาติมนฺยเต

ทินฺนสฺส สามกเตนปิ สมฺปทานํ ตทุจฺจเตติ

อปคนฺตวา อิโต อาททาตีติ อปาทานํ. วุตฺตญฺจ

สเมปฺยปคเม ทวินฺนํ ปุพฺพรูปา ยทจฺจุตํ

วุจฺจเต ตทปาทาน เมตญฺจาวมิลกฺขณนฺติ.

กตฺตุกมฺมานิ อวกสนฺติ ปติฏฺฐหนฺติ เอตฺถาติ โอกาโส. วุตฺตญฺจ

กฺริยานิสฺสยภูตานิ กตฺตุกมฺมานิ ติฏฺฐเร

ยตฺโถกาโสติ โสเยว ปรมฺปรูปจารโตติ.

สาธนตฺตยฏฺฐํ กฺริยมาขฺยาตีติ อาขฺยาตํ. ตฺยาทิปจฺจโย. วุตฺตญฺจ

กฺริยาปธานภาเวน กฺริยมาจิกฺขเต อิติ

อาขฺยาตํ เกจิ ธาตฺวตฺโถ ปจาเรนาติ จาพฺรวุนฺติ.

กิรติ โสตุชนานํ กงฺขํ วิกฺขิปติ อปเนตีติ กิโต. วุตฺตญฺจ

กิรตีติ กิโต สิสฺส กงฺขํ วิกฺขิปตาปเน

ตีตฺยตฺโถ ปายวุตฺติตฺตา กิตโก ติ ปวุจฺจตีติ.

วิภตฺยาทิโลปํ กตฺวา นานาปทานํ สมาสานํ สงฺขิปนํ เอกปทตฺตุปคมนนฺติ สมาโส. ปทสงฺเขโปตฺยตฺโถ. อถ วา สมาสิยตีติ สมาโส. นานาวิภตฺติโลปํ กตฺวา เอกปทตฺตมุปนียตีตฺยตฺโถ. วุตฺตญฺจ

วิภตฺติโลปํ กตฺวา เน กปทตฺตุปคจฺฉติ

สมาสิยติ เอกตฺตํ สมาโส อุปนียตีติ.

สมาโสติ เจตฺถ ฉพฺพิโธ สมาโส. ตตฺถ พหุพฺพีหินา ฉการโก สามิ จ วุตฺโต. วุตฺตญฺจ

ชิตมาโร ชิโน ฉินฺน รุกฺโขสฺยาคตคามิโก

คาโม ทินฺนธโน โย โธ นิกฺขนฺตคหิโก คโห.

สมฺปนฺนวีหิคาโตติ สมาเสน ฉการกํ

อุตฺตํ ทสพโล นาโถ ตฺยุตฺโต สามิ จ มนฺยเตติ.

ทฺวนฺเทน สมุจฺจยตฺโถ, ตทตฺถทีปกจสทฺทสฺส อนุจฺจารณตฺตา. ทิคุกมฺมธารเยหิ ตุลฺยตฺโถ. น สามิการกานิ. วุตฺตํ หิ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ. วุตฺตญฺจ

ทฺวนฺเทน ทิคุนา กมฺม ธารเยน สมุจฺจย

ตุลฺยตฺถทีปกา ทสฺส นา เต วุตฺตา น การกาติ.

เสสทฺวเยน ฉการกสามิ วุตฺโต. กสฺมา, เอกวิภตฺตีนํ เตสํ การกาสมีนํ ทีปกวิภตฺตีนํ โลปเล สานุมานโต. วุตฺตญฺจ

สามีนฺตฺโตพฺยยีภาวา มาทีหุตฺโต ฉการโก

ตทฺทีปกวิภตฺตีนํ โลปเลสานุมานโตติ.

ปจฺจยายตฺตตฺตา สทฺทตฺถาธิคมสฺส เตสมฺปจฺจาทีนํ หิตนฺติ ตทฺธิตํ. วุตฺตญฺจ

ณาเทยฺว ตทฺธิตํ นาม ปริกปฺปวสาทินา

นิปฺผาเทตพฺพกมฺมญฺจ ตทฺธิตํยฺยปเร วิทูติ.

ตทฺธิเตน ฉการกสามิ อุตฺโต. ตํ ยถา. กตฺตริ เวยฺยากรโณ เทวทตฺโตตฺยาทิ. กรเณ ปญฺจโม อกฺขโรตฺยาทิ. กมฺเม ฆาติโก อาหาโรตฺยาทิ. สมฺปทาเน ทกฺขิเณยฺโย พฺราหฺมโณตฺยาทิ. อปาทาเน โคตฺตํ ชาติตฺยาทิ. สมฺพนฺเธ ธนวา สามิตฺยาทิ. อธิการเณ เวณิโก นโรตฺยาทิ. วุตฺตญฺจ

ตทฺธิตุตฺตปฺปโยเคภิ ธมฺมิโก ภิกฺขุ ปญฺจโม

อกฺขโร ฆาติโกหาโร ทกฺขิเณยฺโย จ พฺราหฺมโณ.

โคตฺตํ ชาติ ตถา รุกฺข วา เทโส เวณิโก นโร

อิจฺจาทิเก วิเสโสว วุตฺโต วา ณาทิโย คโตติ.

วุตฺตกตฺตาทฺยตฺโถ อาขฺยาตาทีหิ วุตฺโต. วุตฺตญฺจ

ยสฺส ยตฺถวิธานตฺตา สงฺเกเตเนว เตน โส

อุตฺโต ติการิกายนฺตุ วุจฺจเต การิกญฺญุนาติ.

พหิทฺธาภูตกมฺมาทฺยตฺถโต ติโรภูตสงฺขฺยาทฺยตฺโถ อตฺถมตฺตํ นาม. วุตฺตญฺจ

กตฺตาทฺยานุคโต สุทฺโธ สทฺทตฺโถ อตฺถมตฺตกํ

ยถา สงฺขฺยาปริมาณํ สกตฺถทพฺพลิงฺคิกนฺติ.

(๔) เอวํ กตฺตาทฺยตฺเถ อาขฺยาตาทโย ภวนฺตีติ วุตฺเต อสฺเกเยวตฺเถ อสฺโก วาติ ตทตฺถสฺสา วิชานนฺตานํ อิมสฺมึเยวตฺเถ เอโส วาติ ทสฺเสนฺโต กตฺตุกมฺมนิจฺจาทิมาห. อิทํ สกมฺมกธาตุเมว สนฺธายาห. น ตฺวกมฺมกธาตุนฺติ กตฺวา กตฺตุกมฺมนิ อาขฺยาตนฺติ วุตฺตํ อกมฺมกธาตุโต ปน กตฺตุภาเวสุ นฺยาเยน การกตฺตเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. วุตฺตญฺจ

สกมฺมากตฺตุกมฺเมสุ อาขฺยาตปจฺจยา สิยุํ

น จ ภาเว อกมฺมา ตุ กตฺตุภาเวน กมฺมนีติ.

ตํ ยถา. เทวทตฺโต โอทนํ ปจติ. เตโนทโน ปจฺจเตตฺยาทฺยุทาหรณํ สกมฺมา กตฺตุกมฺเมสุ ทฏฺฐพฺพํ. ภวติ ภูยเตตฺยาทิ อกมฺมา กตฺตุภาเวสุ นิทสฺสนํ. กมฺมสฺสาวจเน สติ สกมฺมา กตฺตุภเวเสฺวว ภวติ. วุตฺตํ หิ

กมฺมสฺสาวจนิจฺฉายํ สกมฺมาขฺยาตปจฺจยา

ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเตติ.

อถ วา กตฺตุกมฺมนีติ กิญฺจาปิธ วุตฺตํ, ตถาปิ กตฺตุกมฺมภาววเสน ตโยว ลพฺภนฺติ, วิภตฺติปจฺจยานํ เตเสฺวว นิทฺทิฏฺฐตฺตา อาขฺยาตํ หิ การกตฺตเยว เสฺวว สมฺปชฺชติ. วุตฺตญฺจ

อาขฺยาตปจฺจยา สพฺเพ ภเวยฺยุํ สาธนตฺตเย
กตฺตา กมฺมญฺจ ภาโว จ สาธนานีธ วุจฺจเรติ.

สมาทเปติ สมุฏฺเตเชติตฺยาทีสุ เหตุการโก การิตสมาโยโคปิ กตฺตุโวหารํ ลภติ, ตสฺส เหตุโน ตสฺส สงฺคหภาวโต. วชิยติ ปถิยติ กริยติตฺยาทีสุ กมฺเมเยว ปจฺจยุปฺปตฺติยา สมฺภวโต ตพฺโพหารํ ลภติ. สุปนํ สยนํ สุปิยเต สยเตตฺยาทีสุ สุปนสยนาทิกฺริยามตฺเตเยว ปจฺจยานํ สมภินิวิฏฺฐตฺตา ภาวการเกเยว โวหารนฺติ. คจฺฉติ ปจติ ภุญฺชติตฺยาทีสุ กตฺวตฺถมตฺเตเยว สมภินิวิฏฺฐตฺตา ปจฺจยานํ กตฺตาทิการกตฺตย วินิมุตฺตาขฺยาตสฺสาสมฺภวโต การกปริทีปนตา จสฺส เวทิตพฺพา. ตทฺธิตํ อวธิวชฺชิเต กตฺตาทฺยตฺเถ ภวติ. อปาทาเน ตทฺธิโต น ทิสฺสติ, ตาทิสสฺส ปโยคสฺสาทสฺสนโต. สทฺทตฺถเภทจินฺตายํ ปน สพฺเพเสฺวว วตฺตตีติ วุตฺตํ. ตํ ปน วุตฺตนยเมว. กิตํ สามิวชฺเช ฉการเก ภวติ. เอตฺถ จาขฺยาตํ การกตฺตเย กิตํ สตฺตการเก ภวติ. กสฺมา. กตฺตริ ปรสฺสปทํตฺยาทิสุตฺตวิสยสฺส อปฺปกตฺตา พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริตฺยาทิสุตฺตวิสยสฺส พหุลตฺตา. วุตฺตญฺจ

ปริตฺตวสยตฺตาขฺยา เตนุตฺตํ การกตฺตยํ
พหุตฺตวิสยตฺตา กิ เตนุตฺตํ สตฺตการกนฺติ.

สมาโส อขิเล สพฺพตฺถ กมฺมาทิสามิสฺมึ ภวติ. เต อาขฺยาตาทโย ชาติวิเสสเก สามญฺเญ จ วิเสสเน จ วตฺตนฺติ. เตหิ จ ชิตมาโร ชิโนตฺยาทีสุ ชิโต มาโร เยนตฺยาทฺยตฺเถ เยนาติ นิทฺทิฏฺฐอญฺญตฺถภูตสฺส ชิตมารวเสน พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกพุทฺธสงฺขาตสฺส สมาญฺญตฺถสฺส กตฺตาทฺยตฺถสฺส วาจกตฺเต สติ ชิโนติ นิทฺทิฏฺฐํ ตํ วิเสสตฺถภูตํ พุทฺธาทฺยตฺถํปิ วุตฺตเมว โหติ. เตน วุตฺตํ ชาติวิเสสเกติ. วุตฺตญฺจ

เตเนว โชตกตฺเตน วุตฺเต ตตฺถาปิ ยุชฺชติ
สามญฺญตฺเถหิ เตหุตฺเต สาตฺถกํว วิเสสนนฺติ.

(๕)เอวํ สติ กิตาทโย วาจกาว, น โชตกา อปฺปธานาวิเสสนาติ ทสฺเสนฺโต กิตาทีตฺยาทิมาห. กิตาที วาจกา นาม, เต จ กิตาทโย โคณา อปฺปธานา จ วิเสสนา จาติ. อิทานิ สมาสตทฺธิตกิตเกหิ ลิงฺคสงฺขฺยาสหิตา กตฺตุกมฺมาทโย วุตฺตา. อาขฺยาเตน ตุ สงฺขฺยาย สหิตา เต เอวาติ ทสฺเสตุมาห- วุตฺตสฺสิจฺจาทิ. อาทิ อาขฺยาตํ วุตฺตสฺส กตฺตาทฺยตฺถสฺส ปรํ สงฺขฺยํ สงฺขฺยามตฺตํ คณฺหาติ. ปธานาปธาเนสุ ปธานนิทฺเทโสยํ. ยถา ราชา อาคจฺฉตีติ. อปธาเนน หิ ลิงฺควิภตฺติโยปิ สงฺคณฺหาติ. ตํ ยถา. กฏํ กโรติ ปุริโส อิตฺถี กุลํ วา. กุพฺพนฺติ ปุริสา อิตฺถิโย กุลานิ วาติ กตฺตริ. กริยเต กโฏ. กริยนฺเต กฏานีติ กมฺมนิ. เสสา กิตาทโย วุตฺตสฺส อตฺถสฺส ลิงฺคาทิคาหิโน ลิงฺคสงฺขฺยา วิภตฺติโย คณฺหนฺติ. การโก ปุมา. การกา อิตฺถี. การกํ กุลํ. พหุวจเนปิ เนยฺโย. เอวํ กิเต. ตทฺธิเต วาสิฏฺโฐ ปุริโส. วาสิฏฺฐา กญฺญา. วาสิฏฺฐํ กุลมิตฺยาทิ. สมาโส ปน ปากโฏว.

(๖)เอวํ วุตฺเตสฺวาขฺยาตาทีสุ จตูสุ วาจเกสุ สมุจฺจเย วากฺเย อปฺปธานสงฺขฺยา จ ยาสิตา องฺคาสิ

ตา จาติ ทสฺเสนฺโต นามานํ ตฺยาทิมาห. จเย สมุจฺจยตฺถสหิเต ทฺวนฺทวิสเย วตฺตมานานํ ทฺวินฺนํ พหูนํ วา นามานํ เจ ยทิ วากฺยํ สิยา. ตทา โคณสงฺขฺยา อปฺปธานสงฺขฺยา จยงฺคสา จเย สมูเห วา องฺเค อวยเว วา ภาสิตาติ โยชฺชํ. ตํ ยถา. สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ คจฺฉตีตฺยาทีสุ จยาเปกฺขตฺตา เอกวจนติปจฺจโย. องฺคาเปกฺขสฺมึ คจฺฉนฺติ ตฺยนฺติ ปจฺจโย.

(๗) อิทานิ วาจกานํ สงฺขฺยาย มุตฺตายํ สติ ปกติ วิกติ สงฺขฺยาทฺวเยเสฺวโก เทฺว วาติ ปญฺเห ทฺวยเมว วุตฺตํ เตหิตฺยาห- ปกติจฺจาทิ. ยตฺร ปโยเค ปกติ วิกติ จาติ สงฺขฺยา ทฺวยํปิ วุตฺตํ เตหิ. เอวํ วุตฺเต สติปิ ปิกติ สงฺขฺยเมว คณฺหนฺติ. เนตนฺติ ทสฺเสติ- วาจโกตฺยาทินา. วาจโก อสฺสา ปกติยา ปธานโต ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติ น วิกติ สงฺขฺยนฺติ. ยถา. ปโฏ ภวนฺติ ตนฺตโว. พีรณานิกริยนฺเต กโฏ. สุวณฺณานิกริยนฺเต กุณฺฑลํ. ตณฺฑุลา ปจฺจนฺต โอทโนตฺยาทิ. เอสุตนฺตุพีรณสุวณฺณตฺตุณฺฑุลานํ ปกตีนํ ปจฺเจกํ พหุลตฺตา สสงฺขฺยํ พหุวจนํ วาจโก กตฺตุกมฺมานิ วิหิโต คณฺหาติ. นปนปฏกฏกุณฺฑโลทนานํ วิกตีนํ สงฺขฺยเมกวจนํ อปฺปธานตฺตา. เอวํ กิเต วิปโฏ ภูตา ตนฺตโว อิตฺยาทิ, วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาตีตฺยุปลกฺขณตฺตา วุตฺตํ, ภูตาตนฺตโว อิติ ลิงฺคมปิ.

(๘) อิทานิ วิเสสน วิเสสยานเมกตฺถตฺตํ ภวติ เตสุ วิเสสนํ วิเสสฺยลิงฺคาทึ คณฺหาตีติ ทสฺเสนฺโต เภโทตฺยาทิมาห. ตตฺถ เภโท พฺยวจฺเฉทโก วิเสสนํ นาม. เภทฺยํ พฺยวจฺเฉทฺยํ วิเสสฺยํ นาม. ตํ ทฺวยํ เภทกเภทฺยํ ยทิ ตุลฺยตฺถํ ภวติ. เภทกํ ภิยฺโย เภทฺยลิงฺคาทิคาหกนฺติ โยชฺชํ. ยถา. ทฺวิโช ปณฺฑิโต ภวติ. ทฺวิชา ปณฺฑิตา ภวนฺติ. กริยเต กโฏ มหา. กริยนฺเต กฏา มหนฺตาตฺยาทิ. เอสุ โย ทฺวิชาทิวิเสสฺยภูโต โส เอว ปณฺฑิตาทิวิเสสนภูโตติ สิเสเสฺยน สเหกตฺถํ ภวติ วิเสสนํ. วิเสเสฺย ติฏฺฐนฺติ ยา ลิงฺคสฺขฺยาวิภตฺติโย, ตา วิเสสเนปิ เวทิตพฺพา. ภิยฺโยติ อิมินา อติพฺยาปิตโทสํ ปริหรติ. ยถา คุโณ ปมาณํตฺยาทิ. เอวํ อิตฺถิปุํนปุํสเกกวจนพหุวจนานิปิ เวทิตพฺพานิ.

(๙) อิทานิ ลิงฺคเภเท สงฺขฺยาเภเท ทฺวยเภทปฺยูปมาโณปเมยฺยตา. สา เอกวิภตฺติกาตฺยาห- สาธมฺมิจฺจาทิ. อสิทฺธสฺสา ปากฏสฺส วุตฺถุโน สาธมฺมสาธนํ สทิสภาเว นิปฺผาทกภูตํ สิทฺธํ ปากฏํ วุตฺถุ อุปมานกํนาม. อสิทฺธํ อปากฏํ นิปฺผาเทตพฺพวุตฺถุ อุปเมยฺยํ นาม. ตํ ทฺวยํ เอกวิภตฺติกนฺตฺยาตฺโถ. ยถา ลิงฺคเภเท มตฺตมาตงฺโค อิว วนิตา วิหรตีตฺยาทิ. สงฺขฺยาเภเท สีโห อิว อิเม มธุรํ คายนฺติตฺยาทิ. ทฺยเภเท ตุรงฺโค อิว อิมา อิตฺถิโย ธาวนฺติตฺยาทิ. ทฺวยสฺเสกวิภตฺยุทาหรณมิทานฺยุทาหริยเต. ยถา. นรเทวมิว ภวนฺตํ ปสฺสมีตฺยาทิ.

(๑๐) เอวํ ยุตฺโต คมฺยมาโน วา อมฺหตุมฺหาทิสทฺโทตฺยาทินุตฺโต. เอวํ สติ ปุริสตฺตยํ ภวติตฺยาห- ปยุตฺเตตฺยาทิ. วุตฺเต ตุมฺหมฺหิ ปยุตฺเต วา คมฺยมาเน วา ธาตุโต มชฺฌิโม ภเว. ตถา อมฺหมฺหิ สทฺเท ปยุตฺเต วา คมฺยมาเน วา ธาตุโต อุตฺตโม. เสสมฺหิ นาเม ปฐโม ภาเวติ โยชฺชํ. ยถา. ตฺวํ กโรสิ. ตุมฺเห กโรถ. อหํ กโรมิ. มยํ กโรม. เทวทตฺโต กโรติ. เทวทตฺตา กโรนฺตีตฺยาทิ. กมฺเมเปฺยวํ วุตฺเตติ วิเสสกรณตฺตา

ปุริสตฺตยํ ภวติ. ภาเวเปยฺตฺถ ตุมฺหมฺหสทฺทโต อญฺโญ เอว อุตฺโตติ ตสฺมึ สติ ปจโมว ภวติ.

(๑๑) อิทานิ เอกสฺมึ กาเล เจกกฺริยาภิธายกวจนานิ ปฏิปาทิตานิ ภวนฺติ. ตทา นามาทีสุ อุตฺเตสุ ปุริสานํ มชฺเฌ โย ปโร โส ปุริโส ภวตีติ ทสฺเสนฺโต เอกกาลาตฺยาทิมาห. ตตฺถ เอกกาลาภิธานมฺหิ เอกปฺปหารกาเล อุตฺเต สติ นามาทีสุ อุตฺเตสุ ธาตุโต ปจมาทีสุ มชฺเฌ ปโรว ปุริโส โหตีติ โยชนา. ยถา. โส จ ตฺวญฺจ ปจสิตฺยาทิ. อตฺร ปรตฺตา ปจมโต มชฺฌิโม. โส จาหํ จ ปจามิตฺยาทิ. อตฺร ปจมโต อุตฺตโม. ตฺวญฺจาหญฺจ ปจามิตฺยาทิ. อตฺร มชฺฌิมโต อุตฺตโม. โส จ ตฺวญฺจาหญฺจ ปจามิตฺยาทิ. อตฺร ปจมมชฺฌิเมหิ อุตฺตโม. อิเมสุ ปจมาทิวิธานสุตฺตวเสน ปุพฺพาปรภาโว น ตุ สทฺทปฺปโยควเสน. เตน ตฺวญฺจ โส จ ปจถ อิตฺยาทิ ปโยควิสเยปิ รูปํ วตฺตพฺพํ.

(๑๒) เอวํ ตุมฺหมฺหทฺวเย อภูตตพฺภาเวน นิทฺทิฏฺเฐ สติ อตฺตโน ปุริสา น ภวนฺติตฺยาห- จฺยตฺเถตฺยาทิ. ตุมฺหมฺเห ตุมฺหอมฺหสทฺเท จฺยตฺถนิทฺนิฏฺเฐ จิปจฺจยสฺส อตฺถสงฺขาเตน อภูตตพฺภาเวน นิทฺทิฏฺเฐ สติ สกา ปุริสา อตฺตโน ปุริสา น สิยุนฺตฺยตฺโถ. ยถา อตฺวํ ตฺวํ ภวติ. อนหํ อหํ ภวติตฺยาทิ. อุปาโย เปยฺยานํ โก วิเสโสติ ทสฺเสตฺยุปาโยตฺยาทินา. อุปาทิยปุพฺเพ-คเหตฺวา เหยฺโย จ ชิตตฺโถ อุปาโย นาม. เตนุปาเยน สาธิยํ สาเธตพฺพมตฺถมุเปยฺยํ นามาติ. อุปาโยติ จ วิเสสนํ อุเปยฺยนฺติ ปน วิเสสฺยํ. ยถา นีโล ปโฏ. นีลมุปฺปลมิตฺยาทิ.

(๑๓) อิทานิ คตฺยาทิธาตูนมกมฺมกธาตูนญฺจ การิเต สตฺยุตฺตกตฺตา การิเต ปนุตฺตกมฺมนฺติ ทสฺเสตุมาห- คติจฺจาทิ. ตตฺถ คติ จ พุทฺธิ จ อสนญฺจ สทฺโท จ อกมฺมโก จาติ ตถา. เตสํ คตฺยตฺถธาตุพุทฺธยตฺถธาตุอสนตฺถธาตุสทฺทตฺถธาตุอกมฺมกธาตุภชฺชาทิธาตูนญฺจ หรกรอภิปุพฺพวทธาตูนญฺจ ทิสสฺส จ อธิโอปุพฺพหรสฺส ธาตุสฺส วา อการิเต โย กตฺตา โส การิเต สติ กมฺมสญฺโญ ภเวตฺยตฺโถ. ยถา ทาโส คามํ คจฺฉติ. สามี ทาสํ คามํ คามยติ. สามินา ทาโส คามํ คามิยเต. สิสฺโส ธมฺมํ พุชฺฌติ. คุรุ สิสฺสํ ธมฺมํ พุชฺฌยติ. ชโน โอทนํ ภุญฺชติ. ภุญฺชยติ ชนํ. เอวํ ชโน คีตํ คายติ. คายาปยติ. หตฺถี สยติ. สยาปยติ. ชโน ตณฺฑุลํ ภชฺชติ. ภชฺชาปยติ. ชโน ภารํ หรติ. หราปยติ. กโรติ. กาเรติ. สิสฺโส คุรุํ อภิวาเทติ. อภิวาทาเปติ. เทวทตฺโต ปสฺสติ. ทสฺสาปยติ. เทวทตฺโต โอทนํ อชฺโฌหรติ. อชฺโฌปาเรติ. วุตฺตํ หิ

คติโพธนฺนสทฺทตฺถ	หรกรากมฺมกานํ
กตฺตา อการิเต โย ตํ	วุตฺตกมฺมนฺติ การิเต.
ทาโส คจฺฉติ คามนฺตฺย	การิเต การิเต ปน
สามินา ทาสโก คจฺฉา	ปิยเต คามกนฺติ จ.
หตฺถี สยตฺยกมฺมานํ	การิเต การิเต ปน
โส สยาปิยเต หตฺถา	โรเหน กิตเกปยฺยนฺติ.

อาทิสทฺเทน เจตฺถ สํปุพฺพธร ธรเณ กุฏ เฉทเนตฺยาทึ สงฺคณฺหาติ.

(๑๔) หอิทานิ คติพุทฺธิตฺยาทีสุ นีขาทาทีนํ ปสงฺคโต ปฏิเสธมาห- นีขาทิตฺยาทิ. นีธาตุขาทอ วฺหอทสทฺทายกนฺทธาตูนํ อการิเต สติ โย กตฺตา ตสฺส กตฺตุโน สา กมฺมสญฺญา การิเต สติ น สมฺภเวตฺยตฺโถ. อิธ จ นิสฺส คตฺยตฺถตฺตา ขาทอทานมสนตฺถตฺตา อวฺหสฺส สทฺทตฺถตฺตา สทฺทาย กนฺทานญฺจาก มฺมกตฺตา สมฺ ปตฺเต สติ ปฏิเสโธ. ยถา. อชํ นยติ คามํ เทวทตฺโต. อชํ นยาปยติ คามํ เทวทตฺเตน ยญฺยทตฺโต. ขาทติ กทลึ โปโต. ขาทยติ. อวฺหยติ เทวทตฺโต ยญฺญทตฺตํ. อวฺหาปยติ. อทติ คุฬํ พาโบ. อาทยติ. สทฺทายติ กิงฺกณิกา. สทฺทาปยติ. กนฺทติ พาโล. กนฺทาปยติตฺยาทิ. วหสฺส วหธาตุสฺส อนิยามกเหตุมฺหิ อนาณาปเน อการิเต โย กตฺตา การิเต สติ ตสฺส กตฺตุโน สานสมฺภเว. สารถิ น เจ ปโยชโก สิยา วหสฺส คตฺยตฺถตฺตาว ปฏิเสโธ. ยถา. วหติ ภารํ คามํ เทวทตฺโต. วาหยติ ภารํ คามํ เทวทตฺเตน ยญฺญทตฺโตตฺยาทิ. สารถิมฺหิ ตุ ปโยชเก วิธิเยว. ยถา. สารถิ พลีพทฺทํ สกฏํ วาหยติ. พลีพทฺโท สกฏํ วหติตฺยาทิ. ภกฺขิสฺส อหึสเน อการิเต สติ โย กตฺตา การิเต สานสมฺภวติ. อสนตฺถตฺตา สมฺปตฺเต ปฏิเสโธ. ยถา ภกฺขติ คุฬํ โปโตภกฺขยติตฺยาทิ. หึสายนฺตุ วิธิเยว. ยถา. โส โนมิคํ ภกฺขติ. โส นํ มิคํ ภกฺขิยติ ลุทฺทโกตฺยาทิ.

(๑๕) อเถวํ พฺยวตฺถิเต สตฺยเนกกตฺตุกมฺมานํ ธาตูนํ ยทา กตฺตริ กมฺมนิ จ ปจฺจโย วิธียเต, ตทา เตน กตมํ กมฺมมภิธาตพฺพํ. กตโม วา กตฺตา. กิเมกมเนกํ เทฺว ปริยายโตติ สนฺเทเห นิจฺฉยมาห- ปธานมิตฺยาทิ. ตตฺถ นีวหาทีนํ ทฺวีสุ กมฺเมสุ มชฺเฌ ปธานํ กมฺมํ วจฺจํ กมฺมภูเตน เตน ปจฺจเยน อุตฺตํ. ทุหาทีนํ ทฺวีสุ กมฺเมสุ มชฺเฌ อปฺปธานํ กมฺมํ เตน วจฺจํ. การิตานํ การิตนฺตานํ ธาตูนํ สกํ กมฺมํ การิตกมฺมํ เตน วจฺจํ. การิตานํ ปโยชโก เหตุกตฺตา วจฺโจติ. นีวหาทีนํ ยถา. อโชนียเต คามํ เทวทตฺเตน. วหิยเต ภาโร คามํ เทวทตฺเตนตฺยาทิ. อิเมสฺวโชนียมาโน กมฺมํ ปธานํ ตทตฺถตฺตา กฺริยาวุตฺตสฺส. ตสฺมา กมฺมเชน ปจฺจเยน อชาทิกเมว กมฺมมุจฺจเต. ทุหาทีนํ ยถา. ทุหิยเต โค ขีรํ โคปาเลนตฺยาทิ. การิตานํ ยถา. คามิยเต คามํ เทวทตฺโต ยญฺญทตฺเตนตฺยาทิ. ยสฺส คติพุทฺธิตฺยาทีนํ กตฺตริ การิเต สติ กมฺมสญฺญา วิหิตา, โส เทวทตฺตาทิการิตนฺตานํ กมฺมํ. ตเทว กมฺมํ ปจฺจเยน อภิธียเต. การิตนฺตานํ กตฺตา วจฺโจ ปโยชโก อิตฺยตฺถวเสน ภูตตฺตา ลิงฺคปริณาเมน วจฺจสทฺเทนาติ สมฺพนฺโธ. อยเมตฺถ การิตนฺตานํ กตฺตุทฺวยสมฺภเวปิ กตฺตุวิหิเตน ปจฺจเยน ปโยชโกว กตฺตา อุจฺจเต. น ตุ ปยุชฺโช.ยถา ปาจยโตฺยทนํ เทวทตฺเตน ยญฺญทตฺโตตฺยาทิ. วุตฺตญฺจ

ทุหมาโน ควํ ขีรํ	โคโป ทุหติ วาติ จ
โค ขีรํ ทุหิโต เตน	ทุยฺหเต วาติ จาพฺรวุํ.
นียมาโน อชํ คามํ	อชโป นยตีติ จ
นียมาโน อโช คามํ	เตน นียติ วาติ จาติ.

(๑๖) นนุ ยสฺมึ อภิเธยฺยสฺส กมฺมสฺสอปาทานาทิปิ วกฺขฺยา ภวติ. ยทาปิ การิตนฺตานํ ปโย ชฺชสฺส กมฺมสญฺญา นตฺถิ. ตตฺร กึ กมฺมเชน ปจฺจเยน กมฺมนฺตรมภิธาตพฺพํ น ภาเวติ สํสเย สตฺยาห- อภาวาตฺยาทิ. กมฺมโช กมฺมวาจโก ปจฺจโย อภิเธยฺยสฺส อตฺตนา วตฺตพฺพสฺส กมฺมสฺส อภาวา อภาวโต อญฺญํปิ กมฺมมาห กเถติ. อญฺญสมฺภเว อตฺตนา วจฺเจ อญฺญกมฺเม สนฺเต กาลทฺธกฺริยาเทเส นาภิธาตี ตฺยตฺโถ. ยถา. ทุทียนฺเต โคภิ คุนฺนํ โคสุ วา ปยานิ โคปาเลนาตฺยาทิ. ทุหาทีนมปฺปธาเน กมฺมนิ อสติ การกนฺตรปิ วกฺขฺยาติ กมฺมนฺตรมภิหิตํ. ตถา จาหุ ปาณินียํ. อิห ควาทิมฺหิ อการกตฺตํ วา อปาทานาทิ ภาโว วา น กมฺมสญฺญา ภเวติ. กาลทฺธภาวเทสานํ. ยถา. มาสมธียเต เวโท สิสฺเสน. โกสํ วิชฺฌเต มิโค ลุทฺทเกน. โอทนปากํ คีโต คียเต คายเกน. เทสํ คจฺฉิยเต มคฺโค ครุนา อิตฺยาทิ. อญฺญกมฺมสฺส อสมฺภเว สติ ปน กาลาที เอว กมฺมานิ กมฺมโช ปจฺจโย วทติ. จตฺตาโร มาเส สียนฺเต นารายเณน. โกโส อธียเต ภวตา. โอทนปาโก สุปฺปเต ภวตา. สียเต มคโธตฺยาทิ. วุตฺตญฺจ

กาลทฺธภาวเทสาน	มนฺตภูตกฺริยนฺตเร
สพฺเพ อกมฺมเก โยเค	กมฺมตฺตมุปชายเตติ.

ตสฺสตฺโถ. อนฺต ฯเปฯ เร. อญฺญกฺริยาอนฺโต คเต. สพฺเพ ฯเปฯ เค. สพฺพมฺหิ อกมฺมกธาตุมฺหิ โยเค สติ กาลฯเปฯ นํ กมฺมตฺตมุปชายเตติ.

(๑๗) ยถาวุตฺตมตฺถํ วิภาเวติ - กาลตฺยาทินา กฺริยนฺตรนฺโต คเธหิ อกมฺมเกหิ ธาตูหิ เว เอก นฺเตน โยเค สติ กาล ฯเปฯ นํ กมฺมตา สมฺโภตีติ โยชฺชํ. ตมุทาหรณํ วุตฺตนยํ.

(๑๘) อิทานิ วิเสสฺยภูเตน ตฺยาทินา กิเตน จ กฺริยาย วุตฺตํ วิเสสนกฺริยาย อนุตฺตํปฺยุตฺตํ ภว ติตฺยาห- กิตาตฺยาทิ. กิตา. หิ กิตขฺยาตภูเตหิ วิเสเสฺยหิ ยํ การกมุตฺตํ. ตํ วิเสสนภูตาย กฺริยาย อนุตฺ ตมปฺยทพฺพเภทโต วุตฺตํว ปกาสติ. ปากโฏฺตฺยตฺโถ.ยถา. ภุตฺวา คจฺฉติ คโต วา เทวทตฺโตตฺยาทิ. โภชน ปุพฺพคมนํ กโรติตฺยตฺโถ. ทาตุํ ปจติ ธมฺมิโก. ปกฺโก วาตฺยาทิ. ทานตฺถํ ปจนํ กโรติตฺยตฺโถ โภชนทาเนหิ วิเสสนกฺริยาหิ วิเสเสฺยน คมนปจนกฺริยาวตาตฺยาทินา กิเตน จ กตฺตริ วิหิเตน กตฺตายํ วุตฺโต. อิตฺยาโต ปธมา. อนุตฺตกตฺตา สิยา ตติยาปิ. เอวมานียคุรุปูชิยเต ปุชยิตพฺโพ วาตฺยาทิ. โภตฺตุโมทโน ปจฺเต ปจฺ จิตพฺโพ วาตฺยาทิ จ. ตํ ปูชาทิกํ ปจนาทิกญฺจ อานยาทินา วิเสสเนนานุตฺตมิปิ ปูชาทิกฺริยาวตา วิเส เสฺยนตฺยาทินา กิเตน จ กมฺมวิหิเตน อุตฺตํ กมฺมํ อิตฺยาโต ปธมา. อนุตฺตกมฺมํ สิยา ทุติยาปิ.

(๑๙) วุตฺตมฺปิตฺยาทิ. กิตาทีหฺยุตฺตมปิ การกํ ปทนฺตเรหิ กรณภูเตหิ วุตฺตตํยาติตฺยตฺโถ. ยถา ปาจโก เทวทตฺโภ คจฺฉติตฺยาทิ. อนุตฺตตมิติยาทิ. กฺวจิ ปโยเค เตหฺยุตฺตมปิ การกํ ปทนฺตเรหิ อนุตฺตตํ ยาติ. ปาจกํ เทวทตฺตํ ปสฺสติตฺยาทิ. อนุตฺตมิตฺยาทิ. กฺวจฺยนุตฺตํ ปน ปทนฺตเรหิ อนุตฺตตํ ยาติ. โอทนํ ปจิตฺวา ภุญฺชติตฺยาทิ. กฺวจฺยนุตฺตํ ปทนฺตเรหฺยตตฺตํ ยาติ. โอทโน ปจิตฺวา ภุญฺชเตตฺยาทิ.

อิติ กจฺจายนสารสํวณฺณนายํ สามญฺญนิทฺเทโส ปฐโม.

(๒๐) อิทานิ ยสฺมึ อตฺเถ ปจฺจโย วิหิโต, โส อุตฺโต ภวตีตฺยุตฺเต กสฺมึ อตฺเถ โก ภวตีติ ปญฺเหโย ยสฺมึ ภวติ ตํ ทสฺเสตุมาห- ปรสฺสตฺยาทิ. ปรสฺสปทํ กตฺตริเยว. อตฺตโนปทํ ตีสุปิ โหติ. สพฺเพปิ อการาทิวิกรณา ปน กตฺวตฺเถ วิหิเต สพฺพธาตุเก โหนฺตีติ โยชฺชํ. ปรสฺสาตฺยตฺร เอกเทโสจฺจารเณนาปิ สมุทาโย ปติปาทิยเต. ภีมํ อิติ ภีมเสโน ยถา. เตน วตฺตมานาทีนํ วิภตฺตีนํ มชฺเฌ ยานิ ปุพฺพานิ ตานิ ปรสฺสปทํ นาม. ตํ กตฺตารํ ปติปาทยติ. ตตฺร ภวติตฺยตฺโถ. ยถา. ปจติ ปจนฺติตฺยาทิ, วตฺตมานาทีนํ วิภตฺตีนํ ยานํ ปรานิ ตานฺยตฺตโนปทํ นาม. ตํกตฺตุกมฺมภาเว ปติปาทยติ. เตสุ ภวติตฺยตฺโถ. ยถา. ปจเต ปจนฺเตตฺยาทิ กตฺตริ. ปจฺจเต ปจฺจนฺเตตฺยาทิ กมฺมนิ. อกมฺมกภาเว ปฐมปุริสเมกวจนเมวตฺตมาโนปทํ ภวติ. ยถา. สียเต ภวตาตฺยาทิ. วิกรณานิ ยถา. ภวติตฺยาทิ.

(๒๑) เกจิ วาทมาห- อสพฺพิจฺจาทินา. เอสุ ยถา วุตฺตวิกรเณสุ มชฺเฌ กิญฺจิ ปจฺจยํ อสพฺพธาตุเก ปเรปิ อิจฺฉนฺติตฺยตฺโถ. ปจฺจุปฺปนฺนาทฺยุตฺตานตฺโถ

(๒๒) อิทานิ ปจฺจุปฺปนฺนาทิ กาลตฺตยํ ทสฺเสติ- อารทฺธจฺจาทินา. อารทฺโธ อุสฺสาหคโตปฺยนิฏฺฐิโตภาโว กฺริยา ปจฺจุปนฺโน นาม ยถา ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติตฺยาติ สุนิฏฺฐิโต ภาโว กฺริยา อตีโต นาม. ปุริโส มคฺคํ อคมีตฺยาทิ. อุปาทมปฺปตฺตา อภิมุขา กฺริยา อนาคโต นาม. ยถา. ปุริโส มคฺคํ คจฺฉิสฺสติตฺยาทิ.

(๒๓) ยสฺมึ อตฺเถ ปโรกฺขา ภวติ, ตํ ทสฺเสตุํ กตสฺสาตฺยาทิมาห. กตฺตุ อตฺตนา กตสฺส อสรเณ สติ จ. ยถา. สุปิเน กิลมาหตฺยาทิ- อตฺร นิทฺทายโมหจิตฺโต สกตมปินสฺสตีติ. ตสฺส อจฺจนฺตจฺฉาทเนปิ จ สติ. ยถา. นาหํ กลิงฺคมคมีตฺยาทิ. อตฺร ขลุ กตฺตา กึ ภวํ กลิงฺเค ติฏฺฐีติ เกน จิ ปุฏฺโฐ สกตํปิ ปจฺจกฺขํ กลิงฺคคมนมจฺฉาทนํ กโรตีติ. ทิฏฺฐาทีนมภาเว จ สติ. ยถา. โปราณา อาหุตฺยาทิ. ตีสุ ยถาวุตฺตตฺเถสุ ปโรกฺขตา เณยฺยาติ.

(๒๔) อชฺช ภวา อชฺชตนีติ วุตฺเต อชฺช นาเมตฺถโกตฺยาห- อตีติตฺยาทิ. ตสฺสตฺโถ. อตีตรตฺติยา ปจฺฉิโม วา. อมุสฺส ปจฺฉิมสฺส ยามสฺสฑฺฒํ วา ภาวินิยา รตฺติยา อทิปฺปหาโร วา. ตสฺส ปหารสฺสฑฺฒํ วา. เตหฺยฑฺฒหิ สห อโห อชฺช นามาติ. ยถา. โส มคฺคมคมี. เต มคฺคมคมุํตฺยาทิ.

(๒๕) กาลาติปตฺตึ ทสฺเสติ- วิรุทฺธตฺยาทินา. วิรุทฺธ ฯเปฯ คาวา. รุทฺธการณสมฺปนฺนา วา เหตุเวกลฺลโตปิ วา กฺริยานมภาโวว กฺริยาติปนฺนนฺติ อีริตํตฺยตฺโถ. กฺริยานมติปชฺชนมภวนํกฺริยาติปนฺนนฺตฺยตฺโถ. ยถา สเจ ปฐมวเย ปพฺพชฺชมลภิสฺส. อรหา อภวิสฺสตฺยาทิ

(๒๖) ตสฺส ทฺวิธตฺตมาห-ตญฺจาตฺยาทินา ตญฺจ กฺริยาติปนฺนํ ทฺวิธาภวติ ภูตมตีตํ. ภาวิอนาคตมีติ. สมฺปุณฺณการณตฺตา ภูตํ อตีตํ. กุโต จิ ลิงฺคทสฺสนา กิญฺจิ ลกฺขณสฺส ทสฺสนตฺตาภาวาวิภาวาติปนฺนํ อนาคตํ กฺริยาติปนฺนํ ปน เณยฺยมิติ โยชฺชํ. อตฺร จ เหตุโน สมฺปุณฺณตฺตา อลภิสฺสาติ ภาโว อตีตํ. ตสฺส เวกลฺลตฺตา นาลภิสฺสาติ ภาโว อนาคนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

(๒๗) อิทานิ ปญฺจมีสตฺตมีติ ทฺวยํ วตฺตมานาทิตฺตยวิสยมิตฺยาห กาลตฺยาทิ. กาลเภทํ กาลวิ

เสสมนิสฺสาย ปญฺจมีสตฺตมี สิยุํ. ตา ปญฺจมีสตฺตมิโย ปตฺถนาวิธิสํปุจฺฉาวิสยา อาสิสนนิโยคสํปุจฺฉนวิส ยาติปริกิตฺติตาตฺยตฺโถ. ยถา. กโรตุ กุสลมิตฺยาทิวิธิยํ. สุขนฺเต โหตุตฺยาทิปตฺถเน. กึ กโรมิ อหมิตฺยา ทิปุจฺฉเน.สตฺตมิยํเปฺยวํ.

(๒๘) อิทานิ ตมตฺถตฺตยํ ปากฏีกาตุมาห ปตฺถนาตฺยาทิ. เตสฺวตฺถตฺตเยสุ มชฺเฌ อาสิสนํ ปตฺถ นา นาม. นิโยโค ปโยชโก วิธินาม. โส วิธิ สาทรานาทราสาทรานาทเรน ทฺวิธา. กิมิทํ เอวมิติ สพฺพสาธารณํ กถนํ ปุจฺฉนํ นาม.

(๒๙-๓๐) อิทานิ กฺริยากาลาภิธาเน สติ วตฺตมานาทโย โหนฺติตฺยาห กฺริยาตฺยาทิ. ตสฺสตฺโถ. กฺ ริยากาลวิวจฺฉายํ กฺริยาย กาลาภิธาเน สติ อขิลา วตฺตมานาทโย ยถา สกาลํ อตฺตโน กาลานุรูปวเสน สมุปฺปนฺนา สทฺทนฺตรสมาคมา สทฺทนฺตเรหิ โยคํ คตา ปทสฺสสงฺขรณกาลโต ปจฺฉากาลนฺตรํ พฺรู เต วทนฺ ติ. ยถา. ปุรา ทิพฺพติตฺยาทิ. อสทฺธมฺโมวสลธมฺโม ปุรา ทิพฺพติ ทิพฺพนโต ปุพฺเพอิจฺจาทิกํ อิทํ อุทาหรณํ มตํ เญยฺยนฺติ. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเนติ วุตฺเตปิ ปุรา สทฺทนฺตรตฺตา วตฺตมานมนา คตสฺส วาจกมิตฺยา ตฺราธิปฺปาโย.

(๓๑) อิทานิ สทฺทนฺตเร สติ พาหิรงฺคตฺตา น พาธโกตฺยาที ปทนฺตเรนาตฺยาทิ. ปทนฺตเรน ปทนฺตรโต โย อนาคตตฺโถ ญาโต, โส อตฺโถ ปทสงฺขารภาวิสฺส ปทสงฺขรณสงฺขาตปจฺจุปฺปนฺนกาลภูตสฺส อตฺถสฺส พาธโก น ภวติ. กสฺมา. ตสฺส อตฺถสฺส พาหิรงฺคโตติ โยชฺชํ. ยถา. ปุรา ทิพฺพติตฺยาทิ กเมวุทา หรณํ. เอตฺถ ปุราทิสทฺทนฺตรโยเค สติ วตฺตมานํ ปญฺจวารํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ วุตฺตํ หิ

ปุเร ยาว ปุราโยเค	นิจฺจํ วา กรหิกทา
ลจฺฉายมปิ กึ วุตฺเต	วตฺตมานา ภวิสฺสตีติ.

ตสฺสตฺโถ ปุเร ยาว ปุราสทฺเทหิ โยเค สติ ภวิสฺสติ กาเล นิจฺจํ, กรหิกทาสทฺเทหิ โยเค สติ ตกฺ กาเล วา, ลจฺฉายํ อปิ ลภิสฺสตีติ วุตฺตฏฺฐาเนปิ กึ สทฺเทน โยเคปิ ตกฺกาเล วา วตฺตมานา ภวติ. ยถา. ปุเร ภุญฺชติ. ยาว ภุญฺชติ. ปุรา ภุญฺชติ. นิจฺจํ กรหิ ภุญฺชติ. กรหิ ภุญฺชิสฺสติ วา. กทา ภุญฺชติ. กทา ภุญฺชิสฺสติ วา. ภิกฺขํ ลภติ. ภิกฺขํ ลภิสฺสติ วา. กึ กโรติ. กึ กริสฺสติ วาตฺยาทิ.

(๓๒) ยถาตฺยาทิ. ตตฺถ สพฺพายํ สทฺทตฺถานํ สณฺจิติ ยถา วิวจฺฉเมว วตฺติจฺฉานุรูปเมว อนุ คมฺยเต, สิทฺธลกฺขฺยานุสาเรน ปากฏสทฺทานุสาเรน วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต เญยฺยาติ โยชฺชํ.

อิติ กจฺจายนสารสํวณฺณนายํ อาขฺยาตนิทฺเทโส ทุติโย.

(๓๓) เอวมขฺยาตมตฺถํ ทสฺเสตฺวา กิตมตฺถํ ทสฺเสนฺโต ภาเวตฺยาทิมาห. ตตฺถ กิจฺจา ปจฺจยา ภาเว กมฺเม จ สิยุํตฺยาหุ กเถนฺติ. ยถา. ภวิตพฺพํ ภวนียํตฺยาทิ. ขตฺถาปิ ปจฺจยา ตถา ภาเว จ กมฺมนิ จ สิยุํตฺยาหุ กเถนฺติ. ยถา. อีสกฺกรมิตฺยาทิ. ขตฺโถ ภาเว นปุํสกเมว. กมฺเม อีสกฺกโร กโฏ ภวตาตฺยาทิ. กฺว จิ ปโยเค กิจฺจา อญฺญตฺถาปิ ภาวกมฺเมหิ อญฺญสฺมึ กตฺตาทฺยตฺเถปิ สิยุํ. ยถา. ภวตีติ ภพฺโพ องฺกุโร กตฺ

ตริ. นหายเนฺตฺย เตนาติ นหานียํ จุณฺณํ กรเณ. ททาตฺยสฺสาติ ทานีโย พฺราหฺมโณ สมฺปทาเน. สมฺมาวตฺตเต อสฺมาติ สมฺมาวตฺตนีโย คุรุ อปาทาเน. ติฏฺฐเตฺยตฺถาติ ฐานีโย เทโสตฺยาทิ อธิกรเณ. ยุตฺยุ ปน สพฺพสฺมึ กตฺตาทิสาธเน ภวติ. ยถา. สมฺปทานมปทานมิตฺยาทิ.

(๓๔) ยุปจฺจยตฺถเมวาห สทฺทตฺถิจฺจาทินา. สทฺทตฺถหิ สทฺทกรณตฺถวนฺตุฆุสธาตฺรุจธาตูหิ ปโร ยุ ตสฺสีลาทีสุ คมฺยมาเนสุ สนฺเตสุ กตฺตริ ภเวตฺยตฺโถ. ยถา โฆสโน โรจโนตฺยาทิ. ตสฺสีลตฺถมาห ณีตฺยาทินา. ณีตฺอาวีปจฺจยา สพฺเพหิ ธาตูหิ ตสฺสีลาทีสุ คมฺยมาเนสุ สนฺเตสุ กตฺตริ สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา. สพฺพทสฺสี ภยทสฺสาวีตฺยาทิ.

(๓๕)ตปจฺจยตฺถมาห ภาเวตฺยาทินา โต ตปจฺจโย ภาเว จ กมฺมนิ จ ภูเต อตีตกาเล โหติ. ยถา เตน กตํ. ตสฺส กตํมิจฺจาทิ ภาเว. กโต กโฏ เทวทตฺเตนตฺยาทิ กมฺเม. ฐาอาสวสรุหชราติ อมฺมกธาตฺโต ปโร โต ภูเต ภาเว กตฺตริ อาธาเร จาติ ตีสุ ภวติ. ยถา. ฐิตํ เทวทตฺเตน เทวทตฺตสฺส วาตฺยาทิ ภาเว. ฐิโต คาเม เทวทตฺโตตฺยาทิ กตฺตริ. ฐิโต คาโม เทวตฺตสฺสตฺยาทิ อาธาเร. อสิตํ เทวทตฺเตนาตฺยาทิ. อสิตํ เทวทตฺเตนาตฺยาทิ. รุหิตํ รุกฺเขนาตฺยาทิ. ชริตํ เทวทตฺเตนาตฺยาทิ. สีชนีรมฺภา สี-ชนี-สิลิส-อารมฺภาติ อกมฺมกธาตฺโต ปโร โต ตีสุ ภวติ. ยถา. สยิตํ เทวทตฺเตนตฺยาทิ. อนุชาตํ เทวทตฺเตนตฺยาทิ. สิลิสิตํ เทวทตฺเตนตฺยาทิ. อารมฺภิตํ เทวทตฺเตนตฺยาทิ. ภาเว นปุํสกเมว.

(๓๖) อิทานิ โยคตฺยตฺโถ ธาตุ, ตสฺมา ปโร โต ภูเต กาเล ภาเว กมฺมนิ อธิการเณ กตฺตริ จาติ จตูสุ ภวติตฺยาห คมนตฺถาตฺยาทิ. ตตฺถ คมนตฺถา คตฺยตฺถาธาตฺโต อาหารตฺถา อสนตฺถา ธาตฺโต จ ปโร โต ตถา ภาเว กมฺมนิ กตฺตริ อาธาเร จาติ จตูสุ ภวติ. ยถา ภาเว คตํ เตน ตสฺส วาตฺยาทิ. อตฺร ภาเววิหิตสฺส ตสฺสานุตฺเต กตฺตริ ตติยา วา ฉฏฺฐี วา ภวติ. กมฺเม คโต คาโม เตนาตฺยาทิ. อธิกรเณ คโต คาโม เทวทตฺตสฺสตฺยาทิ. อตฺร ตพฺพิหิตสฺสานุตฺเต กตฺตริ ฉฏฺฐี. กตฺตริ คโต คามํ เทวทตฺโตตฺยาทิ. ภุญฺชิตโมทนํ เตน ตสฺส วาตฺยาทิ. วุตฺตนเยน เนยฺยํ. อวิวจฺฉิตกมฺมมกา กมฺมานภิธานโต ธาตุมฺหา ปน ภูเต ภาวมตฺเต โต โหติ. ยถา. คตํ เตน ตสฺส วาตฺยาทิ.

(๓๗) อิทานิ ตโตญฺเญ ปจฺจเย ทสฺเสตุมาห ตวนฺตุตฺยาทิ. ตวนฺตุ ณวุ ตุ ตาวี จ ปจฺจยา สพฺพสฺมาปิ ธาตฺโต กตฺตริ ภวนฺติ. ยถา. คามํ คตวา เทวทตฺโต. ปาจโก สูโท, กตฺตา ปุริโส. กตฺตาวี ปุริโสตฺยาทิ. ณาทโย ปายโส ภเว ภวนฺติ. ยถา. ณมฺหิ ภวนํ ภาโวตฺยาทิ. ยุมฺหิ ภูยเต ภวนํตฺยาทิ. ติมฺหิ ภวนํ ภูติตฺยาทิ. ณิมฺหิ หิยเต หานิตฺยาทิ. เตสุปิ ณาทีสุ เกจิ ปจฺจยา การเก กมฺมาทิมฺหิ ภวนฺติ. ยถา กมฺเม ณมฺหิ ภุญฺชิยเตติ โภโค โอทโน. ทาตพฺโพติทาโยตฺยาทิ. กรเณ รชฺชนฺเต อเนนาติ ราโคตฺยาทิ. อปาทาเน อุปาธิยเต อสฺมาตฺยุปชฺฌาโยตฺยาทิ. อธิกรเณ สํหรนฺติ อสฺมินฺติ สํหาโรตฺยาทิ. กมฺเม ยุมฺหิ อสิยเตติ อสนํ. กรเณ สวนํ กรณมิตฺยาทิ. สมฺปทาเน สมฺปทานมิตฺยาทิ. อปาทาเน อปาทานมิตฺยาทิ. อาธกเร ฐาเนตฺยาทิ. กมฺเม ติมฺหิ ภุญฺชิยเตติ ภุตฺติตฺยาทิ. กรเณ นีติ สุติตฺยาทิ. อปาทาเน ปกริยเต อสฺมาติ ปกติตฺยาทิ.

อธิกรเณ ติฏฺฐยสฺมินฺติ ชิติ. เอวํ เสสํ เนยฺยํ.

(๓๘) อิทานิ อาขฺยาตภาโว วิย กิตภาโว น ภวตีตฺยาห กิตภาโวตฺยาทิ. กิตภาโว กิตกฺริยา ทพฺพมิว ภวติ. ทพฺพํ ปฐมาทิวเสน เจกวจนาทิวเสน จ ภวติ. ตถา โสตฺยตฺโถ. เตน กมฺมาทโยปิ การกา ภวนฺติ. ยถา. ปาโก. ปากํ. ปาเกน. ปาเกหิตฺยาทิ. อตฺราขฺยาตภาโว ปจิยเต ปจฺจเตตฺยาเทฺยว ภวติ. เอวํ โสติ. ปาโยตฺยาทิกมฺมสฺมึปิ วกฺขายํ สตฺยาปิ ปาโย ภาวตฺถวิหิตา กิตปจฺจยา ภวนฺติ. ยถา. โอทนสฺส ปาโก. สตฺตูนํ วิชโยตฺยาทิ.

(๓๙) อิทานิ ตฺวาทฺยตฺถํ อาห กฺริยานมิตฺยาทินา. เอกกตฺตูนํ อภินฺนกตฺตูนํ กฺริยานํ มชฺเฌ ปุราปุพฺพากฺริยาธาตฺโต ตฺวาทิปจฺจยา ภาเว ภวนฺตีติ โยชฺชํ. ยถา. ริปุํ ชิตฺวา นรปติยาติตฺยาทิ. ตุมตฺถมาห. ตุนฺตฺตฺยาทินา. ตทตฺถา ตสฺส ปรกฺริยตฺถภูตา ปุรากฺริยา จ อิจฺฉตฺตาทิกฺริยาปิ จ เจ ยทิ อตฺถิ, ตาย สติ ตุํ ตุ ตุํ ปน ภาเวว ภวติ. ยถา. กฏํ กตฺตุํ พีรณานิ อานยติ กมฺมกาโรตฺยาทิตทตฺเถ. กตฺตุมิจฺฉติ ทาตุ มิจฺฉติตฺยาทิอิจฺฉตฺเถ.

(๔๐) อิทานิ ภาวสตฺตมการโก สมูหตฺโถ วาติ วิภาเวติ ปจฺจยตฺโถจฺจาทินา. ตตฺถ อยํ ภาโว เตน ปจฺจเยน วินา อปฺปสิทฺธิโต ปจฺจยตฺโถปิ ปจฺจยสฺส อตฺโถปิ นาม. เตน ธาตฺนา วินา อปฺปสิทฺธิโต ธาตฺรตฺโถปิ ธาตุสฺส อตฺโถปิ นาม. เสเส กตฺตาทิอตฺเถปิ เอวํ. น เตหิ วินา ปจฺจยธาตฺวตฺถา ภวนฺตีติ เญยฺยํ. เตน การเณน สพฺพโก ภาวาทฺยตฺโถ จยตฺโถ สมูหตฺโถ นามาติ โยชฺชํ.

(๔๑) ตมตฺถมาห สงฺเกตตฺยาทินา. ตสฺสตฺโถ. อยํ กฺริยตฺโถ ปกติยา ธาตุยา อตฺโถ นาเม โส กตฺตาทฺยตฺโถ ปจฺจยตฺโถ นามิเตฺยวมีทิโส อยํ วิภาโค สงฺเกตกาลเมว สมฺปวตฺตเตติ. น เกวลา ปกติ. น เกลโว ปจฺจโย ปโยเชตพฺโพติ วุตฺตํ โหติ.

(๔๒) อิทานิ สทฺทสฺส นิจฺจตฺตมาห สิทฺธตฺยาทินา. ตตฺถ กตฺวา นิปฺผนฺโน อยํ สทฺโท สิทฺธสทฺทานุวาโท นิปฺผนฺนสทฺเทน สทิโส โหตฺยาโต เอว เตน การเณน เอว กฺวจิ ปโยเค ลกฺขฺยลกฺขณิกา อุทาหรณสุตฺเตสุ ชาตา อิตเรตรโต อญฺญมฺญโต สทฺธินิปฺผนฺนา น สิชฺฌเตน ปฏิเสธิยเตติ โยชฺชํ. วุตฺตญฺจ

สทฺทสนฺตติยํ สทฺโท	กาสาทิวมการิโย
นิจฺโจติ เกจิ เตสนฺตุ	นาปสทฺโท กทาจิปิ.
อสติตฺตาลสตฺตา จ	อปสทฺเทปิ สาธุตา
อตฺเถ สเน ยถามฺมูติ	วุตฺเตปฺยมฺมาติ มนฺยเต.
เอตฺเถ สาธุตฺตมตฺเตน	นิจฺจตฺเตปิ กรียเต
นิจฺเจน สทิสานิจฺจํ	รงฺคหตฺถาทโย ยถาติ.

(๔๓) อิทานิ สทฺเท วิชฺชมาเนปฺยปากเฏ เจว สติ สุตฺเตน ญาปยตีตฺยาห อนาทิตฺยาทิ. ตตฺถ ยสฺส ชนสฺส อนาทฺยปากฏภูโต สทฺทาโขฺย สทฺโทตฺยาขฺยาโต อยํ อาโลโก นปฺผุโฏ น ปากโฏ. ตสฺส ชนสฺส

คติยา ญาปนาย อาวุโต ปฏิจฺฉนฺโน ทีโปว สตฺเถน สุตฺเตน พฺยญฺชเต ปกาสิยเตติ สมฺพนฺโธ.

(๔๔) อิทานิ มานาทิทฺวยํ วตฺตมานาทิตฺตเยว ภวติตฺยาห มานนฺตาตฺยาทินา. ตตฺถ มานนฺตา ปจฺจยา วตฺตมาเน จ ลกฺขเณ ญาปกเหตุเก ชนกเหตุมฺหิ จ สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา วตฺตมาเน ปจนฺโต ปจมาโนตฺยาทิ. ลกฺขเณ โอทนํ ปจนฺโต สูปกาโร คายติ. โอทนํ ปจมาโน สูปกาโร คายติตฺยาทิ. เหตุเก ชยํ เวรํ ปสวติ. ชยมาโน เวรํ ปสวติตฺยาทิ. อิทานิ เภทกกิตปจฺจยา เภทฺยธาตฺวตฺเถน สมฺพนฺเธ สติ ตสฺส กาเล ภวนฺติตฺยาห กิตาตฺยาทิ. กิตปจฺจยาธาตฺวตฺถสมฺพนฺเธ สติ กาลนฺตเรสฺวปิ โหนฺติตฺยตฺโถ. ยถา. ธาวนฺโต คโต. ธาวนฺโต คมิสฺสติตฺยาทิ. อตฺร อนฺตปจฺจโย ตปจฺจยสฺส เหตุตฺตา อตีตํ กฺริยนฺตรสฺส จานาคตํ ลภตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

(๔๕) เอวํ กิตา วาจฺจลิงฺคา เอวาติ ทสฺเสติ กิตกาตฺยาทินา. กิตกา อภิเธยฺยลิงฺคา อภิธาตพฺพสฺส ลิงฺควนฺตา. ยถา. มคฺคํ คโต ปุมา. คตา อิตฺถี. คตํ กุลมิตฺยาทิ. อิยุวณฺณาตฺยาทิ. อิวณฺณุวณฺณนฺตธาตฺวราทิธาตุโต สมฺภูโต อปจฺจโย จ ทุติโย โณ จ อิปจฺจโย จาติเม ตโย ปุเม สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา. อิวณฺณาทิโต อปจฺจยมฺหิ วิเนตีติ วินโยติยาทิ. นีธาตุ. ภวตีติ ภาโวตฺยาทิ. ภูธาตุ. สํวรตีติ สํวโรตฺยาทิ. วรธาตุ. อาทิสทฺเทน เจตฺถ คยฺหตีติ คโหตฺยาที สงฺคณฺหาติ. ณมฺหิ กโรตีติ กาโรตฺยาทิ. อิปจฺจเย มุนาตีติ มุนิตฺยาทิ.

(๔๖) ยุ จาตฺยาทิ. อกตฺตริ กตฺตุวิรเห ปวตฺโต ยุปจฺจโย จ ภาวสฺมึ ปวตฺตา กิจฺจา จ ภาวสฺมึ ปวตฺโต ตปจฺจโย จาติเม ตโย นปุํสเก สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา ยุมฺหิ นนฺทิยเตติ นนฺทนมิตฺยาทิ. กิจฺเจสุ ภวิตพฺพํ ภวนียมิตฺยาทิ. โตมฺหิ เตน คตนฺตฺยาทิ. ตเวอาทิกา กฺขตฺตุมนฺตา ปน ปจฺจยา อพฺยยนามกา นิปาตนามกา สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา. กาตเว กาตุํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุมิตฺยาทิ.

อิติ กจฺจายนสารวณฺณนายํ กิตนิทฺเทโส ตติโย.

(๔๗) เอวํ กิตํ ทสฺเสตฺวา การกมาห ยตฺรตฺยาทิ. ตตฺถ ณตฺร กมฺมาทฺยตฺเถ ตฺยาทโย อาขฺยาตาทโย เต จ วาจกา โนปิ วิธิยนฺเต นาภินียนฺเต. โส กมฺมาทฺยตฺโถ อนุตฺโต นาม. ตตฺร กมฺมาโท อนุตฺตภูเต ตสฺมึ กมฺมาทิมฺหิ ทุติยาทิวิภตฺติโย ยถารหํ สิยุํตฺยตฺโถ. ยถา อาขฺยาเต กฏํ กโรติตฺยาทิ. กิเต กโต กฏํ เทวทตฺโตตฺยาทิ. อตฺร จาขฺยาตาทีนํ กมฺมาทีสฺวปิ หิตตฺตา กฏาทิสทฺเทเหวตฺตโน อตฺถสฺส กมฺมาทิกสฺส วุตฺตตฺตํ โชเตตุํ ทุติยาทโย วิหิตาติ ทีเปตุํ ยตฺรตฺเถตฺยาทิกํ วุตฺตํ. วุตฺตํ หิ

สทฺโท สกตฺถํ วตฺวาน ปรตฺถํ ทพฺพสญฺญิตํ
สมเวตํ วเท ลิงฺคํ สงฺขฺยากมฺมาทิกํปิ จาติ.

ยเทฺยวํ นิรตฺถกตฺตา วิภตฺติโย กถํ โหนฺตีติ เจ. วิภตฺติโย ปนิตฺถิปจฺจยา จ โชตกา โหนฺติ วิเสสวุตฺติตาย. วุตฺตํ หิ ลิงฺคตฺถวิวรเณ

ลิงฺคานํ ปญฺจเก อตฺเถ วิภตฺติโชตกา มตา
สงฺขฺยากมฺมาทิกานนฺตุ อพฺยยตฺตานํว ทีปกา.

วิชฺชมาโนปิ สุกฺกาทิ ยถา ทีปาทิเก สติ
พฺยตฺติมายาติ กตฺตาทิ อตฺโถ เอวํ วิภตฺติยํติ.

ยถารหนฺเตฺยเตน จ กมฺมสฺส กตฺตาโร. สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺสาติอาทิ สติปิ กมฺมาทฺยตฺเถ ทุติยาทีนมปฺปธานตฺตา ปสงฺโค น สิยาติ ทสฺเสติ.

(๔๘) อิทานิ ตสฺมึ อตฺเถว ทุติยา ภวติตฺยาห กฺริยาตฺยาทิ. กฺริยปฺเปกฺริยาย ปตฺตพฺเพ กมฺเม จ. ฆนโยเค นิรนฺตรโยเค สติ ขณทฺธนิกาเล จ. กมฺมปฺปวจนีเย กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต จ. เอนตฺวนฺเตหิ เอนโตปจฺจยนฺเตหิ สทฺเทหิ จุภยาทีภิ จ โยเค ทุติยา ภวตีติ โยชฺชํ. เอนาติ เจตฺถ อทูเร วา อปญฺจมฺยาติ สุตฺเตน ปญฺจมฺยตฺถวิรเห อทูเร อตฺเถ ทิสาสทฺเทเหฺยน ปจฺจโย วา โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ. ยถา. กฺริยปฺเป กมฺมํ กโรติตฺยาทิ. กาเล มาสมธีเตตฺยาทิ. อทฺธนิโยชนํ กลหํ กโรนฺโต คจฺฉติตฺยาทิ. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต ปพฺพชิตมนุปพฺพชึสุตฺยาทิ. เอนโยเค ปุพฺเพน คามํ รมณียํ. ปุพฺเพน คามํ วสติตฺยาทิ. อตฺร คามสฺส ปุพฺเพ รมณียํ. คามสฺส ปุพฺเพว สติตฺยตฺโถ. โตโยเค คามํ คโต วิหารํ คโตตฺยาทิ. อุภยโยเค ธนํ ธญฺญํ วา อุภยํ เต ทมฺมิตฺยาทิ.

(๔๙) สกนฺติตฺยาทิ. กตฺตุการณการกาสกนฺตํ สาธกตมาอตฺตปฺปธานกฺริยาภินิปฺผาทกตมา โหนฺติ. เตสุ ทฺวีสุ จ เหตฺวตฺเถ จ สตฺตมิยํ จ ลกฺขเณ จ วิเสสเน จ สหตฺเถ จ ปุพฺพาทินา โยเคปิ จ ตติยาติ โยชฺชํ. กตฺตา หิ เจตฺถ ปธาโน. ยถา รญฺญา ปยุตฺเตสุ โยเธสุ ปรเสนํ ชนฺเตสุปิ ปธานภาเวน ราชา ชยํ ลภเต. ตโตญฺเญ อปฺปธานภาเวน ชยโวหารํ ลภนฺเต. เอวํ ปธานภาเวน กตฺตา จ อปฺปธานภาเวน เตปิ จ ตพฺโพหารํ ลภนฺเต. กตฺตุโน กฺริยาสุ เตสํ ปโยชกตฺตาติ. เตน วุตฺตํ ปญฺจิกายํ. เอเตสญฺจ ยถาสกํ กฺริยาสุ ปวตฺเต การกตฺตาติ. ยถา. กตฺตริ ครุเฬน หโต นาโคตฺยาทิ. กรเณ ผรสุนา ฉินฺทติตฺยาทิ. ผลสาธนโยโคฺย ปทตฺโถ เหตุ. ตสฺมึ อนฺเนน วจติตฺยาทิ. สตฺตมิยํ เยน ภควาตฺยาทิ. ลกฺขเณ อกฺขินา กาโณตฺยาทิ. วิเสสเน โคตฺเตน โคตโม นาโถตฺยาทิ. สหตฺเถ ปุตฺเตน สห ฐูโลตฺยาทิ. ปุพฺพโยเค มาเสน ปุพฺโพตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน เจตฺถ ปิตรา สทิโส มาตฺยาสทิโสตฺยาทิกํ สงฺคณฺหาติ.

(๕๐) สมฺปทานมาห ปูชาตฺยาทินา. ปูชานุคฺคหกาเมน ปูชิตุมนุคฺคหิตุญฺจิจฺฉนฺเตน ชเนน ยสฺส พุทฺธาทิกสฺส สมตฺตโน ธนํ ทียเต. ลทฺธสามิตฺตกํ ตํ พุทฺธาทิการกํ สมฺปทานนฺติ กิตฺติตมิติ โยชฺชํ. สมฺปทาเน จ นโมตฺยาทิ สหยุตฺเต จ จตุตฺถี โหติ. ยถา สมฺปทาเน เทวทตฺตสฺส โรจเตตฺยาทิ. นโมโยเค นโม เต พุทฺธวีรตฺถุตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน เจตฺถ สฺวาคตํ เต มหาราชาตฺยาทิกํ คณฺหาติ.

(๕๑-๕๒-๕๓) กฺริยาตฺยาทิ. กฺริยาย ปริจฺเฉโท อปาทานํ นาม. ตสฺมึ อปาทาเน ปญฺจมี สิยา. ยถา. คามา คจฺฉติ ชโน. ปตติ รุกฺขา ผลมิตฺยาทิ. กตฺตุกมฺมานตฺยาทิ. โย กฺริยาย นิสฺสยานํ กตฺตุกมฺมานมาธาโร อตฺถิ. โส อาธาโร โอกาโส นาม. ตมฺหิ โอกาเส สตฺตมี ภวติ. ยถา. เทวทตฺโต ถาลิยโมทนํ ปจติตฺยาทิ. ลกฺขฺยกฺริยาย ลกฺขณกฺริยายํ จ สตฺตมี. ยถา ปุริโส ภิกฺขูสุ โภชิยมาเนสุ คโตตฺยาทิ. เอตฺถ จ

คโตตฺยาทิลกฺขยกฺริยา จ ภาวนฺตรา จ นาม. ภิกฺขูสุตฺยาทิ ภาววนฺโต ปฐมกฺริยาวติ จ. ปุริโสตฺยาทิ. ภาวนฺโต ทุติยกฺริยาวติ เจติ ทฏฺฐพฺพํ อิปฺปกติตฺยาทิ อิปฺปกติตกมฺเม จ อิธาตุโน ปกติภูตสฺส ต ปจฺจยสฺส กมฺเม จ คหาทีนํ กมฺเมปิ จ สตฺตมี. ยถา พฺยากรเณ อธีโต สิสฺโส. นาคํ โสณฺฑายํ คเหตฺวาตฺยาทิ. กาเล จ นิมิตฺเต จ กรเณ จ ปิณฺฑสทฺทปุพฺพกานํ จ ราทิธาตูนํ กรเณ จ อธินา สหยุตฺเต สามฺเย จ อธิกินา อธิกตฺถวนฺเตน อุเปน สหยุตฺเตปิ สา สตฺตมี ภวติ. ยถา. กาเล ปุพฺพนฺห สมเย ภควาตฺยาทิ. นิมิตฺเต อชินมฺหิ หญฺญเต ทีปิ. อตฺร เยนตฺเถน วินา สมตฺตโน ภวติ ตสฺส ตํ นิมิตฺตํ นามาติ. กรเณ ปเถสุ คจฺฉติตฺยาทิ. ปิณฺฑจราทีนํ กรเณ หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติตฺยาทิ. อธินา โยเค อธิ นจฺเจ โคตมีตฺยาทิ. อุเปน โยเค อุป ขารียํ โทโณตฺยาทิ.

(๕๔) อิทานิ สมฺพนฺธมาห วิเสสนตฺยาทินา. วิเสสนวิเสสฺยานํ ทฺวินฺนํ อญฺญมญฺญาเปกฺขตา สมฺพนฺโธ นาม. ตสฺมึ สมฺพนฺเธ จ ฉฏฺฐี. กิตโยเค กิตปจฺจเยหิ โยเค สติ กมฺมกตฺตริ จ ฉฏฺฐี ภวตีติ โยชฺชํ. ยถา. สมฺพนฺเธ รญฺโญ ปุริโสตฺยาทิ. กมฺมกตฺตริ การยิตา กฏสฺส เทวทตฺตสฺส ยญฺญทตฺโตตฺยาทิ.

(๕๕) อิทานิ ฉฏฺฐี ทฺวีสุ สมฺปตฺเตสุ กตฺถ ภวิตพฺพาติ น กตฺตริตฺยาทิมาห. ทฺวเย กมฺมกตฺตริ สมฺปตฺเต สติ กตฺตริ ฉฏฺฐี น ภเว. ยถา. ปาจยิตา ภตฺตสฺส สูปกาเรน เทวทตฺโตตฺยาทิ ณฺวุยุตีนํ ปน โยเค สติ กมฺมกตฺตริ วา ภเว. ณฺวุมฺหิ คาวีนํ โทหโก ขีรสฺส โคปาเลน ขีรํ โคปาลสฺส วา ติยาทิ. ยุตีสุ โทหนํ โทหติเยว วิเสโสติ. ติอณฺวุนํ อิตฺถิลิงฺเค วตฺตมานานํ อการณฺวุปจฺจยานํ โยเค สติ ทฺวเย กมฺมกตฺตริ ภวติ. อการมฺหิ ปจา โอทนสฺส สูปการสฺสตฺยาทิ. ณฺวุมฺหิ ปาจิกา โอทนสฺส สูปการสฺสตฺยาทิ. กิจฺเจ กิจฺจโยเค สติ ทฺวเยว น ภเว. กตฺตริเยว วา ภเวติ. ยถา. กตฺตพฺโพ กโฏ เทวทตฺเตน เทวทตฺตสฺส วาตฺยาทิ. อิทานิ กมฺมกตฺตูนํ กิตโยเค สติ ปสงฺเค สติ ปฏิเสโธยมิติ ทสฺเสนฺโต นิฏฺฐาตฺยาทิมาห. นิฏฺฐาทีนํ ตวนฺตุตปจฺจยาทีนํ โยเค ทฺวเย น โหเตวาติ. กตฺตริ คามํ คตวา เทวทตฺโตตฺยาทิ. กมฺเม คามํ คโต โส. คาโม คมิโต เตนตฺยาทิ. ภาเว ตปจฺจยสฺส กตฺตริ วา ฉฏฺฐี ภวติ. โกกิลานํ กูชิตํ มธุรมิตฺยาทิ.

(๕๖) ทิสิโนตฺยาทิ. อนฺติโน อนฺตปจฺจยวนฺตสฺส ทิสิโน ทิสธาตุสฺส กมฺเม วา ฉฏฺฐี. ยถา. โจรสฺส ทิสํ. โจรํ วา ทิสมิตฺยาทิ. ยตเน ปยตฺตนตฺเถปิ จ สติ กริโน กรธาตุสฺส กมฺเม วา ฉฏฺฐี. ยถา. เกสานมุปกฺรุเต. เกเส วา อุปกฺรุเตตฺยาทิ. อนุกาเร สทิสกรเณ สติ หรติสฺส ปรธาตุสฺส กมฺเม วา ฉฏฺฐี. ยถา. ปิตุมุขสฺสานุหรนฺตี กญฺญา ภวติ. ปิตุ มุขํ วาตฺยาทิ. สติ หึสตฺถธาตูนํ อนุสฺสรณตฺถสรธาตุหึสนตฺถธาตูนํ กมฺเม ภวติ วา ยถา. มาตุสฺส สรติ. มาตรํ วา. โจรสฺส หนติ. โจรํ วาตฺยาทิ.

(๕๗) ทยติสฺสสิตฺยาทิ. ทยติสฺส ทยธาตุสฺส กมฺเม จ อิจฺฉติสฺส อิสุธาตุสฺส กมฺเม จ วา ภวติ. ยถา ธนสฺส ทยติ. ธนํ วา. ธนสฺส อิจฺฉติ. ธนํ วาตฺยาทิ. อตฺร รกฺขณตฺโถ ทยธาตุ. ติตฺยตฺถกรเณปิ จ สนฺตุฏฺฐจตฺถธาตุโน กรเณ วา ภวติ. ยถา ผลานํ ติตฺโต ตาปโส. ผเลหิ วาตฺยาทิ. อตฺร สนฺโต สนตฺโถ ติปธาตุ. อาธารการเก ปวตฺตสฺส ตปจฺจยสฺส กมฺมกตฺตริ ปน นิจฺจํ ฉฏฺฐี ภวติ. ยถา. ภาชนํ โภตฺตโมทนสฺส

เทวทตฺตสฺสตฺยาทิ. อตฺร ตปจฺจเยน ภาชนมิตฺยาธาโร อุตฺโต. ตโต ปจมาติ.

(๕๘-๕๙-๖๐) สตฺตมีตฺยาทิ. ยสฺส กฺริยนฺตรสฺส จิหนํ ภวติ. ตโต อนาทเร สตฺตมี สามิ ฉฏฺฐี จ โหติ. ยถา. รุทติ ทารเก ปพฺพชิ. รุทโต ทารกสฺสตฺยาทิ. อตฺร ตสฺมึ รุทนฺเต สติ ปพฺพชิตตฺตา อนาทรํ นาม. โยชาตฺยาทิสมูหตฺเวก เทเสน นิทฺธาริยเต ปุถุ กฺริยเต. ตํ นิทฺธารณํ. ตสฺมึ อปิ ตถา สตฺตมี ฉฏฺฐี จ. ปุริเสสุ ขตฺติโย สูรตโม. ปุริสานํ วาตฺยาทิ. ปุถนานาปโยคโต ปุถนานาสทฺเทหิ ปโยคโต ตติยา จ ปญฺจมี จ โหนฺติ. ยถา. ปุถเคว เทวทตฺเตน ยญฺญทตฺโต. ปุถเคว เทวทตฺตสฺมา วา. นานาเทวทตฺเตน. นานาเทวทตฺตสฺมา วาตฺยาทิ. ริเตตฺริเตสทฺทโยเค ปน ทุติยา จ ตาปิ ตติยา ปญฺจมี จ โหนฺติ. ยถา. ริเต เทวทตฺตํ. ริเต เทวทตฺเตน. ริเต เทวทตฺตสฺมาตฺยาทิ. วินา อญฺญตฺร สทฺเทหิ โยเคปิ จ. ตา ทุติยาตติยาปญฺจมิโย โหนฺติ. ยถา วินา วาตํ . วินา วาเตน. วินา วาตสฺมา วา. อญฺญตฺร สมยํ. อญฺญตฺร สมเยน. อญฺญตฺร สมยา วาตฺยาทิ. ฉฏฺฐีตฺยาทิ. เหตุสทฺทปโยเค ลิงฺเคหิ ฉฏฺฐีภวติ. ยถา. อนฺนสฺสเหตุ คาเม วสติตฺยาทิ. สุทฺธนามโต เหตฺวตฺเถ ฉฏฺฐี ภวติ. ยถา. ธมฺมสฺส สุขํ โหติ. ทานสฺส โภควา โหติตฺยาทิ. เหตุสทฺทโยเค สพฺพนามโต ปน เหตฺวตฺเถ สพฺพาว วิภตฺติโย โหนฺติ. ยถา. โก เหตุ วสติ. กํ เหตุ วสติ. เกน เหตุ วสติตฺยาทิ. อิทานิ กตฺตุโน กฺริยานิปฺผตฺติ เหตุตฺตา ปธาเนน กมฺมาทีนญฺจ อปฺปธานภาเวน การกสทฺทสฺส นิมิตฺตปริยายตํ ทีเปตุํ กฺริยาตฺยาทิ วุตฺตํ. การโกติ หิ วุตฺเต กตฺตุโน เอว คหณํ น ตุ กมฺมาทีนนฺติ เตสํปิ คหณตฺถํ การณนฺติ วุตฺตํ. วุตฺตํ หิ

การโก กตฺตริ วุตฺโต กมฺมาโท อปิ การกนฺติ.

วุตฺตญฺจ

กฺริยานิมิตฺตภาเวน ยํ กิญฺจิ การกํ มตํ

ชาติคุณกฺริยาทพฺพ นามโต ตญฺจ ปญฺจธาติ.

ยถา โลเก กิญฺจาปิ ราชา สยํ ปาสาทํ น กโรติ. ตสฺส ปน ปาสาทกรณนิมิตฺตภาเวน ปธานตฺตา โก อิมสฺส กตฺตาติ วุตฺเต ราชาติ วตฺตาโร ภวนฺติ, อปธานา ปน วฑฺฒกี อาทโยปิ ตสฺส กตฺตุโวหารํ ลภนฺติ. เอวํ กิญฺจาปิ กฺริยา อพฺยวธาเนน กมฺมาทีเหว สาธฺยเต. กตฺตา ปน ทูรฏฺโฐปิ สมาโน เตสํ ปธานตฺตา การกโวหารํ ลภติ. เต จ อปฺปธานาปิ กฺริยานิมิตฺตภาวโต การกโวหารํ ลภนฺติ. เตน วุตฺตํ สมฺพนฺธโพธวุตฺติยํ

พฺยาปารมตฺเต กตฺตุตฺตํ สพฺเพ สมตฺถิการเก

พฺยาปารเภทาเปกฺขายํ กรณตฺตาทิ สมฺภโวติ.

กมฺมาทิการกากฺริยานิปฺผตฺติ การณตฺตา อปฺปธานปธานเภเทน สิยุมิตฺยตฺโถ.

อิติ กจฺจายนสารวณฺณนายํ การกนิทฺเทเส จตุตฺโถ.

(๖๑) เอวํ การกนิทฺเทสํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สมาสนิทฺเทสมาห วิเสสนตฺยาทินา. วิเสสนวิเส

สฺยานํ อภินฺนตฺถตฺตํ สมาโส นามาติ อีริตํ กถิตํ. ตาทิมฺหิ ตสฺมึ อภินฺนตฺถตฺตมฺหิ ตทฺธิโตปิ วิธียเตติ โยชฺชํ.

(๖๒) ตสฺมึ ฉพฺพิเธ สมาเส ตาว ตปฺปุริสํ ทีเปติ ทุติยาตฺยาทินา. ยตฺร สมาเส ทุติยาทิปเรหิ นามปเทหิ สมาสฺยนฺเต. โส สมาโส ตปฺปุริโส นาม โหติ. อตฺร สมาเส วิเสสฺยํ พหุํ ปาเยน ปรํ ภเวตฺยตฺโถ. ยถา คามํ คโตตฺยาทิ. พหูติ กึ ราชา ทิฏฺฐปุพฺโพตฺยาทิ.

(๖๓) กมฺมธารยมาห วิเสสนฺตฺยทินา. วิเสสนํ วิเสเสฺยน นามปเทน สห สมาสฺยเต. ตํ ทฺวยํ วิเสสนวิเสสฺยํ ยทิ เอกตฺถตฺตํ ภเว. โส สมาโส กมฺมธารโย. ตสฺมึ กมฺมธารโย สมาเส ปายโต วิเสสนํ ปุพฺพํ ภวตีติ โยชฺชํ. ยถา นีลุปฺปลมิตฺยาทิ. ปาโยติ กึ ปุริสุตฺตโมตฺยาทิ.

(๖๔) ทิคุสมาสมาห ตทฺธิตตฺเถตฺยาทินา. ยตฺร สมาเส สงฺขฺยาสงฺเขฺยยฺวาจีภิ ปรปเทภิ วิเสเสฺยหิ สทฺธึ ตทฺธิตตฺเถ จ สมาหาเร จ สมาหารวิสเย อุตฺตรสฺมึ ปเท ปเร จ สมาสฺยเต. โส สมาโส ทิคุ นามาติ. ตทฺธิตตฺเถ ปญฺจสุ กปาเลสุ รโส ปญฺจกปาลมิตฺยาทิ. สมาหาเร ปญฺจนฺนํ ควํ สมาหาโร ปญฺจควมิตฺยาทิ. อตฺร สมาเส เอกวจนํ นปุํสกลิงฺคญฺจ ภวติ. อุตฺตรสฺมึ ปเท ปเร ปญฺจคาโว ธนมสฺสาติ ปญฺจโคธโนตฺยาทิ.

(๖๕) อุเภตฺยาทิ. อุเภ ยถาวุตฺตทิคุกมฺมธารยสมาสตปฺปุริสาติ วุตฺตา. ตทา สยํ ตสฺมึ ตปฺปุริเส วิธานํ การิยมการาทิการิยํ เจ ยทิ ภเว, ลกฺขฺยลกฺเขสุ กจฺจายนสุตฺเต จ ปโยเคสุ จ ลกฺขฺยลกฺขณทสฺสินา สุตฺตปโยคํ ปสนฺเตนาจริเยน ลกฺขฺยตํ ลกฺขฺยตุ ธาเรตฺุยตฺโถ. ยถา. มหนฺโต ราชา มหาราเช จ. ทฺวินฺนํ มหานํ สมาหาโร ทฺวีหนฺตฺยาทิ. อตฺร กฺวจิ สมาสนฺตคตาทิ สุตฺเตน อการาเทเส กเต รูปสิทฺธีติ ทฏฺฐพฺพํ.

(๖๖) อิทานิ พหุพฺพีหิ สมาสมาห ยตฺราตฺยาทินา. ยตฺร สมาเส อเนกปทา อญฺญตฺถ สมาสปทโต ยํ เยน ยสฺส ยสฺมาตฺยาทฺยญฺญปทตฺเถ สมาสฺยเต. โส เทฺว พหูนิ วา สมาสิยตีติ ลทฺธนาโม สมาโส พหุพฺพีหิตฺยุจฺจเตตฺยตฺโถ. ยถา. ปตฺตมุทกํ ยํ คาคํ โส ปตฺโต ทโก คาโมตฺยาทิ. อตฺร สมาสฺยมานปทโต อญฺญสฺส ปทสฺสตฺเถ วตฺตมาเนน วิหิเตน พหุพฺพีหินา กมฺมาทีนมภิหิตตฺตา ปฐมา. สรูปาสทิสปทานิ ยุทฺเธ ยุชฺฌนตฺเถ วา ยทิ สมาสฺยนฺเต. โส พหุพฺพีหิตฺยุจฺจเต. ยถา. เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตํ เกสา เกสี ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตํ ทณฺฑา ทณฺฑีตฺยาทิ. ทิสาย วาจกา ทกฺขิณญฺจ ปุพฺพญฺจาติ เทฺว สทฺทา วิทิสายํ อนฺตราเฬ วา ยทิ สมาสฺยนฺเต. โส พหุพฺพีหีติ วุจฺจเต. ยถา ทกฺขิณาย จ ปุพฺพาย จ ทิสายนฺตราฬํ ทกฺขิณปุพฺพา วิทิสาตฺยาทิ.

(๖๗) ปุพฺพมิตฺยาทิ. ตตฺร พหุพฺพีหิมฺหิ สตฺตมฺยนฺตปทนิฏฺฐนฺตปทํ วิเสสนํ ปุพฺพํ ภวติ. ยถา. อุรสิโลโม ทินฺนสุงฺโกตฺยาทิ. อาวุธตฺเถหิ อาวุธวาจเกหิ สตฺตมีนิฏฺฐนฺตปทํ ปรํ ภวติ. ยถา. อสิหตฺเถ ยสฺส โส อสิหตฺโถ. อสิอุกฺขิตฺโต เยน โส อสิอุกฺขิตฺโตตฺยาทิ. อคฺยาหิ ตาทีสุ ปโยเคสุ สตฺตมีนิฏฺฐนฺตปทํ ปุพฺพํ วา ปรํ วา วิภาสา ภวติ. อคฺคิอาหิโต เยน โส อคฺยาหิโต. อาหิตคฺคิ วาตฺยาทิ.

(๖๘) ทฺวนฺทสมาสมาห สมาหาเรตฺยาทินา ยตฺร สมาเส สมาหาเร จ อิตริตรโยเค จ นาม สมุจฺจโย นามานํ สมูโห สมาสฺยเต, โส สมาโส ทฺวนฺโท นาม. ตตฺร ทฺวนฺเท อจฺจิตพฺพสรํ ปูชิตพฺพปทํ อปฺปสรปทํ พหุํ ปาเยน ปุพฺพํ ภเวติ โยชฺชํ. อตฺริตเร ตรโยคทฺวนฺโท อวยวปฺปธาโนติ อวยวสฺสเนกตฺตา พหุวจนญฺจ ปรลิงฺคญฺจ ภวติ. สมาหารทฺวนฺโทติ คหิตาวยวเภโท สมุทายปฺปธาโนติ สมุทายสฺเสกตฺตา เอกวจนํ นปุํสกลิงฺคญฺจ ภวติ. ยถา. อิตริตรโยเค สาริปุตฺโต จ โมคฺคลาโน จ สาริปตฺตโมคฺคลานาตฺยาทิ. สมาหาเร สงฺขปณวมิตฺยาทิ. อจฺจิเต มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโรตฺยาทิ. อปฺปสเร ยุคนงฺคลมิตฺยาทิ.

(๖๙) วิภตฺยาโทตฺยาทิ. ยตฺร สมาเส วิภตฺยาโท อตฺเถ วิสเย วตฺตมานา อพฺยยา สมาสฺยนฺเต. โส สมาโส อพฺยยีภาโวติ อิสฺยเต. ปราทโย ปราทีนิ ปทานิ ปญฺจมิยา สห โอรมาทโย โอราทีนิ ปทานิ จ ฉฏฺฐิยา สห สมาสฺยนฺเต. โส อพฺยยีภาโวติ อิสฺยเตติ โยชฺชํ. วิภตฺยาโทติ เจตฺถ วิภตฺยตฺถาโทติ วุตฺตํ. อาทิ สทฺเทน สาทิสฺยาทึ สงฺคณฺหาติ. วุตฺตํ หิ

วิภตฺติสาทิสฺยสมฺปตฺติ	วิจฺฉาปจฺฉา ยเถกตฺถา
สมีปาภาวสากลฺยํ	ทสเทวสฺมาทโยติ.

ตสฺสตฺโถ วิภตฺยตฺโถ สาทิสฺยํ สมฺปตฺติวิจฺฉาปจฺฉา ยถาตฺโถ เอกตฺโถ สมีโป อภาโว สากลฺยํ จาติ สฺมาทโย ตุ วิภตฺยาทโย ทสธา เอวาติ โยชฺชํ. วิภตฺยตฺโถ อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ ปวตฺตา กถา อธิตฺถิตฺยาทิ. สาทิเสฺยสทิโส กจฺจายเนน สกจฺจายโนตฺยาทิ. สมฺปตฺติยํ สมฺปนฺนาภิกฺขาสุ ภิกฺขมิตฺยาทิ. วิจฺฉายํ เคหํ เคหํ ปติ ปติ เคห มิตฺยาทิ. ปจฺฉายํ รถสฺส ปจฺฉา อนุรถมิตฺยาทิ. ยถาตฺเถ กมสฺส อนุรูปํ ยถากฺกมมิตยาทิ. เอกตฺเถ จกฺเกน สหสจกฺกมิตฺยาทิ. สมีเป กุมฺภสฺส สา อุปกุมฺภมิตฺยาทิ. อภาเว มกฺขิกานมภาโว นิมฺมกฺขิกมิตฺยาทิ. สาก เลฺยสกลํ ติณํ สติณมิตฺยาทิ. อตฺร ปริคฺคหาเปกฺขาย อวเสสคหณํ สากลฺยตฺตํ. ปริโยเค ปริปพฺพตมิตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน ยาวตาวาทิกํ คณฺหาติ. เตน ชีวสฺส ยตฺตตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวมิตฺยาทิ. โอรโยเค โอรํ คงฺคาย โอรคงฺคมิตฺยาทิ. อาทิสทฺเทน ปารคงฺคมิตฺยาทึ คณฺหาติ.

(๗๐) ฉฏฺจีตฺยาทิ. ฉฏฺจีตปฺปุริเส พหุวจนปุพฺพเกหิ ราชวา จกอมนุสฺสวาจกสทฺเทหิ ปรา สภา จ. สาลมตฺถาวิสาลมตฺถวาจกโตปิ จ พาหุลฺลปุพฺพิกา พหุวจนปุพฺพิกา สาลสทฺทโต ปรา สภา จ ฉายา จ ปณฺฑเก นปุํสเก ภเวติ โยชฺชํ. ยถา. นรปตีนํ สภา นรปติสภํ. อิสฺสรานํ สภา อิสฺสรสภํ. ยกฺขานํ สภา ยกฺขสภํ. สาลานํ สภา สาลสภํ. สาลานํ ฉายา สาลฉายมิตฺยาทิ.

(๗๑) วาสิสุตฺยาทิ. อสฺมึ ตปฺปุริเส เสนา จ สุรา จ สาลา จ นิสา จ ฉายา จ อิเม ปญฺจ สทฺทา วา ปณฺฑเก อสฺสุ สิยุนฺติ. ยถา. ราชเสนํ ราชเสนา วา. ยวสุรํ ยวสุรา วา.โคสาลํ โคสาลา วา. สุนิสํ สุนิสา วา. กุฏฺฐิฉยํ กุฏฺฐิฉายา วาตฺยาทิ. ฉฏฺจีตปฺปุริสนฺโต อุปญฺโญ อุปกฺกโม รสฺสาทิภาวสฺส ปกาสเน สติ นิจฺจํ ปณฺฑเก ภเวติ. ยถา. จนฺทสฺส อุปญฺโญ จนฺโทปญฺญํ. พฺยากรณมิตฺยาทิ. อตฺร จนฺทสฺส อาทิมฺหิ ตสฺส สตฺถสฺส นามํ. จนฺทสฺสุปกฺกโม จนฺโทปกฺกมํ. พฺยากรณมิตฺยาทิ. จนฺโทปญฺญนฺติ จนฺทสฺส นามชนสฺส ปฐมา

ชานนํ. จนฺโทปกฺกมนฺติ จนฺทสฺส นามชนสฺส ปจมวายาโมติ เกจิ.

กจฺจายนสารสํวณฺณนายํ สมาสนิทฺเทโส ปญฺจโม

(๗๒) เอวํ สมาสนิทฺเทสํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตทฺธิตนิทฺเทสมาห สมฺพนฺเธตฺยาทินา. ตทฺธิตปจฺจยา สมฺพนฺเธ จ กมฺมาทิการเก จ ปิณฺเฑ สมูเห จ ภาเว จ โคตฺเต จ ปรตฺร ปรตฺเถ จ สมาสนฺตสทฺทโต จ อพฺยยา อุปสคฺคนิปาตโต จ รุฬฺหา ปากฏา กฤยนฺเตติ โยชฺชํ. สมฺพนฺเธ พุทฺโธ อสฺส เทวตา พุทฺโธตฺยาทิ. การเกสุ กมฺเมสุ กุมฺเภน รตฺตํ โกสุมฺภํ. กตฺตริ เวยฺยากรเณ. กรเณ ปูรติ อเนนาติ ปูรโณ. เอกาทสนฺนํ ปูรโณ เอกาทสโมตฺยาทิ. สมฺปทาเน อคฺคาสเน นิยตฺตมสฺสาติ อคฺคาสนิโก. วิปฺโปตฺยาทิ อปาทาเนนตฺถิ. อธิกรเณ วีสตฺยาธิกา อสฺมึ สเต สหสฺเส วา วีสสตํ วีสสหสฺสญฺจตฺยาทิ. ปิณฺเฑ กากานํ สมูโห กากกํ มานุสฺสกมิตฺยาทิ. ภาเว สุกฺกสฺส ภาโว สุกฺกตฺตมิตฺยาทิ. โคตฺเต วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺฐมิตฺยาทิ. อปรตฺเถ นครสฺสิทํ ตตฺร ภโวว นาครมิตฺยาทิ. สมาสนฺเต เทวราโชตฺยาทิ. อพฺยเย อสฺมึ กาเล อชฺชตฺยาทิ.

อิติ กจฺจายนสารสํวณฺณนายํ ตทฺธิตนิทฺเทโส ฉฏฺโจ

กจฺจายนสารฏีกา นิฏฺจิตา.

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

กัณยาณรังสี, พระ. ากัจจายนสารอัตถโยชนาำ ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๓.

คันธสาร, พระ. **สังวัณณนานิยามและสาธนะในกิตก์.** กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

ชนกะ, พระ. **เภทจินตาภาษาฎีกาและกัจจายนสารภาษาฎีกา.** ย่างกุ้ง: มหาคันธาโยงสาเป, ๒๕๓๘.

ชยันตะ, พระ. **อนุฑีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๖.

ญาณธชะ, พระ. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยะ, ๒๔๙๙.

ญาณธาระ, พระ. **กัจจายนสารวัลลรี.** ย่างกุ้ง: ปัญญายองชีสาเปฐานะ, ม.ป.ป.

โบราณาจารย์. ากัจจายนสารฎีกาเก่าำ ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๓.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพมหานคร: วัดท่ามะโอ. ๒๕๒๖.

เมธาลังการ, พระ. **กัจจายนสารสรูปัตถทีปนี.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ชัมพูมิตเสว, ๒๔๘๔.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน **สัททาแง ๑๕ สองปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

สัทธรรมวิลาส, พระ. ากัจจายนสารฎีกาใหม่า ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๓.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์,** ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อินทวังสะ, พระ. **สัททัตถเภทจินตานิสสัยและกัจจายนสารนิสสัย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๓๗.